

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ESKİ MİSİR'DA BAŞKENTLER

Yüksek Lisans Tezi

Ramazan ERİŞKEN

Tarih Anabilim Dalı

**İZMİR
2020**

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ MİSİR'DA BAŞKENTLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ramazan ERİŞKEN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “**Eski Mısır’da Başkentler**” adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel ahlâk ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Ramazan ERİŞKEN

R. Erışken

ÖN SÖZ

Eski Mısır'da Başkentler konusu şimdiye değin ayrı bir konu olarak çalışılmamıştır. Bundan dolayı Eski Mısır'ın başkentleriyle ilgili geçmişte ve günümüzde yapılan toplu bir çalışma bilinmemektedir. Bu boşluğu doldurmak adına bu çalışmada Eski Mısır'daki başkentler ele alınmaya çalışılmıştır. Tezin içeriği, Eski Mısır'ın siyasî tarihi boyunca kronolojik bir doğrultuda başkent yapılmış kentleri ele almaktadır.

Çalışmaya, Ptolemaios dönemi başkenti İskenderiye kenti dâhil edilmemiş, Mısır'ın siyasî birliğini sağladığı yaklaşık MÖ 3000 yılından Büyük İskender'in Mısır'a giriş tarihi MÖ 332 yılına kadar olan dönem ele alınmıştır. Bir başkent yalnızca bir dönemde başkent olmadığı ve sürekliliğini diğer dönemlerde de koruduğu için dönemlere bölünme yapılmadan başkentler üzerinden gidilmiş ve her bir başkent, kurulduğu andan itibaren ele alınmaya çalışılmıştır. Buna göre bir başkent ele alındığında, başkent oluşundan başkentliğinin son bulmasına kadar incelenmiştir.

Eski Mısır'daki başkentler dışında tezin konusunu anlamak adına Mısır'ın siyasî tarihi ve coğrafyası da ele alınmış, Eski Mısır'daki bir kentin genel görünümünün nasıl olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Eski Mısır'ın çağdaşı bölgeler çalışmaya kısmen dâhil edilerek konuyu idrak açısından önemli bir girişimde bulunulmuştur. Anadolu, Doğu Akdeniz, Ege Denizi çevresi ve Mezopotamya bölgelerinin kentleri de genel itibarıyla ele alınarak Eski Mısır kentleriyle olan benzerlikleri ve farklılıkları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Eski Mısır kentlerinin ekonomik, kültürel ve sosyal yönleri kısıtlı olarak ele alınabilmektedir. Buna neden olarak, Mısır kentlerinin Yunan kentleri gibi kazılamaması ya da kültürel anlamda zengin olmaması gösterilebilir. Bu bakımdan tezimizin içeriği daha çok arkeoloji, mimarî ve siyasî konular üzerine yoğunlaşmaktadır. Çalışma bu minvalde değerlendirilmelidir.

ÖZET

Kentlerin ortaya çıkışı, birçok bölgede farklılık gösterdiği gibi Eski Mısır'da bambaşka boyutlarda gerçekleşmiştir. Çevresindeki diğer uygarlıklardan izlediği ayrı yol, uygarlığının kentlerine de yansımış ve günümüzde Eski Mısır kentlerinin ilgiyle karşılanmasına neden olmuştur. Eski Mısır uygarlığındaki kentler, Nil ırmağı çevresine kurulmuş ve uzun süre kullanılmalarına rağmen ya tarım arazileri altında ya da günümüz yerleşimleri altında kalmıştır. Bu nedenle bazı araştırmacılar Eski Mısır uygarlığını kentsiz bir uygarlık olarak tanımlamışlardır. Söz konusu tanımlama Eski Mısır için geçerli olmamalıdır çünkü Mısır'da kent kurmak, bir gelenek hâline gelecek şekilde önem kazanmıştır. Bu çalışma, kentsiz bir uygarlık tanımının aksini ispat edecek başkentlere odaklanmaktadır. Mısır'daki siyasî birliğin MÖ 3000'li yıllarda sağlanmasının ardından İskender'in Mısır'a girişine kadar tam on bir başkent kurulmuştur. Bu başkentler günümüze kadar ayrı bir biçimde ele alınmış ve kazı yapılma imkânına sahip olan kentler kazılmıştır. Çalışmamız, Eski Mısır'ın başkentlerinin bir bütün olarak ele alınmasından yola çıkarak bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır. Eski Mısır kenti hakkında bilgi verildikten sonra on bir başkent ele alınmıştır. Ayrıca Eski Mısır uygarlığı kentlerinin çevre uygarlıklardaki kentlerle olan benzerlikleri ve farklılıkları da vurgulanmıştır.

ABSTRACT

The emergence of the cities took place in ancient Egypt in different dimensions, as in many regions. The separate road followed by other civilizations around it has also been reflected in the cities of its civilization and has attracted the attention of the cities of Ancient Egypt today. Cities in Ancient Egyptian civilization were established around the Nile River and, although they were used for a long time, they remained either under agricultural land or under modern settlements. For this reason, some researchers have defined the Ancient Egyptian civilization as an urban civilization. The definition in question should not be valid for Ancient Egypt because establishing a city in Egypt has become important as a tradition. This study focuses on capitals that would prove the opposite of the definition of a civilization without a city. Eleven capital cities were established until the arriving of Alexander the Great to Egypt after the political union in Egypt was established in 3000 BC. These capitals have been studied separately until today and cities with the possibility of excavation have been excavated. The study aims to examine this shortcoming by considering the capitals of Ancient Egypt as a whole. Eleven capitals were studied after giving information about the Ancient Egyptian city. In addition, the similarities and differences of the cities of Ancient Egypt civilization with the cities in the surrounding civilizations were emphasized.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
TABLolar LİSTESİ.....	VI
RESİMLER LİSTESİ.....	VII
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

ESKİ MİSİR'İN SİYASÎ TARİHİ

1.1 Eski Krallık Dönemi	6
1.2 Birinci Ara Dönem.....	10
1.3 Orta Krallık Dönemi	11
1.4 İkinci Ara Dönem.....	14
1.5 Yeni Krallık Dönemi.....	15
1.6 Üçüncü Ara Dönem.....	22
1.7 Geç Krallık Dönemi	25

II. BÖLÜM

ESKİ MİSİR'İN COĞRAFYASI

2.1 Doğal Çevre	31
2.2 Eski Mısır'ın Konumu	33

III. BÖLÜM

ESKİ MİSİR'İN BAŞKENTLERİ

3.1 Eski Mısır'da Kent	36
3.2 Thinis	41
3.2.1 Abydos	47

3.3 Memfis	61
3.3.1 Sakkare.....	75
3.4 Herakleopolis	88
3.5 Teb.....	92
3.5.1 Deyr el-Bahri	97
3.5.2 Deyr el-Medine	103
3.5.3 Dra Ebu el-Naga	108
3.5.4 et-Tarif	108
3.5.5 Karnak.....	109
3.5.6 Krallar Vadisi.....	125
3.5.7 Kurna	127
3.5.8 Luksor	128
3.5.9 Malkata Sarayı ve III. Amenhotep'in Cenaze Tapınağı	133
3.5.10 Medinet Habu	135
3.5.11 Memnon Heykelleri	138
3.5.12 Ramesseum	139
3.5.13 Tanrı Amon.....	143
3.6 İti-Tavi.....	146
3.7 Avaris	148
3.8 Amarna.....	167
3.9 Per-Ramses.....	185
3.10 Tanis.....	192
3.11 Bubastis	197
3.12 Sais	200
SONUÇ.....	202
BİBLİYOGRAFYA	218
TEŞEKKÜR	228
ÖZ GEÇMİŞ.....	229

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 Eski Mısır Krallarının Egemenlik Süreleri

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1* Yeni Krallık zamanı Eski Mısır (Van de Mieroop 2019, s. 148)
- Resim 2* Nil vadisi ve çevresindeki bölge (Wilkinson 2016, s. 35)
- Resim 3* Günümüz Mısırının fizikî haritası (Kuhrt 2013, s.154)
- Resim 4* Hanedanlık öncesi döneme ait Boğa paletinde surlu bir kent tasviri
- Resim 5* Hanedanlık öncesi döneme ait Libya paletinde surlu kent tasvirleri
- Resim 6* Boğa olarak resmedilen Narmer, bir kente saldırıyor.
- Resim 7* Narmer'e ait Abydos'ta bulunmuş abanoz levha
- Resim 8* Thinis'in Eski Mısır dilindeki adı (Gardiner 1957, s. 601)
- Resim 9* Panteni'nin Eski Mısır dilindeki adı
- Resim 10* Thinis ve çevresi (Bard 2015, s. 114)
- Resim 11* Fildişi etiket
- Resim 12* Abydos mezarları (Bleiber 2005, s. 218)
- Resim 13* Coser'in Beyt Hallaf'ta bulunan tamamlanmamış kerpiç mastabası
- Resim 14* Eski krallığa ait mastaba çizimleri
- Resim 15* Abydos'un güneyinde yer alan dağ ve uçurumlar (Wegner 2007, s.477)
- Resim 16* Den'in restore edilmiş taş mezarı
- Resim 17* Hasehemui'nin kerpiç duvarı (Wilkinson 2007, s. 368)
- Resim 18* Hasehemui'nin kerpiç duvarının ön tarafında bulunan gemiler
- Resim 19* III. Senusret tapınağının planı (Moeller 2016 s. 291)
- Resim 20* Mahat ya da şapel (Snape 2011, s. 123)
- Resim 21* Osiris tapınağının kalıntıları (Wilkinson 2000a, s. 144)
- Resim 22* I. Seti tapınağının olası görünümü (Wilkinson 2000a, s. 146)
- Resim 23* Günümüzde Osireion
- Resim 24* II. Ramses tapınağının planı
- Resim 25* II. Ramses tapınağının kalıntıları
- Resim 26* Abydos'un planı (Cahail 2014, s.12)
- Resim 27* Memfis'in planı (O'Neill 1999, s. xvii)
- Resim 28* Silolar
- Resim 29* Memfis yerleşimi (Tavares ve Kamel 2012, s. 3)
- Resim 30* Lamba olarak kullanılan ev eşyası cüce

Resim 31 Merneptah sarayının planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 170)

Resim 32 Pennsylvania Museum’da bulunan Merneptah sarayının sütunları

Resim 33 Memfis’teki küçük Ptah tapınağı

Resim 34 II. Ramses hypostylü ve batı pylonu (Schulz ve Seidel 1998, s. 205)

Resim 35 Basamaklı Piramit

Resim 36 Piramit ile mezar alanının planı (Gates 2017, s. 134)

Resim 37 Sed şenliğinin yapıldığı avludaki kemer çatılar (Wildung 2009, s. 33)

Resim 38 Piramit ile mezar alanının genel görünümü (Gates 2017, s. 135)

Resim 38 Yivli sütunlar (Wildung 2009, s. 31)

Resim 39 Coser’in mezar odasından ayrıntı (O’Neill 1999, s. 168)

Resim 40 Serdab (Schulz ve Seidel 1998, s. 53)

Resim 41 Kuzey Sakkare’deki Kutsal Hayvan Nekropolisi (Bard 2015, s. 305)

Resim 42 Gize’deki mezarlığın planı (Gates 2017, s. 139)

Resim 43 Sağdan sola Hufu, Hafre ve Menkaure piramitleri

Resim 44 Hafre’nin vadi tapınağından bir bölüm

Resim 45 Büyük Sfenks (Schulz ve Seidel 1998, s.75)

Resim 46 Neuserre’in güneş tapınağı alanı (Baines ve Malek 1986, s. 150)

Resim 47 Herakleopolis’in Eski Mısır dilindeki adı (Gardiner 1957, s. 615)

Resim 48 Secde eden üçüncü kişi Herakleopolis kralı Peftuaubast’tır.

Resim 49 Teb’in planı (Gates 2017, s. 155)

Resim 50 II. Mentuhotep tapınağı (Wildung 2009, s. 72)

Resim 51 Hatşepsut tapınağı (Wildung 2009, s. 122)

Resim 52 Deyr el-Bahri

Resim 53 Deyr el-Medine İşçi Köyü (Gates 2017, s. 168)

Resim 54 Yatak ya da sunak olan evin bir kısmı (R. Wilkinson 2016, s. 48)

Resim 55 Köyden bir evin planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 165)

Resim 56 Deyr el-Medine (Wildung 2009, s. 153)

Resim 57 Dra Ebu el-Naga

Resim 58 Karnak’ın Eski Mısır dilindeki adı (Gardiner 1957, s. 616)

Resim 59 Karnak’ın olası görünümü (Wildund 2009, s. 90)

Resim 60 Beyaz Şapel

- Resim 61 Kırmızı Şapel*
- Resim 62 Lotus ve papirüs sütunlar (Wildung 2009, s. 98)*
- Resim 63 Sütunların orijinal hâli (D'Avennes 2000, s. 14)*
- Resim 64 Aten tapınağı (Wildung 2009, s. 111)*
- Resim 65 Botanik odadan ayrıntı*
- Resim 66 Ahmenu*
- Resim 67 Bok böceği heykeli*
- Resim 68 Sehmet heykellerinden bazıları*
- Resim 69 Karnak'taki sfenksli caddelerden biri*
- Resim 70 Karnak'ın planı (Van De Mieroop 2019, s. 175)*
- Resim 71 Temsilî pylonlar*
- Resim 72 Krallar Vadisi'den mezar örnekleri (Gates 2017, s. 169)*
- Resim 73 Krallar Vadisi (Wilkinson 2000b, s. 11)*
- Resim 74 I. Seti tapınağı*
- Resim 75 Luksor tapınağı*
- Resim 76 Luksor'un planı (Baines ve Malek 1986, s. 82)*
- Resim 77 Luksor tapınağı (Wilkinson 2000a, s. 40)*
- Resim 78 Malkata sarayının planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 167)*
- Resim 79 Medinet Habu (Baines ve Malek 1986, s. 94)*
- Resim 80 Medinet Habu'nun planı*
- Resim 81 Medinet Habu'nun olası görünümü (Wildung 2009, s. 135)*
- Resim 82 Memnon heykelleri*
- Resim 83 Ramesseum depoları (Wildung 2009, s. 126)*
- Resim 84 Ramesseum'un olası görünümü (Wildung 2009, s. 125)*
- Resim 85 Ramesseum'dan sütunlar (Dodson 2001, s. 15)*
- Resim 86 Ramesseum'un planı (Baines ve Malek 1986, s. 93)*
- Resim 87 Teb üçlüsü Amon, Mut ve Honsu*
- Resim 88 Bir inek olarak tanrıça Hathor*
- Resim 89 Avaris'in Eski Mısır dilindeki adı (Allen 2010, s. 464)*
- Resim 90 Avaris'in planı (Bard 2015, s. 212)*
- Resim 91 Dik yerleşime ait bir evin planı (Bietak 1996, s. 8)*

- Resim 92* Ametist skarabe (Bietak 2010a, s. 183)
- Resim 93* Silindir mühür (Bietak 201a, s. 184)
- Resim 94* Avaris'ten bir mezar (Forstner-Müller 2003, s. 162)
- Resim 95* Avaris'ten vazolar (Bietak 2010a, ekler bölümü)
- Resim 96* Ezbet Helmi'deki kalenin olası görünümü (Bietak 1996, s. 71)
- Resim 97* Heykelden kalan parçalar ve heykelin olası görünümü
- Resim 98* Mantar başlık (Bietak 1996, s. 102)
- Resim 99* Çift eşek mezarı (Bietak 1996, s. 106)
- Resim 100* Taht odasının olası görünümü (Bietak 2010b, s. 59)
- Resim 101* II. Ramses'in 400. Yıl Steli (Bietak 2010b, s. 31)
- Resim 102* Minos tarzındaki duvar resminde bir leopar (Spier vd. 2018, s. 22)
- Resim 103* Minos tarzındaki duvar resminde bir boğa (Manley 2000, s. 252)
- Resim 104* Amarna'nın Eski Mısır dilindeki adı (Wallis-Budge 1920, s. 953)
- Resim 105* Tapınaktan geriye kalan sütunlar. Arka planda ise kentin ismini aldığı vadi bulunmaktadır.
- Resim 106* Amarna'nın haritası (Stevens 2016, s. 2)
- Resim 107* Sınır stellerinin mevcut konumları (Stevens 2016, s. 3)
- Resim 108* Sınır steli U (Stevens 2016, s. 18)
- Resim 109* Büyük saray ile kuzey sarayının planı (Stevens 2016, s. 9, 14)
- Resim 110* Kuzey sarayından kalanlar
- Resim 111* Büyük Aten tapınağı (Stevens 2016, s. 15)
- Resim 112* Büyük Aten tapınağının modeli
- Resim 113* Kent merkezinin planı (Gates 2017, s. 164)
- Resim 114* Basit bir Amarna evinin planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 163)
- Resim 115* Amarna'dan havuzlu bahçe rölyefi (D'Avennes 2000, s. 40)
- Resim 116* Boyalı kaldırım örnekleri (Flinders Petrie 1975, III. levha)
- Resim 117* İşçi evinin bir kısmı (Roth 2019, s. 242)
- Resim 118* Bir villanın planı (Roth 2019, s. 242)
- Resim 119* Bir Amarna evinin tam hâli (Gates 2017, s. 167)
- Resim 120* Memur Ranefer'in evinin çizimi
- Resim 121* Ahenaten, tanrı Aten'e zeytin dalı uzatıyor (Aldred 1973, s. 86)

Resim 122 Per-Ramses'in planı (Bietak ve Forstner-Müller 2011, s. 33)

Resim 123 Hitit tarzı tunç kalkan modelleri

Resim 124 Per-Ramses kentinin modeli

Resim 125 Per-Ramses'in tarım arazileri altında kalan batı kesimi

Resim 126 Per-Ramses'teki bir kazı (Snape 2014, s. 203)

Resim 127 II. Ramses heykeli (Bietak ve Forstner-Müller 2011, s. 37)

Resim 128 Per-Ramses'te bulunan fayans çini örneği

Resim 129 Tapınak alanının planı (Bard 2015, s. 295)

Resim 130 Kraliyet mezarları (Bard 2015, s. 296)

Resim 131 Tanis kalıntıları

Resim 132 Etikette kentin adı olarak Ba-st yazmaktadır. (Brewer ve Teeter 2017, s. 138)

Resim 133 Bubastis'in Eski Mısır dilindeki adı (Wallis Budge 1920, s. 987)

Resim 134 Assurca Bubastis (Smith 1871, s. 21)

Resim 135 Bubastis'in planı (Snape 2014, s. 196)

Resim 136 Bubastis kalıntıları (Wildung 2009, s. 159)

Resim 137 Sais'in Eski Mısır dilindeki adı (Wallis Budge 1920, s. 1030)

Resim 138 Assurca Sais (Sa-ai) (Smith 1871, s. 20; Wallis Budge 1920, s. 1030)

Resim 139 Sais'in planı (Snape 2014, s. 188)

Resim 140 Sais kalıntıları (Snape 2014, s. 186)

Resim 141 Eski Yakındoğu (de Blois ve van der Spek 2019, s. 28)

KISALTMALAR

AERA GRAM	: Ancient Egypt Research Associates Groundbreaking Archaeology
AoF	: Altorientalische Forschungen
BASOR	: Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BC	: Before Christ
BCE	: Before Common Era
Hdt.	: Herodotos
Hom. Il.	: Homeros Iliada
M.	: Manetho
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
OLA	: Orientalia Lovaniensia Analecta
Thuk.	: Thukydides
vd.	: ve devamı
Vitr. de. Arch.	: Vitruvius De Architectura
UCLA	: University of California, Los Angeles
UZK	: Untersuchungen der Zweigstelle Kairo

GİRİŞ

Bu çalışmada, Eskiçağın önemli devletlerinden biri olan Eski Mısır'ın başkentleri incelenmiştir. Bilindiği gibi Eski Mısır, Kuzey Afrika'da yer almasına rağmen, coğrafya olarak yakınlığı nedeniyle de genellikle yüzünü doğuya dönmüş ve burasıyla ilgilenmiştir. Eski Mısır Devleti'nin kuruluşu MÖ 3000 dolaylarındadır. Makedonya Kralı III. Aleksandros'un MÖ 332 yılında Mısır'a girmesine kadar özgün karakterini korumayı çoğunlukla başarmış olan Eski Mısır, hem döneminde, hem kendinden sonra, hem de günümüzde etkileyici konumunu sürdürmektedir. Mısırlı rahip ve tarihçi Manetho'nun bildirdiğine göre Mısır'da 30 hanedan yönetime geçmiştir. Hanedan sayısının fazlalığı, aynı coğrafyanın farklı yerlerinde başkentlerin ortaya çıkmasına da vesile olmuştur. Bu bakımdan Eski Mısır'da, MÖ 3000'lerden MÖ 330'lara kadar yalnızca bir başkent yoktur. Yaklaşık 3000 yıllık dönem içerisinde birçok kent çeşitli amaçlarla başkent olmuştur. Bu çalışmada, bu başkentler ele alınmıştır.

Başkent, bir ülkenin yönetim merkezi olmasının dışında diplomasi, ticaret, kültür gibi konuların da yoğun olarak işlendiği bir yerdir. Eski Mısır'ın başkentleri, krallığın birleşmesinin ardından oluşmaya başlamıştır. Bu başkentler arasında genellikle Memfis ve Teb kentleri ön planda olmuştur. Bu iki kent dışında başka birçok kent de Mısır'a başkentlik yapmış ancak Memfis ve Teb gibi yeteri kadar adından söz ettirememiştir. Eski Mısır'da başkentler nasıldı sorusuna, bu tezde yanıt aranmıştır. Eski Mısır'ın başkentlerini konu edindiğimiz bu çalışma, daha önce çalışılmamış ve bu alanda eksikliği hissedilen bir konu olarak ele alınmıştır.

Konuyla ilgili Türkçe yayının az olması nedeniyle çoğunlukla yabancı kaynaklardan yararlanılma yoluna gidilmiştir. Literatürün oluşturulup toplanmasıyla birlikte elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Kentler, tezin ana konusunu oluşturduğu için haritalara, kent görsellerine, kentlerden elde edilen eserlere ve kent planlarına tez içinde sıklıkla yer verilmiştir. Bu bakımdan tezimiz görsel anlamda zengindir. Ayrıca tez, yalnızca tarih araştırması olarak değil, arkeoloji ve mimariye katkı yapan bir çalışma olarak da dikkate alınmalı ve bu doğrultuda incelenmelidir.

Eski Mısır kentlerini daha iyi anlamak adına çağdaşı olan uygarlıkların kent kültürlerine dair birtakım bilgiler bu bölümde yer almaktadır. Yunanlar, Mısır'daki

kolonilerini kurmazdan yaklaşık yüz yıl önce Mısır'dan ve Mısırlılardan etkilenmeye başlamışlardı. İlk heykelleri ve kolon kirışli taş mimarileri Mısır'dan uyarlanmadır. Bunu kendileri de kabûl etmiş ve Platon yabancıardan aldıkları kûltür öğeleri geliştirdiklerini itiraf etmiştir.¹ Yunan mimarisinin Mısır mimarisine göre daha estetik olduğunu bu açıdan söyleyebiliriz.

Mısır kûltürü, mezarlara ve tapınaklara önem verirken Mezopotamya kûltürü zigguratlara önem vermiştir. Minos kûltüründe² ve Harappa sanatında³ ise dinin etkisinde olmayan saraya ve saray yaşamına odaklanılmıştır. Mısır ve Mezopotamya mimarisinde dinin etkili olması yapılara da yansımıştır. Evler ve saraylar ne kadar kerpiçten yapıldıysa mezarlar ve tapınaklar zamana direnebilecek şekilde inşa edilmiştir. Minos mimarisinde dinin etkisi görûlmese bile inşa edilmiş olan saraylar tahrip olmuş biçimde günümüze ulaşmıştır. Mezopotamya insanı için ölüm ve ölüm sonrası hayat korkulacak bir mefhum iken Mısırlılar ölümü kucaklamışlardır.⁴ Mısırlılar tapınakların teraslarında ağaçlandırma yoluna giderken, Mezopotamyalılar da zigguratların teraslarını ağaçlandırmışlardır.⁵ Leonard Woolley, Ur zigguratındaki teraslarda kömürleşmiş ağaç gövdesi bulmuştur ancak bu durum tüm Mezopotamya zigguratları için geçerli değildir.

Mısır ve Mezopotamya arasındaki fark, başlangıçta kendini coğrafya olarak göstermiştir. Herodotos nasıl ki “*Mısır, Nil'in armağanıdır.*” diyorsa Fernand Braudel'in alıntı yaptığı Maurice Vıeyra da “*Mezopotamya insanların eseridir.*” demektedir.⁶ Lewis Mumford da bu konuya değinerek Mezopotamya'daki insanların doğaya karşı mücadele ettiklerini söylerken Mısır'ın doğaya boyun eğdiğini belirtmektedir.⁷ Mezopotamya insanı, Mısır insanına kıyasla coğrafyayı kendine uyarlamak için çok daha fazla çaba sarf etmiştir. Bununla birlikte Nil'in aksine Dicle ve Fırat ırmakları hasattan hemen önce ya da hasat döneminde taşmaktadır. Ürûnlere zarar

¹ Gates 2017, s. 296; Roth 2019, s. 256

² Roth 2019, s. 259

³ Gates 2017, s. 121

⁴ Bordreuil vd. 2015, s. 23; Mumford 2019, s. 76; Oates 2015, s. 49; Pollock 2017, s. 71

⁵ Childe 2018, s. 124; Gates 2017, s. 101

⁶ Braudel 2013, s. 81

⁷ Mumford 2019, s. 102

vermesi nedeniyle taşkınların kontrol altına alınması gerekmektedir.⁸ Bu coğrafi farklılık iki uygarlığın mimarisini de etkilemiştir. Mezopotamya topraklarında taş bulunmadığı için Mısır gibi sert taşlardan mezarlar ya da tapınaklar yapılamamıştır. Bununla birlikte siyasî birliğin bulunmaması ve siyasî olarak merkezileşmedeki karşıtlık, Mezopotamya kentlerini etkilemiş, kentlerinde sur bulunmayan Mısır ülkesinin aksine her kent surla çevrilmeye çalışılmıştır. Yani Mısır gibi korunaklı bir coğrafyada yer almayan Mezopotamya'nın kendini koruma gereksinimi vardır. Bu farklılığa karşın Mısır ve Mezopotamya'nın ilk kentleri Nil ve Dicle-Fırat gibi ırmaklar çevresinde kurulmuştur. Bu ilk kentlere Indus ve Hwang Ho gibi ırmaklar çevresinde de rastlanabilmektedir. Sümer ülkesinde MÖ 2500'lerde görülen kentler, Mısır'da MÖ 1500 yılından sonra görülmektedir.⁹ Mısır kentlerinin gelişimi bir türlü tamamlanamayıp kentlerin sınırları da doğru dürüst çizilememiştir.¹⁰ Minos uygarlığı kentleri de Mısır'daki kentler gibi sursuzdur.¹¹ Myken uygarlığı kentleri ile Tiryns gibi kentlerde ise sur bulunmaktadır.

Coğrafi olarak farklılık bulunması iki uygarlık arasındaki ilişkiyi engellememiştir. Kızıldeniz ya da Sina yarımadası aracılığıyla yapılan ticaret sonucu ikili ilişkiler geliştirilmiştir. Mısır'daki eski yerleşim Nakada II'de bulunan Cebel el-Arak bıçağının sapı bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Mezopotamya'nın *ilk anıtsal tuğla mimarisinin* Mısır'ı da etkilemesi önemlidir.¹² Bunlar, iki coğrafya arasında kurulan ilişkinin ne kadar eskiye dayandığını göstermektedir. Ayrıca Mezopotamya kentleri Mısır kentlerine oranla daha açık ve daha dinamiktir.¹³ Bu ilişkideki ilk adımın Mezopotamya'dan geldiği düşünülebilir.

Eski Mısır kentlerinde gelişmiş bir kanalizasyon sistemi bulunmamaktadır. Bunun en iyi örneğini Amarna'da görmek mümkündür. Nitekim evlerde gider bulunmaması, banyodan gelen suların doğrudan toprağa karışmasına sebebiyet vermektedir. Aynı durum Mezopotamya'da da geçerlidir. Çöpler ve dışkılar sokağa

⁸ Pollock 2017, s. 49

⁹ Braudel 2013, s. 96; Childe 2018, s. 126, 133; Gates 2017, s. 69, 92; Mumford 2019, s. 72, 80, 98; Pollock 2017, s. 66, 254; Sevin 2019, s. 5, 24; Van De Mieroop 2018, s. 12

¹⁰ Braudel 2013, s. 95

¹¹ Gates 2017, s. 177

¹² Childe 2018, s. 152; Mumford 2019, s. 75; Van De Mieroop 2018, s. 35

¹³ Braudel 2013, s. 96

akmaktadır. Zamanla sokak tabanları yükselmekte ve evler yükselmiş zeminin üzerine inşa edilmektedir.¹⁴ Planlı caddeler ve düzenli aralarla temizlenen lağım sistemi, Indus vadisi uygarlığı Harappa'da ¹⁵ ve Mezopotamya'daki Habuba Kabira'da ¹⁶ bulunmaktadır. Harappa dışında Mısır'ın çağdaşı Hitit uygarlığında da gelişmiş bir kanalizasyon sistemi vardır.¹⁷ Mezopotamya kentlerindeki yoğun yapılaşma ve karma nüfus kentlerin hareketli, gürültülü ve kokulu olmasına neden olmuştur.¹⁸

Eski Mısırlılar, ölümü güneşin doğuşuyla ve batışıyla ilişkilendirdikleri için mezarlarını kentlerden uzakta, ırmağın karşı tarafında yapmışlardır. Mezarlarda güvensizlik baş gösterince mezarlar, tapınak alanları içine inşa edilmiştir. Mezopotamya kentlerinde ise durum tam tersidir. Mezarlar kent içinde, özellikle evlerin ve sarayların içine inşa edilmiştir. I. Adad-Nirari'ye ait Eski Saray'ın oda mezarında beş krala ait mezar ele geçmiştir.¹⁹

III. Tutmose, Suriye-Filistin bölgesine yaptığı seferler sonucu egzotik bitkileri Mısır'a getirmiş ve bir botanik bahçesi kurmuştur. Yeni Assur dönemi krallarından Asurnasirpal de yaptığı seferler ve geziler sonucu elde ettiği ağaçlardan ve bitkilerden bir botanik bahçesi oluşturmuştur.²⁰

Hitit kralı IV. Tuthaliya henüz prens iken Hişmi-Şarruma adıyla Mısır'a gelmiş, Per-Ramses kentine ziyarette bulunmuştur. Bu ziyareti sırasında Mısır kralıyla evli kız kardeşini sarayında ziyaret ettiği düşünülmektedir. Kent, yeni kurulduğu için güzelliğinin zirvesindedir. Genç prens bu güzellikten etkilenmiş olabilir. Nitekim babası III. Hattuşili ve kendi zamanında Büyükkale'de ve Yazılıkaya'da²¹ yeniden yapılaşma gerçekleşmiştir. Tuthaliya'nın prens iken Mısır'da gördüğü saraydan etkilenip kral olduğunda kendi sarayında bu etkiyi göstermesi normal karşılanabilir ancak yeterli kanıt mevcut değildir.

IV. Tutmose'nin sfenksi temizlemesini ve sfenks önüne tapınak yapmasını aşağıda ele alacağız. Kraldan yaklaşık bin yıl önce yaşayan Lagaş kentinin kralı Gudea

¹⁴ Crawford 2015, s. 66; Gates 2017, s. 69; Mumford 2019, s. 93

¹⁵ Childe 2018, s. 165; Gates 2017, s. 114

¹⁶ Gates 2017, s. 79

¹⁷ Doğan Alparslan-Alparslan 2020, s. 130; MacQueen 2015, s. 88

¹⁸ Kramer 2016, s. 124; Pollock 2017, s. 68

¹⁹ Sevin 2019, s. 158

²⁰ Bordreuil vd. 2015, s. 265; Sevin 2019, s. 42

²¹ Gates 2017, s. 213

da rüyasında gördüğü tanrı aracılığıyla hareket etmiştir. Gudea'nın rüyasına giren Ningirsu, tapınağının yeniden yapılmasını buyurmuş, Gudea da bunu yerine getirmiştir. Kentlerin tanrılar adına yapıldığı düşünülürse tanrıların rüyalarda görünüp inşaat işleri konusunda emirler vermeleri alışılğıeldik bir durumdur. Tanrı, kentini iyi durumda görmek istemektedir.²² Ayrıca Gudea heykellerinden birinde kral elinde bir yapının planını tutmaktadır.

Eski Mısır'da tanrı heykelleri ilgili tanrının tapınağındaki karanlık bir odada durmaktadır. Buna en iyi örnek Karnak'taki Amon tapınağı ve Amon heykelidir. *Gizlenen, saklanan* anlamlarına gelen tanrının adı, bu doğrultuda karanlık bir yerde beklemektedir. Bu durum Amarna'nın inşasında değışikliğıe uğramış, güneşle ilişkilendirilen tanrı Aten için açık hava tapınakları yapılmıştır. Mezopotamya'daki tanrı heykelleri ise kısmî olarak ışıık almaktadırlar. Odadaki ufak bir pencereden içeriye giren ışıık, tanrı heykellerini aydınlatmaktadır. Mısır ve Mezopotamya'nın aksine Hitit tanrı heykelleri aydınlık bir alanda beklemektedir. Hattuşa'da bulunan Büyük Tapınak'ın pencereleri tanrı heykelleri iyi bir şekilde aydınlanabilsin diye büyüktür.²³

²² Gates 2017, s. 97; Mumford 2019, s. 92

²³ Doğan Alparslan-Alparslan 2020, s. 117; Gates 2017, s. 209

I. BÖLÜM

ESKİ MİSİR'IN SİYASÎ TARİHİ

Eski Mısır tarihini oluştururken birçok kaynaktan yararlanmamız mümkündür. Bu kaynaklar arasında Mısırlı rahip Manetho'nun Yunanca yazdığı Mısır Tarihi başı çekse de Torino Kral Listesi, Abydos krallar listesi, Sakkare tableti ve Karnak krallar listesi de bir o kadar önemlidir. Saydığımız kaynakların ortak özelliği, Mısır'ı yeniden birleştirip bir devlet hâline getiren kişinin Narmer (MÖ 2900-?) olduğuna işaret etmeleridir. Narmer, birleşik Mısır ülkesinin yegâne kralıdır.²⁴

Bunlarla birlikte içinde ilginç bulgulara rastladığımız bir başka kaynağımız daha vardır. En büyük parçasının Palermo Müzesinde bulunmasından dolayı Palermo Taşı olarak adlandırılan bu kaynağın metni, V. Hanedan zamanında hazırlanmıştır. Diğer kaynaklara oranla daha erken bir döneme tarihlenmekte ve farklı bilgiler vermektedir.²⁵

1.1 Eski Krallık Dönemi

Palermo Taşı'na göre Narmer, Mısır'ın ilk birleştiricisi değildir. Taşa yazanlara göre Narmer'den önce de bir birleşme meydana gelmiş ancak bozulmuştur. Narmer, düzeni yeniden sağlamak için öne çıkmış ve bunda da başarılı olarak Mısır'ın ilk kralı namıyla tarihe geçmiştir.²⁶ Birçok reis arasından sıyrılarak kral olan Narmer, Mısır'ı birleştirmenin dışında insanlık tarihinin başlamasına da vesile olmuştur. En azından Eski Mısırlılar buna inanmışlardır.²⁷ Narmer, kendisine yüklenen bu önemli başarıdan başka bataklıkları kurutmuş, devletin sınırlarını genişletmiş, devlet yönetimini düzenlemiş, taş ocaklarına sefere çıkmış ve Suriye-Filistin bölgesiyle ticaret ilişkilerini geliştirmiştir.²⁸

Narmer'in ilk kralı olduğu I. Hanedan zamanında Memfis kenti kurulmuştur.²⁹ Yazı sistemiyle birlikte tarihleme yöntemi de geliştirilmiştir.³⁰ Hanedanın sonuna doğru

²⁴ Freeman 2003, s. 29; Kuhrt 2013, s. 159-164 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 16

²⁵ Kuhrt 2013, s. 165 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 16

²⁶ Desplancques 2016, s. 40; Friedell 2006, s. 136; Kuhrt 2013, s. 166 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 15

²⁷ Hornung 2004, s. 10; Kuhrt 2013, s. 164 (Cilt I); Yiğit 2019, s. 31

²⁸ Hornung 2004, s. 10, 13-14; Kuhrt 2013, s. 175 (Cilt I)

²⁹ Hornung 2004, s. 15; Freeman 2003, s. 29; Kuhrt 2013, s. 175 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 41

³⁰ Hornung 2004, s. 15-16

giderek azalsa da bu dönemde insan kurbanına da rastlanmıştır.³¹ Bu dönemde uzun yıllar kullanılacak olan kral unvanları oluşturulmuştur. Yukarı ve Aşağı Mısır kralı unvanını, ilk kez bu dönemde, kral Den (MÖ 2814-2772) kullanmıştır.³² Hanedanın sonunda egemenlik çatışmaları başlamıştır. Yeni bir hanedanın ortaya çıkışının sonuçları olan bu çatışmalar nedeniyle kralların adları kayıtlardan silinmiştir. Mısır tarihinde ilk kez görülen bu yöneme daha sonra da sıklıkla başvurulacaktır. Yöntem, ayrıca hanedan geçişinin bir habercisidir.³³

II. Hanedan dönemi boyunca da bir önceki hanedan zamanındaki gelişmeler yaşanmaya devam etmiştir. Devlet yönetimi ülke genelinde kurulan valilikler yoluyla merkezileştirilmiştir. Nübye'ye karşı da seferler sürdürülmüştür.³⁴

III. Hanedan'la başlayan Eski Krallık dönemi, daha sonraki kuşaklar tarafından da taklit edilmiştir.³⁵ Hanedanın ikinci kralı Coser³⁶ (MÖ 2592-2566), veziri İmhotep'e ilk piramidi yaptırmıştır. Coser'in Basamaklı piramidi yaptırmadaki başarısı, kendisinden sonra gelenler tarafından sürdürülememiştir. Halefleri tarafından başlatılan piramit inşaatları tamamlanamayıp Basamaklı Piramit'in başarısını yakalayamamıştır.³⁷ Bunların yanı sıra Sina ve Nübye'ye seferler de düzenlemiştir.³⁸

Coser'le birlikte Mısır'da yeni bir dönem de başlamıştır. Bir insan ömrü gibi kısa bir süre içinde mimaride yepyeni bir değişim meydana gelmiştir. Sade yapılar yerini, büyük taş bloklara bırakmıştır. Coser, attığı bu ilk adımla sonraları “*taşı açan kişi*” ve “*ölümsüz malzemeyi kullanıma açan kişi*” olarak Ptolemaios dönemine kadar saygı görmüştür. Ayrıca Coser döneminde Mısır, Suriye'yle olan ticaret ilişkilerini geliştirmekle kalmamış, Suriye'ye din ve sanat konusunda da etki etmeye başlamıştır. Böylece Mısır, Suriye'ye din ve sanat ihraç etmiştir.³⁹

³¹ Hornung 2004, s. 16; T. Wilkinson 2016, s. 81

³² Hornung 2004, s. 17

³³ Hornung 2004, s. 18

³⁴ Vercoutter 2016, s. 54

³⁵ Vercoutter 2016, s. 57

³⁶ III. Hanedan'ın birinci kralı olarak kabul edenler de vardır.

³⁷ Hornung 2004, s. 24-25; T. Wilkinson 2016, s. 102

³⁸ Desplancques 2016, s. 55; Hornung 2004, s. 21-23; Kuhrt 2013, s. 177 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 100-101; Vercoutter 2016, s. 58; Yiğit 2019, s. 46

³⁹ Hornung 2003, s. 21-23

IV. Hanedan Snefru'yla (MÖ 2543-2510) başlamıştır. Libya, Nübye ve Sina'ya sefer düzenleyen Snefru, Suriye'yle olan ilişkilere ara vermeden devam etmiştir.⁴⁰ Mısır'dan Lübnan sahillerine giden gemi sayısında artış yaşanmıştır. Snefru'nun oğlu Hufu'nun da Sina'ya sefer düzenlediği bilinmektedir. Bunun dışında IV. Hanedan'ın askerî faaliyetleri hakkında bildiklerimiz bu kadardır.

Kralın eşlerinin ve çocuklarının fazlalığından dolayı bu dönemde de hanedan içi çatışmalar yaşanmıştır. Merkezî yönetimin güçsüzleştiği bu sıralarda merkezden uzakta yöneticilik yapan eyalet valileri de özerkleşmeye, merkezle olan bağlarını gevşetmeye başlamışlardır. Bulundukları yere sadakatlerini göstermek için mezarlarını görev yerlerinde hazırlamışlardır. Ayrıca dayatma sonucunda kendi akrabalarını miras yoluyla kendi görevlerine getirmeyi de başarmışlardır.⁴¹

IV. Hanedan, *piramitler çağı* olarak adlandırılmaktadır. Her ne kadar sonraki dönemlere kötü etkisi olsa da bu dönemde yapılan piramitler birer mimarî şaheser addedilmektedir. Günümüz insanlarına göre bu piramitler, gerçek piramitlerdir.

Piramitlerin inşasında çok sayıda malzeme kullanılmasının yanında çok sayıda işçi de kullanılmıştır. Özellikle Hufu'nun piramidinin yapımında yaklaşık 25.000 kişinin çalıştığı düşünülmektedir.⁴² En büyük piramidi yaptıran kişi olarak tarihe geçen Hufu, bunun dışında “*tyran*” olarak bilinmektedir.⁴³ Hufu'nun tyranlığı, Herodotos'ta da konu edilmiştir. Nitekim Yunan yazara göre Hufu (MÖ 2509-2483), herkesi piramit yapımında çalıştırmış, hattâ kendi kızını para getirmesi için geneleve kapatmıştı.⁴⁴ Yunan tarihçinin söyledikleri her ne kadar abartı sayılsa da piramidin inşa edilebilmesi için birçok şeyin göze alındığı anlaşılmaktadır. Bu da piramidin ne şartlarda yapıldığını ortaya koymaktadır.

V. Hanedan zamanında tanrı Re kültü önem kazanmıştır. Hattâ bu hanedanın çoğu kralının adında Re geçmektedir. Bu kültün gereği olarak güneş tapınakları

⁴⁰ Diakov ve Kovalev 2017, s. 126; Hornung 2004, s. 27; Van De Mierop 2019, s. 71; Vercoutter 2016, s. 59; Yiğit 2019, s. 51-52

⁴¹ Hornung 2004, s. 34-35

⁴² Brewer ve Teeter 2017, s. 44

⁴³ Hornung 2004, s. 29; T. Wilkinson 2016, s. 121; Vercoutter 2016, s. 59

⁴⁴ Hdt. II. 124, 126

yapılmıştır.⁴⁵ Ayrıca bu dönemde Osiris kültü de ortaya çıkmış ve ölüm konusu krallarla ilişkilendirilmeye başlanmıştır: Kral ve tanrı Osiris bütünleşmiştir.⁴⁶ Hanedanın son kralı Unas'ın (MÖ 2321-2306) yaptırmış olduğu piramitte, kalıcı olması için taş üzerine yazılmış Piramit Metinleri derlenmiştir. Bu metinler dinî içerikli sözler içermektedir.⁴⁷

Belgelerden öğrendiğimize göre bu dönemde askerî faaliyetler devam etmiştir. Sahure (MÖ 2428-2416) zamanında Libya, Sina ve Suriye-Filistin bölgelerine seferler düzenlenmiştir.⁴⁸ Ayrıca ilk defa Punt ülkesine de gidilmiştir.⁴⁹ Tütsüsüyle meşhur bu yer, Mısırlılar tarafından bu dönemde keşfedilmiştir.

V. Hanedan'ın çöküşünü hızlandıran etken, merkezî otoriteyi güçlendirmeye çalışırken başarısız olunmasıdır. Nitekim devlet, kendi otoritesini etkin kılmak adına yeni görevler ve yeni unvanlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu girişim başarısız olmuştur çünkü bir devlet memuru, birden fazla göreve ve unvana sahiptir. Bu da bürokraside bir karışıklığa yol açmıştır. Hanedanın sonlarına doğru, yapılan yanıltan dönüşmeye çalışılsa da iş işten geçmiştir. Devlet, memurlarına, yaptıkları işe göre unvan vermeye çalışmışsa da çöküş başlamıştır.⁵⁰

VI. Hanedan'a geçiş sorunsuz olmuş gibi görünmektedir.⁵¹ Nübye seferleri devam etmekle birlikte Asya bedevileri üzerine de gidilmiştir. Byblos ve Punt ülkeleriyle olan ticaret geliştirilmiştir.⁵²

Dönemin sonlarına doğru merkezî otorite çok zayıflamıştır. Krallar, yöneticiler üzerinde etkilerini giderek kaybetmişlerdir. Bu yöneticiler, merkezdeki kral gibi bir hanedan oluşturmuş, görevlerini kendilerinden sonra oğullarına bırakmışlardır. Merkezin dışında ülkenin diğer yerlerinde böyle bir güç odağı bulunması elbette

⁴⁵ Freeman 2003, s. 37; Hornung 2004, s. 36; Kuhrt 2013, s. 185 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 141; Van De Mierop 2019, s. 61; Vercoutter 2016, s. 60; Yiğit 2019, s. 59

⁴⁶ Hornung 2004, s. 39

⁴⁷ Hornung 2004, s. 42; Kuhrt 2013, s. 190-191 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 141; Van De Mierop 2019, s. 70; Vercoutter 2016, s. 60

⁴⁸ Diakov ve Kovalev 2017, s. 127; Hornung 2004, s. 38, 43-44; Kuhrt 2013, s. 189 (Cilt I); Vercoutter 2016, s. 61; Yiğit 2019, s. 62

⁴⁹ Yiğit 2019, s. 62

⁵⁰ Hornung 2004, s. 38, 41; Kuhrt 2013, s. 197 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 137

⁵¹ Hornung 2004, s. 44; Vercoutter 2016, s. 61

⁵² Brewer ve Teeter 2017, s. 44-45; Hornung 2004, s. 45-47; T. Wilkinson 2016, s. 147; Vercoutter 2016, s. 61-62; Yiğit 2019, s. 65

merkezi zayıflatacaktır. Kralların eşleri arasında bu yöneticilerin kızları da vardır. Artık kral, iç politikadaki dengeyi gözeterek hareket etmelidir.⁵³

Eski Krallık döneminin bir *refah dönemi* olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁴ VI. Hanedan'ın sonunda Eski Krallık sona ermiş, çöküş tamamlanmıştır. Çöküşün birçok araştırmacının hemfikir olduğu nedenleri vardır. Bunlardan biri, Mısır tarihinde en uzun süre krallık tahtında oturan II. Pepi'dir. Çocuk yaşta tahta geçmesinin yanında devlet işleriyle ilgilenmemiş ve güçlü bir kişiliğe sahip olamamıştır. Onun uzun süre tahtta kalması Mısır devletini güçsüzleştirmiş ve hem saray hem de halk nezdinde olumsuz izlenim bırakmıştır. Bu da otoritesine yansımıştır.⁵⁵ II. Pepi'nin uzun saltanatı (MÖ 2216-2153) dışında Mısır'da bir iklim değişikliği de meydana gelmiştir. Bu iklim değişikliğinin sonucu olarak Nil ırmağının suları azalmış ve Mısır'da kuraklık baş göstermiştir. Devlet tarafından halka yapılan yardımlar yetersiz kalmakla birlikte ekonomik anlamda da bir çöküş ortaya çıkmıştır. Halkın huzuru kaçmış ve ülkede güvenlik zâfiyeti oluşmuştur.⁵⁶

1.2 Birinci Ara Dönem

VII. ve VIII. hanedanlar Memfis merkezli bir yönetim sergileseler de artık Memfis önemini kaybetmiştir. VII. Hanedan boyunca çok kısa sürelerle birçok kral başa geçmiştir. Aynı durum VIII. Hanedan zamanında da yaşanmıştır. Bu hanedan sonunda Mısır'da kentlerin ön plana çıktığı devletler oluşmuştur. Bu kentler aralarında savaşarak ülkede tam kontrol hakkı elde etmek istemişlerdir.

Bu karışık durumda biri Aşağı Mısır'da biri de Yukarı Mısır'da olmak üzere iki kent ön plana çıkmıştır: Herakleopolis ve Teb. İki kent de yayılmak ve gücünü arttırmak istemiştir.⁵⁷

Kraliyet unvanlarını alan ve kraliyette hak iddia eden iki kentin karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdır. Eski merkez Memfis'i elinde bulunduran Herakleopolis'in iddiası daha güçlü görünse de Teb kentinin ordusunda da Nübyeli savaşçılar vardır. İki kent sonunda karşı karşıya gelmiş ama yenilememiştir. Nitekim kendi sorunlarıyla

⁵³ Freeman 2003, s. 37; Hornung 2004, s. 45; Kuhrt 2013, s. 195 (Cilt I)

⁵⁴ Freeman 2003, s. 34

⁵⁵ Hornung 2004, s. 47; T. Wilkinson 2016, s. 152; Vercoutter 2016, s. 62; Yiğit 2019, s. 65

⁵⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 45; Hornung 2004, s. 47; T. Wilkinson 2016, s. 44; Yiğit 2019, s. 67

⁵⁷ Vercoutter 2016, s. 65

ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Herakleopolis'in Asyalı bedevilerle uğraşması gerekmiştir. Bu nedenle iki kent, şimdilik dost geçinmeye çalışmıştır.⁵⁸

Teb'in yöneticisi I. Mentuhotep döneminde (MÖ 2080-?) Herakleopolis'le olan savaş boyut değiştirmiştir çünkü Herakleopolis kenti saldırgan bir tutum izlemiş ve Teb'in elinde tuttuğu Thinis kentini almaya çalışmıştır. Bu saldırgan tutuma karşılık veren Teb, başarılı bir savunma yapmasının dışında ilerleyişe geçmiş ve Herakleopolis'in elindeki bir kenti almıştır. Hız kesmeyen Teb ordusu başka yerleri de ele geçirdikten sonra Herakleopolis önlerine kadar ilerlemiştir. Yapılan savaşta Teb gâlip gelmiş, Herakleopolis düşmüş ve hanedanlığı son bulmuştur. Teb, ilerleyişini sürdürerek Memfis kentini de ele geçirmiştir. Böylece Mısır, Teb önderliğinde yeniden birleşmiştir.⁵⁹

Birinci Ara Dönem böylece son bulmuş ve Orta Krallık başlamıştır. Eski Mısırlılar geçmişi acıyla anacaklar ve Birinci Ara Dönem için “*ıstırap dönemi*” diyeceklerdir.⁶⁰

1.3 Orta Krallık Dönemi

XI. Hanedan, Mısır'ı yeniden birleştirmekle yetinmemiş, eski güzel günlere dönülmesi için çabalamıştır. Bir devletin etkin olabilmesinin yolu merkezî otoriteyi güçlendirmektir. XI. Hanedan da bunu bildiğinden ilk iş olarak yönetim konusuna el atmıştır. Ardından seferlere çıkmıştır. Byblos'a ve Nübye'ye yapılan seferler yeniden başlamıştır. Göçebeler üzerine de akınlar düzenlenmiştir.⁶¹ Sınırlardaki güvenliğini sağlamak için çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca uzun bir aradan sonra Punt ülkesine de sefere çıkmıştır.⁶²

Bu dönem, birleşmeden sonra Mısır'ın toparlanma sürecidir. Seferlerin yeniden başlaması bunun en açık kanıtıdır. Bunun dışında mezar inşaatlarıyla birlikte imar etkinlikleri de yeniden başlamıştır. Taş ocaklarının bulunduğu Hammame vadisinin yolları yeniden düzenlenmiş ve buraya birlikler gönderilmiştir. Hanedanın son kralı IV. Mentuhotep (MÖ 1947-MÖ 1940), kendi mezarının hazırlanması için Hammame

⁵⁸ Hornung 2004, s. 51

⁵⁹ Hornung 2004, s. 52-53

⁶⁰ Brewer ve Teeter 2017, s. 45

⁶¹ Vercoutter 2016, s. 67

⁶² Hornung 2004, s. 55-56

vadisine Amenemhat adında birini göndermiştir. Bu kişinin XII. Hanedan'ı kuran Amenemhat'la aynı kişi olduğu düşünülmektedir.⁶³

Hamname vadisine giden Amenemhat ile IV. Mentuhotep'in veziri Amenemhat aynı kişilerse, hanedanın zorla el değiştirmesi gerekmektedir. Bunun içindir ki Amenemhat başa geçtiğinde kendi propagandası yapmıştır. Bu propaganda, onun saltanat üzerindeki hakkını anlatmaktadır. Meşruiyet kazanması açısından böyle bir propaganda gerekli olmuştur.

Tüm bunlara rağmen XII. Hanedan, Mısır'ın en başarılı yönetimlerinden birini sergilemiştir. Bu dönem “*refah*” ve “*barış*” dönemi olarak anılacaktır. Devletin bu hanedan zamanında oluşumunu tamamladığı ortaya atılmıştır. Bu başarı, sonraki hanedanlara da örnek teşkil etmiş ve sonraki hanedanlar tarafından taklit edilmeye çalışılmıştır.⁶⁴

I. Amenemhat'ın (MÖ 1939-MÖ 1910) ilk işlerinden biri, Memfis yakınlarında bir başkent kurmaktır. Bu hanedan her ne kadar Tebli olsa da başkenti Memfis yakınlarına kurmuştur. Başkentini adı, Amenemhat'ın da adını içeren İti-Tavi'dir.⁶⁵

Mısır, XII. Hanedan zamanında, Libya ve Nübye seferlerine devam etmiştir. Nübye'deki ilerleme, önceki dönemlere göre daha fazladır. Altın madenleri de ele geçirilmiştir. Bunun dışında Nübye sınırına yakın yerde Buhen kalesi inşa edilmiştir. Bu kalenin inşa edilmesinden sonra Mısır, sınırları güçlendirmek adına daha başka kaleler de inşa edecektir. Bu kaleler sınırlara mevzilendirilmiştir.⁶⁶

Libya ve Nübye seferleri dışında Mısır, Sina'ya ve oradan da Suriye-Filistin'e kadar uzanan alana da akınlar düzenlemiştir. Özellikle III. Senusret zamanında Filistin'e doğru yapılan akınlar hız kazanmış, Mısır; Byblos ve Suriye'yle olan ilişkilerini epey geliştirmiştir. Güneyde de Nübye'nin ötesinde Punt ülkesine kadar ilerleme sürmüş ve Sudan'ın merkezine de ticaret seferleri düzenlenmeye başlanmıştır.⁶⁷

⁶³ Hornung 2004, s. 56; Kuhrt 2013, s. 213 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 209; Vercoutter 2016, s. 67

⁶⁴ Brewer ve Teeter 2017, s. 46; Hornung 2004, s. 58; Kuhrt 2013, s. 212 (Cilt I); Vercoutter 2016, s. 67

⁶⁵ Brewer ve Teeter 2017, s. 47; Freeman 2003, s. 39; Hornung 2004, s. 58; Kuhrt 2013, s. 214 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 212; Van De Mieroop 2019, s. 99; Vercoutter 2016, s. 67

⁶⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 47; Hornung 2004, s. 60-61; Kuhrt 2013, s. 222 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 213-215, 220; Vercoutter 2016, s. 67

⁶⁷ Freeman 2003, s. 39; Friedell 2006, s. 161; Hornung 2004, s. 60, 71; Kuhrt 2013, s. 224 (Cilt I); Vercoutter 2016, s. 69

I. Amenemhat hanedanlığı kurduğunda, eyalet yöneticilerine karşı tedbiri biraz olsun elden bırakmıştır. Bunun sonucu olarak eyalet ile merkez arasında gevşek bağlar oluşmuştur. III. Senusret zamanında (MÖ 1837-MÖ 1819) ise merkezî otoriteyi güçlendirmek adına eyaletlerdeki hanedanlara son verilmiştir. Babadan oğula geçen devlet memurluğu, Eski Krallık zamanında ciddî sorunlara yol açmıştır. Böylece, devletin gücü tekrardan hatırlatılmış ve III. Senusret bu konuda başarılı olmuştur.⁶⁸

Siyasî ve askerî başarılarının dışında XII. Hanedan döneminde, hem sanat hem de edebiyat konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Mısır sanatının ülke sınırlarını aşip çok uzak yerlerde de etkili olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Anadolu'da, Girit'te, Kıbrıs'ta bu etkiler görülmektedir.⁶⁹ Edebiyat da bir propaganda aracı olarak kullanılmış, bunun sonucunda güzel edebî örnekler ortaya çıkmıştır.

Hanedanın son kralı Nefrusobek (MÖ 1763-MÖ 1760) adındaki bir kadındır. IV. Amenemhat'ın bir erkek varisi olmamasından dolayı yerine kız kardeşi tahta geçmiştir. Kısa süren hükümdarlığı sırasında Mısır, yeniden bir çöküş dönemine girmeye hazırlanacaktır. Ülkede savaş esirlerinin dışında köle yoluyla da çoğalan bir Asyalı nüfusu vardır. Bu nüfus, Mısır'ın çöküşündeki önemli etmenlerden biri olmaya adaydır.

İkinci Ara Dönem hakkında, Mısır'ın diğer dönemlerine kıyasla daha az bilgi sahibiyiz. Ayrıca bu dönem hakkında kronolojik tartışmalar devam etmekle birlikte kaynak yetersizliği açısından da tam bir siyasî tarih oluşturulamamaktadır. Elde bulunan bilgiler, tarih ve olaylar için kesinlikten uzaktır. Bazı konular bu nedenle varsayıma dayanmaktadır.⁷⁰

XIII. ve XIV. hanedanlar hakkında pek fazla bilgimiz yoktur. Sobekhotep ve Neferhotep adında birçok kral başa geçmiştir ve bu krallarla birlikte diğer kralların da saltanat süreleri kesin olarak belirlenememiştir. XIII. Hanedan'la birlikte ülkedeki güven ortamı yitirilmiş ve sınır güvenliği sağlanamaz olmuştur. Bunlarla birlikte merkezî otoritenin yitirilmesinden dolayı krallar tüm ülkeye hâkim olamamışlardır. Çok sayıda kralın kısa sürelerle başa geçmesinin yanı sıra Mısır'ın birikimi olan fethettiği yerler de yavaş yavaş kaybedilmiştir. Mısır, yeniden bir çöküş dönemine girmiştir.⁷¹

⁶⁸ Hornung 2004, s. 69; T. Wilkinson 2016, s. 207

⁶⁹ Hornung 2004, s. 67; T. Wilkinson 2016, s. 207

⁷⁰ Vercoutter 2016, s. 70

⁷¹ Hornung 2004, s. 74-75

1.4 İkinci Ara Dönem

Hyksos istilasının XIII. Hanedan'ın sonu ile XIV. Hanedan'ın başlangıcı arasında gerçekleştiği varsayılmaktadır.⁷² Hyksos adı Manetho'da geçmektedir ve Mısırca bir terimin bozulmuş hâli olarak kabûl edilmektedir. *Heka-hasut, yabancı ülkelerin önderleri/hükümdarları* anlamına gelmektedir.⁷³ II. binyılın başında yaşanan göç dalgası neticesinde, Hyksosların da Mısır'a geldikleri düşünülmektedir.⁷⁴

Hyksoslar, başlangıçta yalnızca Delta bölgesine hâkim olmuşlar ve burada çapulculuk hareketleriyle yetinmişlerdir. Daha sonradır ki tek bir önder etrafında toplanıp ülkenin bir kısmını ilhâk etmeye muvaffak olmuşlardır ancak bu durum uzun sürmeyecektir. Yukarı Mısır'a doğru yayılmaya çalışan Hyksoslar, kısa süre içinde yeniden Delta bölgesine sıkışmış olacaklardır.⁷⁵

Teb hükümdarı Sekenenre zamanında Hyksoslara karşı bir direniş başlamıştır. Sekenenre bir savaşta öldürülünce yerine geçen oğlu Kamose (MÖ ?-MÖ 1540) mücadeleyi devam ettirmiştir. Önemli birkaç başarıdan sonra Kamose aniden ölmüş ve yerine kardeşi Ahmose (MÖ 1539-MÖ 1515) geçmiştir. Ahmose'den beklenti az olsa da babası ve ağabeyinin mücadelesini iyi yönetmeyi başarmıştır. Ağabeyi Kamose'nin kuşatıp alamadığı Hyksos başkenti Avaris'i ele geçirmiş ve Hyksosları Filistin'e kadar takip etmiştir.⁷⁶ Ahmose'nin şahsiyetinde Mısır yeniden birleşmiş, Yeni Krallık dönemi başlamış ve XVIII. Hanedan kurulmuştur.

Yeni Krallık dönemi, Mısır'ın diğer dönemlerinden oldukça farklıdır. Mısır bu dönemde, pek çok konu bakımından öne çıkmaktadır. Sınırları genişlemiş, ticaret hacmi artmış, her türlü kaynağı ihraç ve ithal edebilir konuma gelmiştir. Bunların dışında hâricî meselelerde de söz sahibidir. Çevre ülkelerin krallarından Mısır kralının kendisine hediyeler gelmekle birlikte prensesler de Mısır kralıyla evlendirilmek üzere çeyizleriyle ve geniş maiyetleriyle Mısır'a gönderilmişlerdir. Ayrıca Mısır ordusu,

⁷² Vercoutter 2016, s. 70-71

⁷³ Brewer ve Teeter 2017, s. 48; Hornung 2004, s. 77; Kuhrt 2013, s. 229 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 244; Vercoutter 2016, s. 71

⁷⁴ Hornung 2004, s. 77

⁷⁵ Hornung 2004, s. 77; Kuhrt 2013, s. 236 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 240; Vercoutter 2016, s. 72-73

⁷⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 49; Diakov ve Kovalev 2017, s. 136; Freeman 2003, s. 44; Hornung 2004, s. 79-81; Kuhrt 2013, s. 246 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 250, 260, 264; Yiğit 2019, s. 91

Afrika'dan gelen askerlerle ve Hyksosların miras bıraktığı atlı savaş arabalarıyla iyice güçlenmiştir. Mısır, yeni yerler elde etmeye hazırdır.⁷⁷

Mısır'ın doğu istikametinde ilerleyip buradaki ülkelerle daha fazla münasebette bulunması dikkat çekicidir. Artık dışarıdan gelen kimselerin istilasına maruz kalmak istemeyen Mısır, ilerlemeye mecburdur. Şüphesiz bu ilerleme yalnızca yeni topraklar kazanmayı sağlamayacak, aynı zamanda kültürel anlamda da iyi yönde bir değişiklik meydana getirecektir. Sahne Mısır'ındır.

1.5 Yeni Krallık Dönemi

Yeni Krallık dönemi, Mısır'ın “*altın çağı*” olarak bilinmektedir. Diğer dönemlere nazaran bu dönemin siyasî tarihini daha kolay oluşturabilmekteyiz çünkü bu dönem, Mısır tarihinin en iyi belgelendiği ve en çok belgenin kaldığı dönemdir. Mısır dilinin en yüksek seviyesine eriştiği bu dönem, sonraki kuşaklar tarafından da taklit edilecektir. III. Amenhotep ve II. Ramses gibi birçok yapıda imzası bulunan kralların faaliyetleri duvarlara kazınmıştır.⁷⁸ Bu dönemde emperyal bir devlete dönüşen Mısır'ın savaş politikası, ülkenin birçok yerinde, özellikle de halk nezdinde, radikal değişikliklere neden olmuştur.⁷⁹

Hanedanın ilk kralı Ahmose, düşman Hyksosları Filistin'e kadar kovalamıştı. Bu kovalama sırasında Hyksos kalesi Şaruhen'i de ele geçirmiştir. Nübye'ye düzenlenen olağan seferlere devam edilmiştir. Muhtemelen Fenike kentlerine de bir sefer düzenlenmiştir. Onun zamanında dinin ve tapınak rahiplerinin siyaset üzerindeki etkisi artmıştır.⁸⁰

I. Amenhotep (MÖ 1514-MÖ 1494) zamanında ülke kendini toparlamaya devam etmiştir. Nübye seferleri sürdüğü gibi doğu istikametinde de seferler düzenlenmiştir. Birçok tapınak da bu dönemde inşa edilmiştir.⁸¹

I. Tutmose döneminde (MÖ 1493-MÖ 1483) Mısır, Fırat ırmağına kadar ulaşmıştır. Bu başarısının simgesi olarak kral, bir stel diktirmiştir. Bu stel bugün kayıptır. Güney yönünde de dördüncü çağlayana ulaşmıştır.⁸²

⁷⁷ Vercoutter 2016, s. 75-76

⁷⁸ Brewer ve Teeter 2017, s. 50

⁷⁹ Van De Mieroop 2019, s. 152

⁸⁰ Hornung 2004, s. 83; Kuhrt 2013, s. 246, 248 (Cilt I); Vercoutter 2016, s. 77

⁸¹ Freeman 2003, s. 46; Friedell 2006, s. 254; Hornung 2004, s. 86; Vercoutter 2016, s. 77

II. Tutmose (MÖ 1482-MÖ 1480) başa geçtiğinde bir dizi isyanla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kral değişimleri sırasında yaşanan isyanlar normal karşılanmalıdır ancak Mısır'daki isyanlar süregelen bir hâl almıştır. II. Tutmose isyanları bastırmıştır ancak akıllarda bir soru işareti vardır: Mısır, ele geçirdiği yerlerde neden başarısız olmaktadır? Bunun nedeni fetihlerin sözde olmasıdır. Nitekim Mısır, ele geçirdiği yerleri kısa süreliğine işgâl etmektedir. Savunma için bırakılan küçük bir birlik dışında oradaki Mısır varlığını pekiştirecek ya da uzun süreli olmasını sağlayacak başka bir şey yoktur.⁸³ II. Tutmose döneminde de inşaat faaliyetleri görülmüştür.⁸⁴

II. Tutmose öldüğünde yerine oğlu III. Tutmose (MÖ 1479-MÖ 1425) geçmiştir ancak yeni kral çocuk olduğu için onun naiplik görevini babasının üvey kardeşi Hatşepsut üstlenmiştir. Durumu fırsat bilen kral naibi, çok geçmeden kendini kral ilân ettirmiştir. Krallığına meşruiyet kazandırmak için de kadın olduğu hâlde kendini sakallı bir erkek olarak göstermiştir. Bunun için adındaki erkeksiliği vurgulamak adına t harfini çıkarmış ve kendini *Hatşepsu* olarak tanıtmıştır.

Hatşepsut dönemi (MÖ 1479-MÖ 1458) askerî anlamda sönük geçmiştir. Mısır bir yerleri ele geçirmekten ziyade bir yerlerden bir şeyler getirmek için uğraşmıştır. Özellikle Punt ülkesine düzenlenen ticaret seferleri sonucunda egzotik ürünler Mısır'a getirilmiştir. Bunun yanı sıra Hatşepsut'un Deyr el-Bahri'deki tapınağı, dönemin sanatını yansıtmaları bakımından iyi bir örnektir. III. Tutmose döneminde tapınaklar inşa edilmiştir.⁸⁵ Tutmose'nin Hatşepsut tapınağının yanına inşa ettirdiği tapınak, zamanla zarar görmüş ve yıkılmıştır. Hatşepsut tapınağı ise yapılan yenileme çalışmaları sayesinde bugün hâlâ ayakta durmaktadır.

III. Tutmose'nin Hatşepsut'a karşı öfkesini anlamak mümkündür. Nitekim taht hakkını gasp etmiş ve krallığını elinden almıştır. Başa geçtiğinde üvey halasının adını ortadan kaldırmaya çalışması da bunu kanıtlamaktadır. Onun bu davranışı halefleri tarafından da devam ettirilmiştir. Hatşepsut bir “kral” olarak kabûl edilmemiştir.

⁸² Hornung 2004, s. 89; T. Wilkinson 2016, s. 280; Vercoutter 2016, s. 78

⁸³ Vercoutter 2016, s. 78

⁸⁴ Hornung 2004, s. 90

⁸⁵ Hornung 2004, s. 93-94; Freeman 2003, s. 47; Friedell 2006, s. 256; Kuhrt 2013, s. 250 (Cilt I); Vercoutter 2016, s. 79; Yiğit 2019, s. 110

*Damnatio memoriae*⁸⁶ dışında III. Tutmose, Mısır İmparatorluğunun gerçek kurucusudur. Ülke, onun zamanında askerî anlamda en parlak zamanını yaşamıştır. Suriye-Filistin seferinde bir Fenike limanı ile Kadeş⁸⁷ kentini ele geçirmiştir. I. Tutmose gibi Fırat'a kadar ilerleyen III. Tutmose de burada bir stel diktirmiştir. Yaptığı on yedi seferle hem Mısır'ı yüceltmış hem de çevre ülkelere gözdağı vermiştir.⁸⁸

III. Tutmose'nin selefleri zamanında Mısır nasıl askerî anlamda sönük kaldıysa halefleri zamanında da durum değişmemiştir. II. Amenhotep (MÖ 1425-MÖ 1400) çıkan isyanları bastırmıştır.⁸⁹ Doğudaki durum Mısır lehine gelişmiştir. Mitanni, büyüyen ve yaklaşan Hitit tehlikesi nedeniyle Mısır'la daha iyi geçinmeye çalışmıştır.⁹⁰

IV. Tutmose (MÖ 1400-MÖ 1390) dönemi huzur içinde geçmiştir. Mitanniler artık düşman olarak algılanmamaktadır. Mitanni kralıyla yapılan antlaşmayla birlikte Mitanni prensesi bir kız, evlendirilmek üzere Mısır kralına gönderilmiştir.⁹¹

III. Amenhotep döneminde (MÖ 1390-MÖ 1353) Mitannilerle olan dostane ilişkiler sürdürülmüştür.⁹² Doğudaki düşman Hititler gücünü arttırırken Mitanni üzerindeki baskıları da hissedilir olmuştur. Mısır, doğuya karşı ilgisiz değildir ancak birşey yapmaktan da geri durmaktadır.⁹³ III. Amenhotep dönemi çoğunlukla kralın eşleri ve kralın inşa faaliyetleriyle anılmaktadır.

Amon tapınağı rahiplerinin politika üzerindeki etkisini kırmak isteyen IV. Amenhotep, tapınağı kapatmış ve rahipleri dağıtmıştır. Amenhotep olan adını da değiştirerek Ahenaten (MÖ 1353-MÖ 1336) yapmıştır. Ayrıca tanrı Aten için bir kent

⁸⁶ *Damnatio memoriae*, Latince *hâtıranın lanetlenmesi* anlamına gelmektedir. Eski Mısır'ın siyasî tarihi boyunca bu yönetime sıklıkla başvurulmuştur. Özellikle Hatşepsut'un ve Ahenaten'in hâtırasına yapılan lanetlemeler iyi bilinmektedir.

⁸⁷ Eskiçağ tarihinde iki tane Kadeş kenti bilinmektedir. En bilinen Kadeş kenti, Hitit ve Mısır ordularının karşı karşıya geldiği ve Asî ırmağı civarında bulunan kenttir. Bununla birlikte III. Tutmose'nin sefer düzenlediği kent, Megiddo yakınlarında bulunan Kadeş kentidir.

⁸⁸ Freeman 2003, s. 48; Hornung 2004, s. 96-97; Kuhrt 2013, s. 251 (Cilt I); Vercoutter 2016, s. 80-81; Yiğit 2019, s. 111

⁸⁹ Yiğit 2019, s. 113

⁹⁰ Hornung 2004, s. 100; T. Wilkinson 2016, s. 320; Vercoutter 2016, s. 82

⁹¹ Friedell 2006, s. 261; Hornung 2004, s. 101; Kuhrt 2013, s. 253 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 322; Vercoutter 2016, s. 82; Yiğit 2019, s. 114

⁹² Freeman 2003, s. 49

⁹³ Vercoutter 2016, s. 82-83

kurmuş ve orayı yeni başkent ilân etmiştir. Amon'a ibadet etmeye devam edenlere de paralı askerlerden oluşan bir ekip tarafından takibat yaptırılmıştır.⁹⁴

Din reformu, Ahenaten hayattayken başarısız olmuştur ve kral henüz hayattayken din terk edilmiştir. Bu başarısızlığın yanı sıra, Mısır'ın doğudaki düşmanları etkilerini arttırmıştır. III. Tutmose döneminden bu yana ele geçirilen yerler, tek tek elden çıkmıştır. Mısır devletinin terk ettiği yerlerde Hititler etkili olmaya başlamışlardır. Hititlerden başka Amurru devleti ile Bedeviler de Mısır'a karşı harekete geçmişlerdir. III. Tutmose'nin kazanımları boşa gitmiştir.⁹⁵

Tutanhamon başa geçtiğinde, Aten dininin bırakıldığını ve yeniden Amon'a ibadet edileceğini bildiren bir stel diktirmiştir. Kral da bu doğrultuda Tutanhaten olan adını Tutanhamon (?-MÖ 1324) olarak değiştirmiştir. Daha sonra başkent Amarna terk edilmiş ve Ahenaten dönemini hatırlatan her şey değersizleşmiştir. Tutanhamon'un genç yaştaki ölümünden sonra yerine hanedandan olduğu düşünülen birkaç kişi geçmiştir. Bunlardan biri Ay'dır ve onun dönemi hakkında pek fazla bilgi olmamakla birlikte dönemde orduya Haremheb'in komuta ettiği bilinmektedir.⁹⁶

Haremheb (MÖ 1319-MÖ 1292) tahtı gasp etmiş biri olarak görülmemelidir. Nitekim hanedana üye biri değildir ama hanedana bağlıdır. Hanedan için savaşmış, Mısır ordusuna komuta etmiştir. Bunun yanı sıra hanedandan başa geçecek kimse kalmadığından boşluktan yararlanan Haremheb kral olmuştur. İlk işi, memurlardaki itaatsizliği ortadan kaldırmak ve rüşvete son vermektir. Bu yolla merkezî otoriteyi güçlendirmek istemiştir. Kısmî olarak başarılı olmuştur ama memurlar arasındaki rüşvet son bulmamış ve ilerleyen zamanlarda Ramsesler döneminin en önemli sorunu hâline gelmiştir.⁹⁷ Haremheb, XIX. Hanedan'ın ilk kralı olarak görülmekle birlikte⁹⁸ daha çok XVIII. Hanedan'ın son kralı olarak kabûl edilmelidir.

XVIII. Hanedan'ın son kralı Haremheb zamanında Mısır'ın askerî gücü artmakla birlikte ordunun siyasetteki etkisi de hissedilir olmuştur. Seferlerin getirdiği başarı ve Mısır'ın saldırganlığı birleşince böyle bir durum ortaya çıkmıştır. XIX. ve XX.

⁹⁴ Hornung 2004, s. 108; Vercoutter 2016, s. 83-84

⁹⁵ Hornung 2004, s. 111; Vercoutter 2016, s. 84-85

⁹⁶ Hornung 2004, s. 111; Vercoutter 2016, s. 86

⁹⁷ Hornung 2004, s. 113-114

⁹⁸ Vercoutter 2016, s. 86-87

hanedanlar zamanında ordu ön planda olacaktır.⁹⁹ Bunun nedeni Mısır'ın toprak bütünlüğünü daha önceki zamanlara göre daha fazla koruması gerekliliğidir.

XIX. Hanedan'ın ilk kralı I. Ramses de Haremheb gibi asker kökenlidir. Haremheb kendini kral ilân ettikten kısa bir süre sonra Ramses'i kendisinden sonra kral olacak kişi olarak belirlemiştir. Başa geçen yeni kral, hiç vakit kaybetmeden oğlu Seti'yi taht ortağı yapmıştır. Yaşı epey ilerlemiş olan Ramses (MÖ 1292-MÖ 1291), soyunun kraliyetini güvence altına almak istemiştir.¹⁰⁰

I. Seti zamanında (MÖ 1290-MÖ 1279) Mısır, tekrardan büyümeye başlamıştır. Doğu politikası yeniden ele alınarak harekete geçilmiştir. Bedevilerin isyanı bastırılmış, Hititler tarafından kışkırtılan Filistin halkının birleşip harekete geçmesine izin verilmemiştir. Böylece Mısır, doğuda tekrar yükselişe geçmiştir. Seti, Libya'ya da sefer düzenlemiştir. Ardından yönünü yine doğuya çevirmiştir. Seti'nin bu son seferleri hakkında yeteri kadar malumat yoktur.¹⁰¹

II. Ramses, hiç zorlanmadan başa geçmiştir. Kendisine “*Büyük Ramses*” denilecek kadar iyi işler yapmış ve uzun yaşamıştır. Dönemi, inşaat faaliyetleriyle tanınmaktadır. Yaptırdığı birçok binadan başka önceki kralların isimlerini sildirip kendi adını yazdırdığı binalar da vardır.¹⁰² Her şeyiyle II. Ramses dönemi (MÖ 1279-MÖ 1213), Mısır'ın en dikkat çekici zamanlarından biridir.

Ramses de babası gibi seferlere devam etmiştir. Sudan seferinden sonra Filistin'e yönelmiş, Byblos'a kadar yaklaşmıştır. Hititlerin de buralardaki faaliyeti muhtemel bir savaşı kaçınılmaz kılmaktadır. Nitekim iki ülkenin ordusu çok geçmeden Kadeş yakınlarında karşılaşmıştır. Savaşın kazananı olmamakla birlikte Mısır, Kadeş'i ele geçirememiş, mevcûd durum korunmuştur. Ramses, ülkesine dönerken, bir isyanı bastırmıştır. Tunip adındaki kenti Hititlerden geri almıştır.¹⁰³ Hititler, Kadeş'i Mısır'a kaptırmamış ancak Mısır ordusunu ve Ramses'i yok etme şansını da yitirmişlerdir.

Mısır ve Hitit devletleri birbirleriyle çekişirken Mezopotamya'da Assur yeniden yükselişe geçmiştir. Hititlerin ortadan kaldırdığı Mitanni devletinin topraklarında oluşan

⁹⁹ Vercoutter 2016, s. 87

¹⁰⁰ Kuhrt 2013, s. 267 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 389; Vercoutter 2016, s. 87

¹⁰¹ Freeman 2003, s.56; Hornung 2004, s. 115; T. Wilkinson 2016, s. 393; Vercoutter 2016, s. 88

¹⁰² Hornung 2004, s. 116

¹⁰³ Brewer ve Teeter 2017, s. 58; Hornung 2004, s. 117; Kuhrt 2013, s. 271 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 400; Vercoutter 2016, s. 89

boşluğu doldurmak için ilerleyen Assur, iki ülke için de tehlike arz etmektedir. Durumun ehemmiyetini anlayan Mısır ve Hitit devleti, bir anlaşmaya varmışlardır.¹⁰⁴ Kadeş Barış Antlaşması adı verilen bu anlaşma, iki ülkeyi birbirine yaklaştıracak ve birbirlerine yardım etme konusunda teminat sağlayacaktır.

İmzalanan antlaşmaya göre, iki ülke birbirleriyle savaşmayacak, birbirlerinin düşmanlarına karşı yardım edecek ve siyasî suçlarından ötürü kaçanları birbirlerine geri vereceklerdir.¹⁰⁵ Antlaşmanın sözde kalmayıp uygulandığı Merneptah döneminde daha iyi anlaşılacaktır.

II. Ramses'ten sonra yerine birçok oğlu arasından Merneptah geçmiştir. Babasının uzun saltanat dönemi nedeniyle epey yaşlanmış bir hâlde tahta oturmuştur. Merneptah, dedesi I. Seti zamanında hareketlenmeye başlayan Libya'ya yönelmiş, bir reis etrafında birleşen orduyu mağlûp etmeyi başarmıştır.¹⁰⁶ Merneptah, denizden gelen bu insanları yenmeyi başarmıştır ancak Mısır'a giremeyen deniz kavimleri, diğer bölgelerde etkili olacaklardır. Hattâ Hitit devleti bile eski gücünü yitirmiş ve anlaşma gereği Mısır'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Merneptah (MÖ 1213-MÖ 1203) da Hititlere tahıl göndererek antlaşmanın kendi ülkesi için getirdiği yükümlülükleri sağlamıştır.¹⁰⁷

Yakındoğu, dışarıdan gelen istilacılarla uğraşırken Mısır da kendi sorunlarıyla uğraşmaktadır. Merneptah'tan sonra başa geçen krallar, selefleri kadar iyi bir yönetim sergileyememişlerdir. Bunun yanı sıra tahta geçmede yaşanan sıkıntıları, Mısır'da baş gösteren iç karışıklar takip etmiştir. Eyalet yöneticileri başına buyruk hareket ederek bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Ülkedeki kaotik durum içinde Suriyeli biri kendini zor kullanarak kral yapmaya çalışmıştır. Mısır, yeni bir çöküşün arifesinde bulunmaktadır.¹⁰⁸

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Suriyeli birinin Mısır'ı yönetmesi hoş karşılanmamıştır. Setnaht (MÖ 1190-MÖ 1188) adlı biri bu tepkileri dikkate alarak halk

¹⁰⁴ Hornung 2004, s. 117; Kuhrt 2013, s. 271 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 416; Vercoutter 2016, s. 89

¹⁰⁵ Vercoutter 2016, s. 89-90

¹⁰⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 59; Hornung 2004, s. 120; T. Wilkinson 2016, s. 422-423; Vercoutter 2016, s. 90

¹⁰⁷ Hornung 2004, s. 120; Kuhrt 2013, s. 273 (Cilt I)

¹⁰⁸ Hornung 2004, s. 121; T. Wilkinson 2016, s. 424-427; Vercoutter 2016, s. 95

ve rahiplerin desteğiyle yönetimi ele geçirmeyi başarmıştır. Onun bu hamlesiyle XX. Hanedan kurulmuştur.¹⁰⁹

Setnaht'ın saltanatı kısa sürmüş olsa da I. Ramses gibi kendisinden sonra oğlunun başa geçmesi işini ayarlamıştır. Yeni kral III. Ramses, ilk iş olarak sosyal reformlar gerçekleştirmeye ve halkı hiyerarşik olarak sınıflandırmaya çalışmıştır. Onun bu reformuyla ilgili bilgilerimiz yarım kalmaktadır çünkü belgeler yetersizdir.¹¹⁰

III. Ramses (MÖ 1187-MÖ 1157) orduyu güçlendirmiştir ve ardından seferlere başlamıştır. İlk önce Mısır'ın etrafındaki tehditleri bertaraf etmiştir. Sonra “denizden gelen halkları” hem karada hem de denizde mağlûp etmiştir. Deniz kavimleri bu denemelerinde de başarısız olmuştur. Onları bundan sonra Mısır'ı işgâl etmeye çalışan düşman askerleri olarak değil, II. Ramses döneminde olduğu gibi Mısır için savaşan paralı askerler olarak göreceğiz.¹¹¹ III. Ramses'in deniz kavimlerine karşı olan bu başarısı, ülkenin iki yüzyıl daha işgâl edilmesinin önüne geçmiştir.¹¹²

III. Ramses döneminde Mısır, yeniden Suriye-Filistin bölgesinde etkili olmaya çalışmış ancak başaramamıştır. Mısır bundan sonra bu bölgede etkili olamayacaktır. Kabuğuna çekilen Mısır için saat, yeniden çöküşü göstermektedir.¹¹³

Deyr el-Medine adlı işçi köyünden elde edilen yazılı belgeler, III. Ramses döneminde memurların düzensizliğini, işçi ücretlerinin ödenemeyişini ve ürünlere yapılan zammı açıkça ortaya koymaktadır.¹¹⁴ Ülke ekonomik anlamda problemlerle uğraşmaktadır. İşçilerin memnuniyetsizliği de daha sonra bir greve neden olacaktır¹¹⁵ ancak işçiler istediklerini elde edemeyeceklerdir. “Açız!” diye bağırımlarıyla ve oturma eylemi yapmalarıyla kalacaklardır.

III. Ramses'in ölümüne yakın ülke yeniden iç karışıklıklara sürüklenmiştir. Ramses'in bir suikasta kurban gitmesiyle birlikte¹¹⁶ Mısır'daki düzen daha da bozulmuştur. III. Ramses'in halefleri zamanında çöküş hızlanmıştır.¹¹⁷

¹⁰⁹ Vercoutter 2016, s. 95

¹¹⁰ Vercoutter 2016, s. 96

¹¹¹ Brewer ve Teeter 2017, s. 59; T. Wilkinson 2016, s. 435; Vercoutter 2016, s. 96-97

¹¹² Hornung 2004, s. 122

¹¹³ Vercoutter 2016, s. 97

¹¹⁴ Brewer ve Teeter 2017, s. 60; T. Wilkinson 2016, s. 453

¹¹⁵ Brewer ve Teeter 2017, s. 60; Hornung 2004, s. 123-124; T. Wilkinson 2016, s. 438

¹¹⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 60; Hornung 2005, s. 124; T. Wilkinson 2016, s. 443

¹¹⁷ Vercoutter 2016, s. 98

IV. Ramses'in hükümdarlığı (MÖ 1156-MÖ 1150) kısa sürmekle birlikte ekonomik sıkıntılar devam etmiştir. Yine de yeni kral yeni inşaatlar başlatmaktan geri kalmamıştır. Hammame vadisine 8000 kişiden oluşan bir keşif ordusu göndermiştir. Kralın ani ölümü bu inşaat faaliyetlerini de durdurmuştur. Başlananlar ise yarım kalmıştır.¹¹⁸

Ramsesler dönemi olarak adlandırılan dönemde (XIX. ve XX. Hanedanlar/MÖ 1292-MÖ 1077) Mısır'ın yeniden ve kısa süreliğine yükselişe geçtiğini görürüz ancak bu sonuncu yükseliştir. Mısır bundan sonra eski gücüne kavuşamayacaktır. Kralların II. Ramses'e ithafen aldıkları Ramses adı, o muhteşem dönemlere duyulan özlemi anlatmakla birlikte Mısır halkı üzerinde bir etki bırakmak için araçtır ama başarılı olamamıştır.

Merkezî otorite zayıflamıştır. Bir tanrı olarak görülen kralların mezarları soyulmaya başlanmıştır.¹¹⁹ Kutsal kabûl edilen bedenleri, artık Krallar Vadisi'nde hazırlattıkları kendi mezar odalarına değil, toplu bir mezara götürülmektedir. Bunların yanı sıra Libyalılar ve rahipler isyan içerisindedirler. Hanedanın son kralı XI. Ramses (MÖ 1106-MÖ 1077), Amon başrahibini görevden almıştır fakat bu göreve seçtiği Herihor, hanedanın sonunu getirecektir. Rahiplerin desteğini alan Herihor, Yukarı Mısır'a hâkim olmuştur. Aşağı Mısır'ı da Smendes (MÖ 1076-MÖ 1052) adlı biri elinde tutmaktadır. Mısır yönetimi bölgeler üzerinden yeniden parçalanmıştır.¹²⁰

1.6 Üçüncü Ara Dönem

Herihor, Yukarı Mısır'ın yönetimini eline geçirdiğinde oldukça yaşlıdır. Bir düzenleme yaparak kendisinden sonra oğlu Pianh'ın başa geçmesi işini ayarlamıştır. Kısa süre sonra da ölmüştür. Aşağı Mısır'daki Smendes, yaşanan gelişmeler neticesinde XXI. Hanedan'ı kurmuş ve başkenti Tanis'e taşımıştır.¹²¹ Herihor'un ölümünden sonra Smendes de ölmüş ve yerine oğlu Psusennes geçmiştir ama erkek varisi yoktur. Yukarı Mısır'daki Pianh'ın oğlu ile Psusennes'in kızı evlenmiştir. Pinucem adıyla da bilinen yeni kral, bu evlilik yoluyla hem Yukarı Mısır'a hem de Aşağı Mısır'a hâkim olacaktır.

¹¹⁸ Hornung 2004, s. 124; T. Wilkinson 2016, s. 448-449

¹¹⁹ Wilkinson 2016, s. 457

¹²⁰ Brewer ve Teeter 2017, s. 60-61; Hornung 2004, s. 126; Kuhrt 2013, s. 274 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 466; Vercoutter 2016, s. 98-99

¹²¹ Brewer ve Teeter 2017, s. 61; Hornung 2004, s. 130

I. Pinucem, ülkeyi Aşağı Mısır'dan yönetirken, Yukarı Mısır'ı ise Amon başrahibi olarak atadığı büyük oğlu yönetmektedir. Bununla birlikte büyük oğlu kendisinden önce ölmüştür. Bunun neticesinde Teb'de isyan çıkmış ancak kısa sürede bastırılmıştır. Pinucem, bu kez diğer oğlunu Amon başrahibi yapmış ve yönetimi ona bırakmıştır. Necerkeperre adındaki bu başrahip, tapınağın ve rahiplerin desteğini alarak kendini kral ilân ettirmiştir.¹²²

Pinucem'in ve Necerkeperre'nin ölümünden sonra da iki ayrı grup olarak ülkenin yönetimine devam edilmiştir.¹²³ Aşağı ve Yukarı Mısır'da hüküm süren kralların aynı isimleri taşımalarından dolayı bilgiler birbirine karışmaktadır. Tanis'teki krallar Mısır'ın gerçek yöneticileri olarak kraliyet unvanlarını taşıırken Teb'deki yöneticiler sıradan isimler kullanmışlardır.¹²⁴ Bu nedenle resmî bir bölünme, hanedanın son döneminde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Tanis ve Teb dışında bir de Bubastis'te Libya kökenli bir aile ortaya çıkmıştır ve bu aile çok geçmeden XXII. Hanedan'ı kuracaktır.¹²⁵

XXI. Hanedan zamanında Mısır, yeniden içine kapanmıştır. Doğudaki bölgeleri yitirmiştir. Mısırlıların yalnızca ekonomik anlamda ilgilendikleri Doğu çölü ve Nübye kontrolden çıkmıştır.¹²⁶ Tanis ve Teb'de iki yönetici bulunmasına karşın ülke tam olarak bölünmemiştir. Resimsel olarak bütünlük korunmaktadır.¹²⁷

Siamun'un saltanatı sırasında (MÖ 986-MÖ 968) Mısır, doğu sınırında ilerleme için bir fırsat yakalamıştır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Mısır, Filistin'deki Gezer kentini eline geçirmiştir. Çatışmaların uzamaması için İsrail Krallığıyla bir anlaşma yapılmıştır. Bir Mısır prensesi, çeyiziyle birlikte Kral Süleyman'a eş olarak gönderilmiştir. Prensesin çeyizi, Mısır'ın ele geçirdiği Gezer kentidir.¹²⁸ Bununla birlikte Belçikalı Assyriolog Van De Mierop'a göre¹²⁹ bu olaya şüpheyile yaklaşmak gerekir çünkü Mısırlı bir prenses, bu tarihe kadar başka bir kralla evlenmemiştir. Mısır'ın bu dönemdeki güçsüz durumuna istinaden böyle bir olay Mısır tarihi içerisine alınmaktadır

¹²² Vercoutter 2016, s. 99-100

¹²³ Kuhrt 2013, s. 321 (Cilt II)

¹²⁴ T. Wilkinson 2016, s. 479

¹²⁵ Vercoutter 2016, s. 100-101

¹²⁶ Van De Mierop 2019, s. 158

¹²⁷ Hornung 2004, s. 129

¹²⁸ Friedell 2006, s. 318; Hornung 2004, s. 132; T. Wilkinson 2016, s. 493

¹²⁹ Van De Mierop 2019, s. 253

ancak Mısır tarihini yeniden oluştururken uydurma olabileceği düşünülen bu Kutsal Kitap anlatısına pek de riayet edilmemelidir.

XXII. Hanedan, Libyalı paralı askerler tarafından kurulmuştur. Her ne kadar Libyalı olsalar da Mısır'a daha önce gelip yerleşen ve Mısır ordusunda paralı asker olarak görev yapan bu kişiler asimile olmuşlar ve kendilerini Mısırlı olarak görmeye başlamışlardır.¹³⁰ Nitekim Mısır'daki yerel bir tanrının tapınağında rahiplik yapmışlar ve Abydos'a gömülmeyi tercih etmişlerdir. Bu Libyalılar arasında dikkati çeken aile ise Şoşenk'in ailesidir. Çok geçmeden Aşağı Mısır'da etkili olacak olan bu aile, Mısır tahtını da ele geçirecektir.¹³¹

Hanedanın birinci kralı I. Şoşenk, ailesinin krallıkta meşruiyetini güvence altına aldıktan sonra Filistin üzerine yürümüş ve Kudüs kentini ele geçirmiştir. Bununla birlikte Mısır, Asya'da yeniden yükselmektedir ancak bu başarı süreklilik kazanmayacaktır. Filistin seferi toprak kazanımından ziyade Mısır tapınaklarına hazine kazandırmıştır.¹³²

I. Şoşenk (MÖ 943-MÖ 923), öncülleri gibi Amon tapınağının etkisini kırmaya çalışmış ve tapınağın yönetimine kendi oğlunu getirmiştir.¹³³ Şoşenk bu girişiminde başarısız olmuştur çünkü Teb'deki Amon başrahipleri krallar gibi davranarak hanedanlık kurmaya çalışmışlardır. Şoşenk'in haleflerinin girişimleri de tapınağın gücünü kırmaya yetmemiştir. XXI. Hanedan'ın sonunda olduğu gibi XXII. Hanedan'ın sonunda da ülke ikiye bölünmüştür. Hanedanın son kralları zamanında ülkedeki karışıklık iyice artmıştır.¹³⁴

Hanedanın sonunda yeniden bölünen Mısır'ı ciddî sorunlar beklemektedir. Siyasî bütünlüğün olmaması orduyu ve ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Bu karmaşık ortamda birçok kişinin *kral* iddiasıyla ortaya çıkması Mısır'ı zor durumda bırakmıştır fakat durum değişecektir. Nübyeli Piye ülkenin güneyinden harekete geçmeye başlamıştır. Onun bu hareketine paralel olarak kuzeyde de Tefnaht (MÖ 736-MÖ 729)

¹³⁰ Hornung 2004, s. 132; Kuhrt 2013, s. 325 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 495

¹³¹ Hornung 2004, s. 133; Vercoutter 2016, s. 101-102

¹³² Brewer ve Teeter 2017, s. 61; Hornung 2004, s. 133; Kuhrt 2013, s. 327 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 497; Van De Mieroop 2019, s. 264; Vercoutter 2016, s. 102

¹³³ Hornung 2004, s. 132; Kuhrt 2013, s. 326 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 495; Van De Mieroop 2019, s. 263

¹³⁴ Hornung 2004, s. 135; Vercoutter 2016, s. 102-103

adındaki bir prens Aşağı Mısır'ı yeniden birleştirmeye çalışmaktadır. İki isim çok geçmeden ülkenin ortasında karşı karşıya gelecektir.¹³⁵

1.7 Geç Krallık Dönemi

Piye (MÖ 753-MÖ 723) ilk önce Teb'i ele geçirmiştir.¹³⁶ Ardından Tefnaht'ın üzerine yürümüş ve Tefnaht'ı mağlûp etmeye ve geri çekilmeye zorlamıştır.¹³⁷ Memfis'i aldıktan¹³⁸ başka daha fazla ilerlememiş ve kontrolü sağladığını düşünerek güneye, krallığının başkenti Napata'ya geri dönmüştür.¹³⁹ Aşağı Mısır'daki konumunu koruyan Tefnaht, XXIV. Hanedan'ı kurmuştur. Piye de XXV. Hanedan'ı kurmuştur. İki hanedan, Mısır'ı ikiye bölünmüş hâlde ayrı ayrı yönetmişlerdir.¹⁴⁰

Tefnaht'ın oğlu ve halefi Bakenrenef (MÖ 728-MÖ 723), Filistin'de Assurlulara karşı isyan tertiplemiş ama başarısız olmuştur. Bununla birlikte Memfis'in idaresini eline geçirmiştir.¹⁴¹ Piye'nin halefi ve kardeşi Şabaka ise başkent Napata'dan ayrılarak Teb'e gitmiş ve buradan hüküm sürmeye başlamıştır. Hedefi, Aşağı Mısır'ı ele geçirmektir ve bunu da gerçekleştirmiştir. Savaş sırasında Bakenrenef öldürülmüştür.¹⁴² Şabaka (MÖ 722-MÖ 707), Mısır'da siyasî bütünlüğü yeniden sağlamış ve bunu korumak için de Assurlulara karşı düşmanca tavır takınmamıştır.¹⁴³

Şabaka'nın halefleri ise Şabaka gibi davranmamışlardır. Bakenrenef gibi Assur'a karşı isyan tertiplemişler ancak Bakenrenef'den daha başarısız olmuşlardır. Assur, isyanı bastırmış fakat ilerleyişini devam ettirememiştir. Buna neden olarak salgın hastalık gösterilmektedir.¹⁴⁴

Piye'nin oğlu Taharka (MÖ 690-MÖ 664), amcası Şabaka'nın ölümünden sonra başa geçmiştir. Assur'a karşı olan isyanları desteklemeyi bırakmaması üzerine Assur kralı Asarhaddon harekete geçmiştir. Mısır'a giren Assur ordusu Memfis'i ele

¹³⁵ Vercoutter 2016, s. 103-104

¹³⁶ Hornung 2004, s. 137; T. Wilkinson 2016, s. 506

¹³⁷ Hornung 2004, s. 137

¹³⁸ Hornung 2004, s. 137; Kuhrt 2013, s. 332 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 511

¹³⁹ Hornung 2004, s. 137

¹⁴⁰ Freeman 2003, s. 89; Vercoutter 2016, s. 105

¹⁴¹ Hornung 2004, s. 137

¹⁴² Hornung 2004, s. 137; T. Wilkinson 2016, s. 516; Van De Mieroop 2019, s. 281

¹⁴³ Vercoutter 2016, s. 105

¹⁴⁴ Vercoutter 2016, s. 106

geçirmiştir.¹⁴⁵ Asarhaddon, Nekau adındaki bir yöneticiyi Aşağı Mısır'da bırakmıştır. Teb'e kaçan Taharka ise Assur ordusunun Mısır'dan ayrılmasını fırsat bilerek Memfis'i geri almıştır.¹⁴⁶ Asarhaddon yeniden Mısır üzerine harekete geçmiş ancak yolda ölmüştür. Yerine geçen oğlu Assurbanipal başka işlerle meşgûl olduğundan bir müddet Mısır seferine ara vermiş ancak gelişmeler üzerine çok geçmeden o da babası gibi Mısır üzerine yürümüştür. Memfis yeniden düşmüş ve Assurluların eline geçmiştir.¹⁴⁷

Assur'a karşı ihanet edenler Ninive'ye götürülmüşlerdir. Bununla birlikte ihanet edenler arasında Nekau da bulunmasına rağmen affedilmiş, Assur'a bağlı bir vali olarak Mısır'daki görevine devam etmiş ve gücünü arttırmıştır. Assur'un Mısır'daki temsilcisi olan Nekau, Şabaka'nın oğlu prens Tantamani'yle yapılan savaşta öldürülmüştür. XXVI. Hanedan'ı kuracak olan Nekau'nun oğlu Psamtik, Ninive'ye kaçmıştır. Adamının öldürüldüğünü haber alan Assurbanipal, yeniden Mısır üzerine yürümüş fakat bu seferin sonucu, öncekilerden daha yıkıcı olmuştur. Memfis'i yeniden ele geçiren Assur ordusu, ilerleyişini sürdürerek Teb'e kadar gelmiştir. Teb, bir daha eskisi gibi olamayacak şekilde tahrip edilmiş ve Amon tapınağı yağmalanmıştır. Mısır'ın Nübyeli XXV. Hanedan üyeleri, Assur'un bu ilerleyişi karşısında duramamış ve asıl memleketleri Nübye'ye geri dönmek zorunda kalmışlardır.¹⁴⁸

XXVI. Hanedan döneminde Mısır, son kez başarılı bir devir geçirmiştir. Bu başarı krallara atfedilse de arkadaki en büyük destek, yabancı paralı askerlerden gelmektedir. Mısır'ın başarısı ve özgürlüğü dolaylı da olsa bu yabancılara dayanmaktadır.¹⁴⁹

Öldürülen babasının yerine Assur tarafından Mısır'a yönetici olarak atanan I. Psamtik (MÖ 664-MÖ 610), Yunan paralı askerlerini kullanarak Assurluları ülkeden kovmuş ve Mısır'ı yeniden özgürlüğüne kavuşturmuştur. Bunun ardından ülkedeki

¹⁴⁵ Brewer ve Teeter 2017, s. 61; Freeman 2003, s. 89; Friedell 2006, s. 320; Hornung 2004, s. 138; Kuhrt 2013, s. 336 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 525; Van De Mieroop 2019, s. 282

¹⁴⁶ Hornung 2003, s. 138; Kuhrt 2013, s. 336 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 525; Van De Mieroop 2019, s. 282

¹⁴⁷ Hornung 2004, s. 138; Kuhrt 2013, s. 336 (Cilt II); Van De Mieroop 2019, s. 282

¹⁴⁸ Brewer ve Teeter 2017, s. 62; Hornung 2004, s. 138; Kuhrt 2013, s. 338 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 529; Van De Mieroop 2019, s. 282; Vercoutter 2016, s. 106-107

¹⁴⁹ Vercoutter 2016, s. 108

birliği, merkezî otoriteyi güçlendirme vasıtasıyla yeniden sağlamıştır. Ordunun dışında Mısır donanması ve ekonomisi de Yunanlara emanet edilmiştir.¹⁵⁰

II. Nekau (MÖ 610-MÖ 595) tahta sorunsuz geçmiş ve babasının kurulu düzenini devam ettirmiştir. Mısır'ın geleneksel politikası içerisinde yer alan Asya seferlerini yeniden başlatmıştır. Assur, Bâbil ve Pers ülkelerinin birbirleriyle savaşmasını fırsat bilen Nekau, Suriye-Filistin'i ele geçirmiş ve Kargamış'a kadar ilerlemiştir. Burada yapılan bir savaşı Nabukadnezar'a karşı kaybeden Mısır ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geri dönüşte Filistin de elden çıkmıştır. Nekau'nun başarısı kısa sürelidir ancak Doğu Akdeniz'in işlerine karışmayı sürdürmüştür.¹⁵¹

Nekau'nun yerine II. Psamtik geçmiştir. Sudan'a sefer düzenlemiş ve Fenike'ye geziye gitmiştir. Hakkında başka bir malumat bulunmamaktadır.¹⁵²

Yeni kral Apries (MÖ 589-MÖ 570), bir Fenike kentini kuşatmış ancak ele geçirmeye muvaffak olamamıştır. Batıda Yunanlara karşı destek isteyen Libyalılara yardım etmeye cesaret edememiştir. Libyalılara karşı gönderdiği Mısır askerleri de mağlûp edilmiştir. Libyalıların mücadelesi Mısır'a karşı bir isyana dönüşmüştür. İsyanın başına da Ahmose (Amasis) adlı bir komutan getirilmiştir. Apries'in krallığı da bir süre sonra elinden alınmıştır.¹⁵³

II. Ahmose'nin krallığı (MÖ 570-MÖ 526) halk arasında kabûl gördüyse de Yunan paralı askerler arasında hoş karşılanmamıştır. Ahmose bu sebepten dolayı orduyu yeniden düzenlemiştir. Doğuda Nabukadnezar'a karşı mücadeleyi kaybetmiştir fakat onu daha büyük sorunlar beklemektedir. Yaklaşan Pers tehlikesine karşı Bâbil, Lidya ve Sparta'yla ittifak kurmuştur ancak Pers ordusu Bâbil ve Lidya'yı mağlûp etmiştir. Mısır'a doğru harekete geçtikleri sırada Ahmose ölmüş ve yerine III. Psamtik geçmiştir. Pers kralı Kambyses ile III. Psamtik savaşta karşılaşmıştır. Yapılan savaşı

¹⁵⁰ Hornung 2004, s. 140; Kuhrt 2013, s. 340-341 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 530-531, 533, 535; Van De Mierop 2019, s. 285; Vercoutter 2016, s. 108-109

¹⁵¹ Hornung 2004, s. 140, 142; T. Wilkinson 2016, s. 537; Van De Mierop 2019, s. 290; Vercoutter 2016, s. 109

¹⁵² Kuhrt 2013, s. 346 (Cilt II); Van De Mierop 2019, s. 291; Vercoutter 2016, s. 110

¹⁵³ Hornung 2004, s. 144; Kuhrt 2013, s. 348-349 (Cilt II); Van De Mierop 2019, s. 290; Vercoutter 2016, s. 110

Psamtik kaybetmiş ve Mısır'ın Persler tarafından istilasını önleyememiştir.¹⁵⁴ Persler Memfis'i ele geçirmiştir ve Psamtik'e dokunmamışlardır ancak Psamtik Perslere karşı isyana önderlik etmiş ve başarısız olmuştur. Bu başarısızlığını da canıyla ödemiştir.

XXVII. Hanedan, Pers krallarından meydana gelmektedir. Pers kralı Kambyzes, Mısır'ı tamamen ele geçirdikten sonra yağma hareketlerine son vermiştir. Dareios kendi adına bir tapınak yaptırmış ve yerel tapınakların da onarılmasına müsaade verip yardım etmiştir. Aynı zamanda ekonominin iyileştirilmesi işine de bakmıştır. Tüm bunlara rağmen, Pers hâkimiyeti de önceki yabancı kralların hâkimiyeti gibi kabûl görmemiştir. Bu nedenle Mısırlılar birkaç kez isyana kalkışmışlar ancak başarısız olmuşlardır. Pers yöneticileri de saldırgan tutumlarını bırakıp sulh politikası izlemişlerdir.¹⁵⁵

Buna rağmen Mısırlılar savaşmayı bırakmamışlardır. Amirtaios adındaki bir prens, yeni bir isyana öncülük etmiş ve uzun yıllar sonunda Pers hâkimiyetine son vererek XXVIII. Hanedan'ı kurmuştur. Kendisi bu hanedanın tek kralıdır ve onun zamanında Mısır, bir süreliğe kendini toparlayabilmiştir.¹⁵⁶

XXIX. Hanedan zamanında dört kral hüküm sürmüştür. Önceki yerel krallar gibi bu krallar da güçlerini Yunan paralı askerlerden almaktadır. Hanedan krallarının kayda değer tek başarısı Mısır'ın bağımsızlığını bir süre daha koruyabilmeleridir. Hanedan, bir isyan neticesinde son bulmuş ve XXX. Hanedan kurulmuştur.¹⁵⁷

XXX. Hanedan, Mısır'ın son yerel hanedanıdır. Mısır yeniden bir toparlanma sürecine girmiştir. Tapınaklar tamir edilmiş, ordu, Yunanlardan alınan destekle güçlendirilmiştir. Hattâ Asya üzerine bir sefer dahi düzenlenmiştir. Bu gelişmeler Mısır'ın yeniden güçlenmesi için sevindirici olsa da iç karışıklıklar Mısır'daki güven ortamını bozmuştur.¹⁵⁸

Persler, Mısır'dan kovulduktan sonra sürekli olarak Mısır'ı yeniden istila etmek için uğraşmışlar ama başaramamışlardır. Nihayet III. Artakserkses zamanında Persler

¹⁵⁴ Brewer ve Teeter 2017, s. 62; Desplancques 2016, s. 110; Freeman 2003, s. 91; Hornung 2004, s. 145; Kuhrt 2013, s. 351 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 541; Van De Mieroop 2019, s. 295; Vercoutter 2016, s. 110-111

¹⁵⁵ Brewer ve Teeter 2017, s. 62; Hornung 2004, s. 146; T. Wilkinson 2016, s. 545-546; Vercoutter 2016, s. 111-112

¹⁵⁶ Hornung 2004, s. 148; T. Wilkinson 2016, s. 545-550; Van De Mieroop 2019, s. 298; Vercoutter 2016, s. 112-113

¹⁵⁷ T. Wilkinson 2016, s. 562; Vercoutter 2016, s. 113

¹⁵⁸ Hornung 2004, s. 148; Vercoutter 2016, s. 113-114

Mısır'a girmişler ve Memfis'i işgâl etmişlerdir. Kısa sürede tüm Mısır'ı hâkimiyetleri altına almışlardır.¹⁵⁹

Mısır'daki ikinci Pers hâkimiyeti ilkinden daha şiddetli olmuştur. Kısa sürmesine rağmen halk büyük sıkıntılar çekmiş ve sürekli isyan etmiştir. Bu durum karşısında İskender'in Persleri mağlûp etmesi ve Mısır'a girmesi hoş karşılanmış ve kabûl görmüştür. Nitekim Mısırlılar, Yunanlara yabancı değildir. İskender, Mısır halkı için kurtuluş olmuştur. Bu tarihten sonra Mısır'da yerel bir kral ya da hanedan ortaya çıkmamıştır. Eski Mısır'ın hikâyesi burada son bulmuştur.¹⁶⁰

Birçok kez işgâle maruz kalmış ve bu işgâllerden kendini kurtarmasını bilmiş olan Mısır, artık tam anlamıyla yabancı egemenliği altına girmiştir. İskender'in komutanı Ptolemaios, sonra Roma, daha sonra Arap egemenliğine girecek olan Mısır, kültürüyle hem yaşarken hem de günümüzde etkilerini sürdürmektedir. Hellenleşmiş, Romalılaştırmış ya da Araplaşmış olsun; Mısır, hep Mısır'dır. Dışarıdan bakılınca anlaşılamayacak olan bu fark kişiyi içine çektiğinde kendini müthiş bir derecede hissettirecektir. Tezimizin konusu olan başkentlere geçiş yapmadan önce Eski Mısır'ın siyâsî tarihini özet bir hâlde sunmaya çalıştık.

¹⁵⁹ Brewer ve Teeter 2017, s. 62; Hornung 2004, s. 148; Kuhrt 2013, s. 391 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 564; Vercoutter 2016, s. 114

¹⁶⁰ Hornung 2004, s. 148; T. Wilkinson 2016, s. 565; Van De Mieroop 2019, s. 299; Vercoutter 2016, s. 115

Resim 1 Yeni Krallık zamanı Eski Mısır (Van de Mieroop 2019, s. 148)

II. BÖLÜM

ESKİ MİSİR'İN COĞRAFYASI

2.1 Doğal Çevre

Günümüz Mısırının coğrafi hudutları geniş bir bölgeyi kapsasa da bu bölgenin büyük bir kısmı çölden oluşmaktadır. Yaşam belirtileri Nil ırmağı boyunca görülmektedir. Batıdaki çölde bulunan vahalar dışında da başka yaşam alanlarına kolay bir biçimde rastlanmamaktadır.¹⁶¹

Nil ırmağı, Orta Afrika ve Etiyopya olmak üzere iki ana kaynaktan doğmaktadır. Beyaz Nil ve Mavi Nil denilen iki kol, Viktoria gölü ile Tana gölünden oluşmaktadır. İki kol da Sudan'da birleştikten sonra Akdeniz'e kadar tek kol hâlinde akmaktadır. İrmağın birleşik olarak izlediği istikamet yaklaşık olarak 3000 kilometreyi bulmaktadır. İrmağın Sudan ile Asuan arasında kalan bölümündeki altı mevkide şelale vardır. Bu şelaleler ırmağın akış yönünün tersine, yani Eski Mısırlılara göre numaralandırılmıştır. Bu yolla Eski Mısırlıların ilk ulaştığı şelale birinci şelale olarak adlandırılmış ve Eski Mısır'ın güneydeki doğal sınırını oluşturmuştur.¹⁶² Mavi Nil ve Beyaz Nil dışında bir diğer kol olarak Atbara'dan bahsedilmektedir. Atbara nedeniyle Nil'in tek hâle gelmesinden önce üç kol tarafından beslendiğini söyleyenler de bulunmaktadır.¹⁶³

Tek bir kol hâlinde Sudan'dan Akdeniz'e kadar ulaşan Nil ırmağı, denize akacağı yerde kollara ayrılmaktadır. Bu bölgeye Aşağı Mısır denilmektedir. Bunun nedeni ırmağın akış yönüdür. Eski Mısırlılara göre ırmak yukarıdan aşağıya akmaktadır. İrmağın da denize ulaştığı yer aşağısıdır. Bunun yanında Yunanlar bu bölgeyi Delta olarak adlandırmışlardır. Bu da birden fazla kola ayrılarak denize dökülen Nil ırmağının bu bölgede delta harfinin (Δ) ters hâlini oluşturmasıdır. Nil'e göre yapılan adlandırmada güneyde kalan bölgeye de Yukarı Mısır denilmiştir. İki bölge yaklaşık MÖ 3000 dolaylarında Narmer tarafından birleştirilmiştir ancak siyasî bölünmeler neticesinde Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır zaman içerisinde birbirinden ayrılmıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹ Gates 2017, s. 124

¹⁶² Desplancques 2016, s. 17; Gates 2017, s. 124; Kuhrt 2013, s. 153; Van De Mierop 2019, s. 7

¹⁶³ Brewer ve Teeter 2017, s. 26-27; Friedell 2006, s. 108-109; Van De Mierop 2019, s. 8; Yiğit 2019, s. 14

¹⁶⁴ Gates 2017, s. 124; Van De Mierop 2019, s. 7

Mısır'daki yaşam güneyden kuzeye doğru uzanan Nil boyuncadır. Nil ırmağı hem batı hem de doğu tarafından çöllerle kaplıdır. Batı çölü (Libya çölü) ile Doğu çölü yaşama ve hayvan otlatmaya müsait değildir. Bunun yanı sıra Batı çölünde bulunan vahalar bölgeyi önemli bir yer hâline getirirken Doğu çölünde bulunan maden kaynakları burayı Mısırlılar için değerli kılmaktadır. Altının dışında Sina yarımadasında bulunan bakır ve turkuaz Mısır için gereklidir. Sina yarımadası Mısır ile Asya arasında “tampon bölge” olarak bulunsada daha çok Mısır'ın güdümündedir.¹⁶⁵ Bu bağlamda Mısır dört bölümden oluşmaktadır. Kuzeye Aşağı Mısır ya da Delta, güneye Yukarı Mısır, batıya Batı çölü ya da Libya çölü ve doğuya Doğu çölü hâkimdir (Resim 2).

Mısır'ın bu dört bölgeye bölünmesinin dışında modern bilim insanları tarafından oluşturulan bir başka bölge daha vardır. Her araştırmacı tarafından kullanılsa da literatürde yer etmiştir. Bu bölge, Asyut ve Memfis/Kahire arasına yerleştirilen Orta Mısır bölgesidir.¹⁶⁶ Böyle bir ayırım Mısırlılar tarafından yapılmamıştır. Mısırlılar ülkeyi iki kısımdan oluşturmuştur. Aşağı Mısır'a suyla kaplı toprak/ülke anlamında *ta mehu* ve Yukarı Mısır'a da *ta şemau* demektedirler.¹⁶⁷ Bu konuda Eski Mısırlıları izlememiz gerekmektedir.

Mısır fazla yağış almayan bir bölgedir. Tarımın gerçekleştirilmesi Nil'e ve onun getirdiği taşkınlara bağlıdır. Irmak, Orta Afrika ve Etiyopya'dan aldığı bahar yağışlarıyla dolmakta ve haziran ayında Mısır'a ulaşmaktadır. Irmağın en az su taşıdığı ay mayıs ayıdır ancak bu aydan ağustos ayına kadar su seviyesi yükselmekte ve kıyılardan taşan su, tarım arazilerini doldurmaktadır. Bu durum yaklaşık iki ay boyunca sürmektedir. Ekim ayında su çekilirken geriye bereketli ve münbit bir toprak bırakmaktadır. Bu andan itibaren çiftçiler kanalları tamir etmekte ve tohumları ekmeye yönelmektedir. Irmağın 6-9 metre yükselmesi tarım için en elverişli aralıktır. Bu aralığı aşması, tarımsal faaliyetleri engellediği gibi azalması da kıtlıklara neden olmaktadır.¹⁶⁸ Eski Mısır'ın tarihinde Nil ırmağının yeteri kadar taşmaması gözlemlenmiştir. Bu

¹⁶⁵ Kuhrt 2013, s. 156 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 8-9

¹⁶⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 24; Desplancques 2016, s. 11, 13; Friedell 2006, s. 112; Kuhrt 2013, s. 155 (Cilt I); Yiğit 2019, s. 16

¹⁶⁷ Desplancques 2016, s. 11; T. Wilkinson 2016, s. 63

¹⁶⁸ Gates 2017, s. 124-125; Van De Mierop 2019, s. 8; Vercoutter 2016, s. 18

durumun kıtlık, salgın hastalıklar ve siyasî anlamda parçalanmışlık gibi felaketlere neden olduğu bilinmektedir.

2.2 Eski Mısır'ın Konumu

Mısır, Afrika'nın kuzeydoğusunda bulunmasına rağmen tam bir Afrika devleti değildir. Tarih boyunca Afrika'yla olan ilişkisi bu bölgeden lüks eşya satın almasıyla sınırlıdır. Afrika'ya düzenlenmiş olan seferler bu nedenle askerî değil ticarî nitelik taşımaktadır. Mısırlıların Afrika'da yaşayan insanların kültürlerine de değer vermediği görülmektedir. Bunun yanında kendi kültürlerinin bu insanların kültürleri üstündeki etkisi belirsizdir. Nitekim Nübye'yi birtakım konularda etkilemiş olsa da yüzü Asya'ya dönüktür ve bu yöndeki ilişkileri daha anlaşılır ve yoğunur. Bu nedenden dolayı da Afrikalılığı sorgulanmaktadır.¹⁶⁹

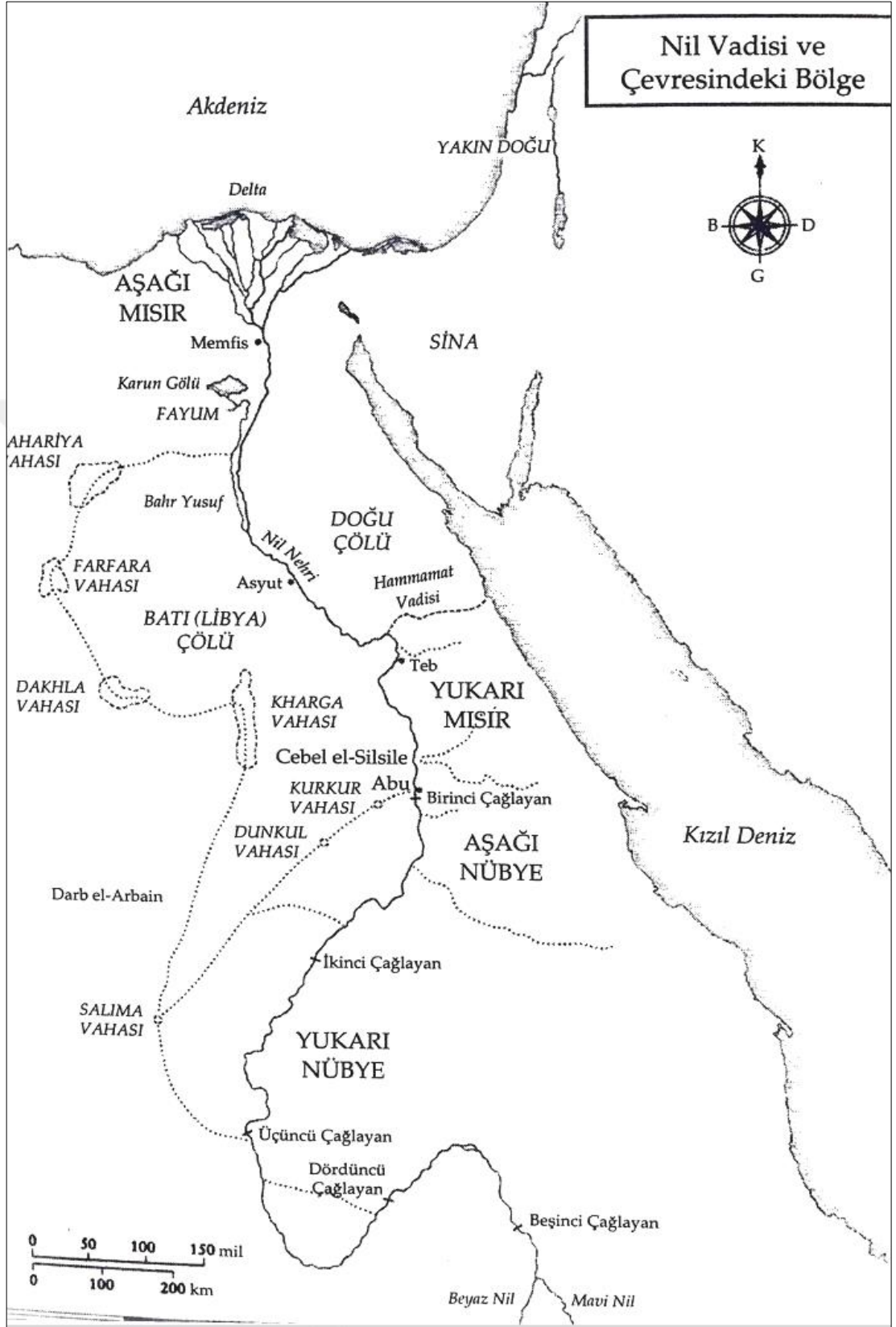
Mısır'ın coğrafi konumu kendisini ister zorla ister bilerek bir etkileşime maruz bırakmaktadır. Sınırları, ülkeyi işgâl etmek isteyenlere karşı doğal bir duvar olarak görev yapmaktadır ancak ülkenin zayıf olduğu dönemlerde hem işgâle maruz kalmakta hem de kültürel ve demografik anlamda değişikliğe uğramaktadır.

Herotodos, Mısır Nil'in armağanı derken yalan söylememektedir. Gerçekten Nil'in suyunun ulaştığı yerler bereketlenirken suyunun ulaşmadığı yerlerde toprak kurumakta ve tarım yapma olanağı kalmamaktadır. Irmağın getirdiği suyun bir yere ulaşması ve ulaşmaması arasındaki fark çok belirgindir.¹⁷⁰ Bu farkı çölde bulunan Gize piramitleri ile tam karşılarında bulunan Kahire kentinin yeşilliklerinde görmek mümkündür. Bu ayrıma istinaden Eski Mısırlılar verimli alana kara toprak/ülke anlamında *kmt* derlerken çöle de kıvıll toprak/ülke anlamında *dşrt* demektedirler. Nil ırmağına ayrı bir pencere açarsak, Arap kaynakları suyun, toprağın, odunun/ateşin ve rüzgârın Mısır'a dışarıdan geldiğini söylemektedirler. Odun, Doğu Akdeniz'den; rüzgâr, denizlerden gelirken su ve toprağı Nil ırmağı Mısır'a getirmiştir. Gerçekten de Nil, Mısır'ın yalnızca fizikî yapısını değil tarihini ve insanların yaşamalarını da etkilemiş ve değiştirmiştir.¹⁷¹ Nil ırmağı olmaksızın bir Mısır düşünülemezdir.

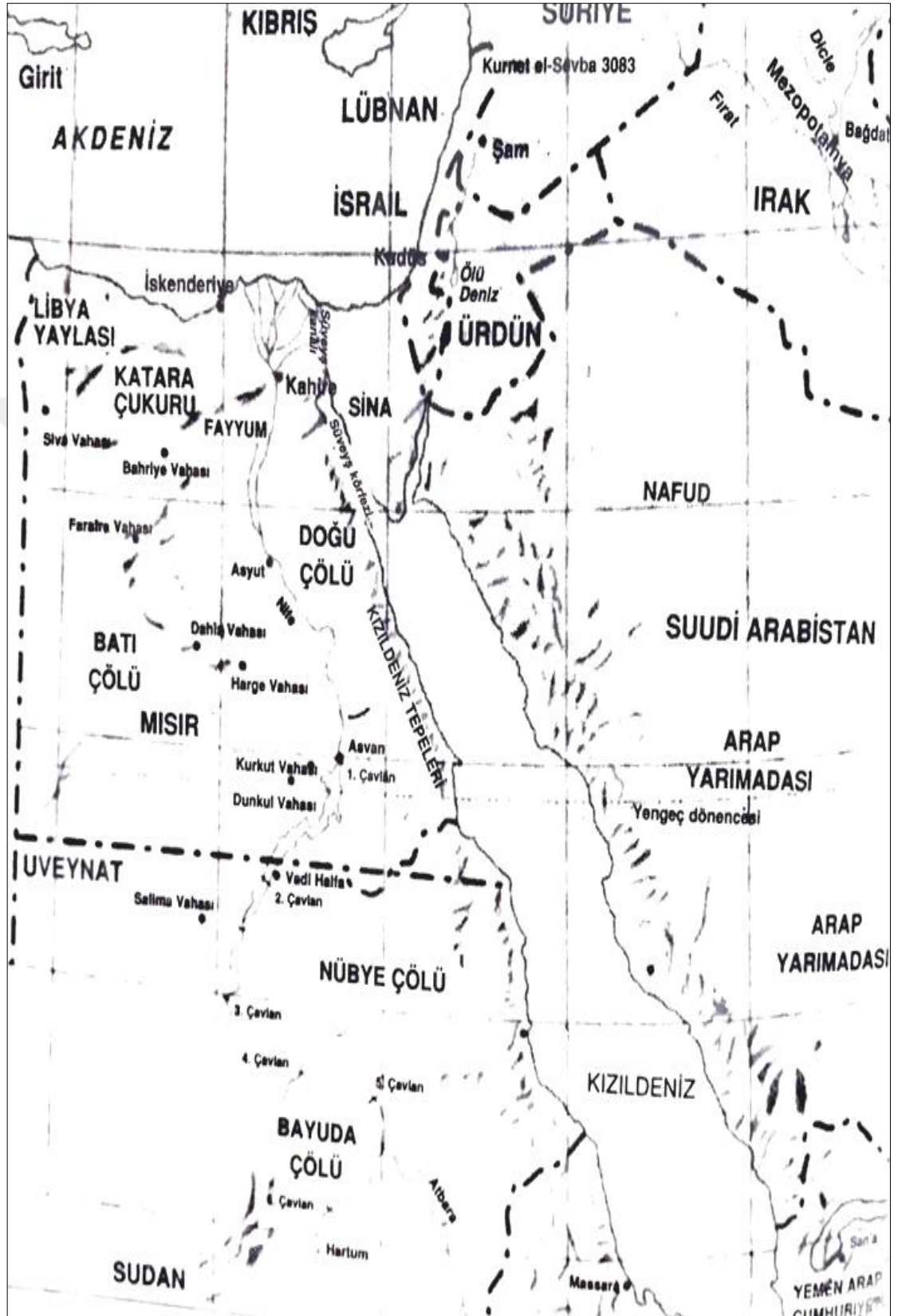
¹⁶⁹ Van De Mieroop 2019, s. 5,7

¹⁷⁰ Van De Mieroop 2019, s. 7

¹⁷¹ Brewer ve Teeter 2017, s. 24; Desplancques 2016, s. 12; El-Daly 2013, s. 42; Friedell 2006, s. 110; T. Wilkinson 2016, s. 58; Vercoutter 2016, s. 20; Yiğit 2019, s. 18

Resim 2 Nil vadisi ve çevresindeki bölge (T. Wilkinson 2016, s. 35)

Resim 3 Günümüz Mısır'ın fizikî haritası (Kuhrt 2013, s.154)

III. BÖLÜM

ESKİ MISIR'IN BAŞKENTLERİ

3.1 Eski Mısır'da Kent

Kentlerin ortaya çıkışı, birçok bölgede farklılık gösterdiği gibi Eski Mısır'da bambaşka boyutlarda gerçekleşmiştir. En yakınındaki Mezopotamya uygarlığından izlediği ayrı yol, uygarlığının kentlerine de yansımış ve günümüzde Eski Mısır kentlerinin ilgiyle karşılanmasına neden olmuştur. Ayrıca Eski Mısır “*kentsiz bir medeniyet*” olarak tanımlanmıştır. Bu durum da göz önüne alınarak arkeolojik çalışmalar ve araştırmalar derinleştirilmiştir.

Eski Mısır'da çevresi surlarla kaplı ve dayanıklı bir şekilde inşa edilmiş kentlere rastlanmamaktadır. Eski Mısır'a ait birçok şey bize ulaşmışken kentlerin çoğu sağlamlığını koruyamamıştır. Kentin varlığına tanıklık eden insan eliyle yapılmış oluşumlar, Mısır'daki kentlerin de varlığına kanıt oluşturmaktadır.¹⁷²

Mısır'daki kentlerin varlığını destekleyen anıtsal oluşumlar dışında, mezarlardan edindiğimiz ahşap nesnelerden de birtakım bilgiler elde edilmektedir. Kasap, fırın, mumya atölyesi gibi ahşap nesneler ile günümüze kadar gelen tapınak ve saray kalıntıları kentlerin varlığına işaret etmektedir. Bunların dışında yönetim binalarının ve evlerin de kent için gerekli olduğu düşünülürse önemli kanıtlar olabilecekleri açıktır.¹⁷³

Eski Mısır'daki kentlerde, kenti çevreleyen surlara rastlanmamaktadır. Bunun nedeni olarak kentlerin askerî işlevlerini zamanla yitirmesi ve böyle bir kent geleneğinin geçmişte kalmasıdır. Arkeolojik kazılarda, Nakada II dönemi tabakasında, çevresi tuğlalardan oluşturulmuş duvarlı yerleşimler bulunmuşken birleşimin hemen öncesinde ve sonrasında ise desteklerle güçlendirilmiş kalın duvarlı kentler keşfedilmiştir.¹⁷⁴ Bunun yanında Mısır'daki tüm kentler sursuz değildir. Suru olmayan kentler Nil vadisi boyunca geçerli olmakla birlikte sınırda bulunan kentler, kaleler aracılığıyla korunmaktadır. Asya sınırındaki Şaruhen ile Nübye sınırındaki Buhen kaleleri hem koruma görevi üstlenmiş hem de insanlar için barınma yerleri oluşturmuşlardır.

¹⁷² Mumford 2019, s. 98

¹⁷³ Mumford 2019, s. 99

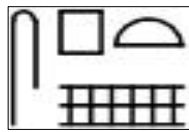
¹⁷⁴ Mumford 2019, s. 99

Mumford, yalnızca Eski Mısır'da kentin oluşumunu kralın tanrısallığına bağlamaktadır. Ona göre, ilk hanedanlardan itibaren tanrı-kral olarak görülen kralın yönetimi kent için surlara gerek bırakmamıştır. Kralın merkezinde bulunduğu dine dayalı yönetim biçiminde, “*bir baskı ve denetim aracı*” olan kent surlarına ihtiyaç kalmamıştır. Kentlerin nüfusun büyük bir çoğunluğunu bulundurmadığını düşünen yazar, buna ek olarak kentlerde yönetici sınıfın yaşadığını, halkın ise bulundukları yerlerde, yani köylerinde hayat sürdüğünü belirtmiştir. Halkın kente gelmesi için bir baskı olmadığı gibi şenlikler dışında halkın kentle pek fazla işi olmamaktadır. Bulundukları yerde hem olağan durumu hem de kralın yönetimini kabûl etmiş bir biçimde, huzur içinde yaşamaktadırlar.¹⁷⁵ Tarımsal bir ekonomiye sahip olan Mısır'da büyük kent merkezlerine ihtiyaç duymayan düşük yoğunluklu bir nüfusun yaşadığı geniş tarımsal alanlar vardır. Nüfusun ezici çoğunluğu toprak üzerinde çalışmaktadır. Bu durum Mezopotamya'dan bile fazladır.

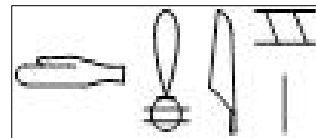
Nil vadisi boyunca sıralanan kentlerin surlara ihtiyaç duymaması olağan karşılanabilir. Nitekim doğal koşullar neticesinde etrafı dağ, çöl ve deniz gibi oluşumlarla çevrili olan ülke, zaten somut bir sura sahiptir. Bunun yanı sıra kentin etrafında bulunan bir dizi köy de sur görevi görmektedir.

Mısır'daki kentleri, ritüel ve din, yönetim merkezleri, ticaret merkezleri olarak ayırmak mümkündür.

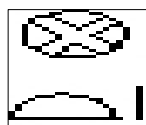
Eski Mısırlılar, yerleşimlerini ifade etmek için çeşitli terimler kullanmışlardır. Bu terimler şöyledir;

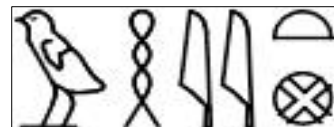
spt = eyalet

dmi = kasaba

niut= kent

uhit= köy

¹⁷⁵ Mumford 2019, s. 100-101

Resim 4 Hanedanlık öncesi döneme ait Boğâ paletinde surlu bir kent tasviri

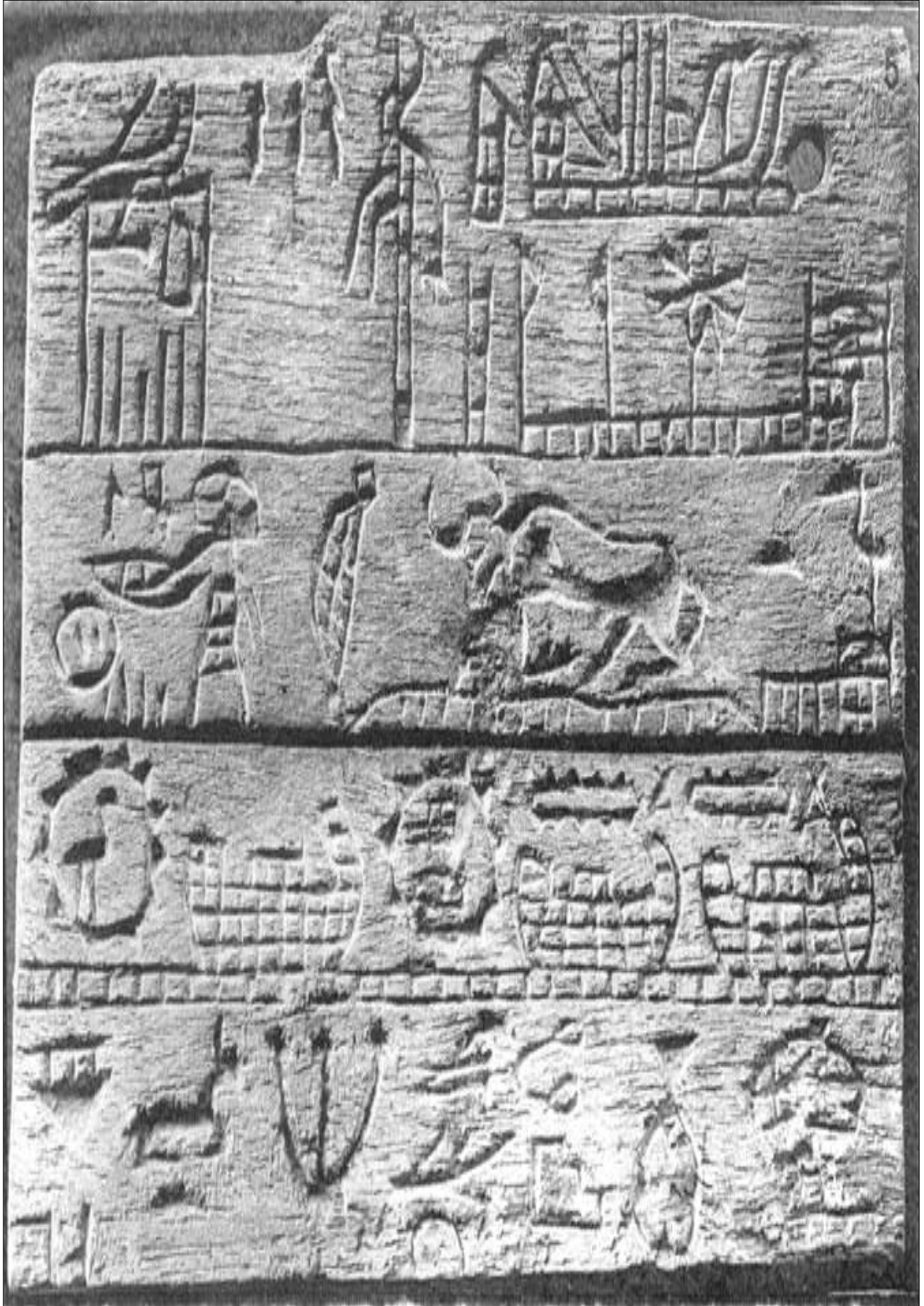
Resim 5 Hanedanlık öncesi döneme ait Libya paletinde surlu kent tasvirleri

Abydos'ta bulunan Boğa ve Libya paletleri (Resim 4-5) dışında Hierakonpolis'te bulunan Narmer paletinde de yuvarlak surlu bir kent tasviri verilmiştir. Eski Mısır'da kentlerin oval ya da yuvarlak biçimde olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁶ Bir boğa olarak resmedilen Narmer (Resim 6-7), bir kente saldırırken görülmektedir. Paletin arka yüzünde yer alan bu sahne, ilk kent örneklerinden biridir.

Resim 6 Boğa olarak resmedilen Narmer, bir kente saldırıyor.

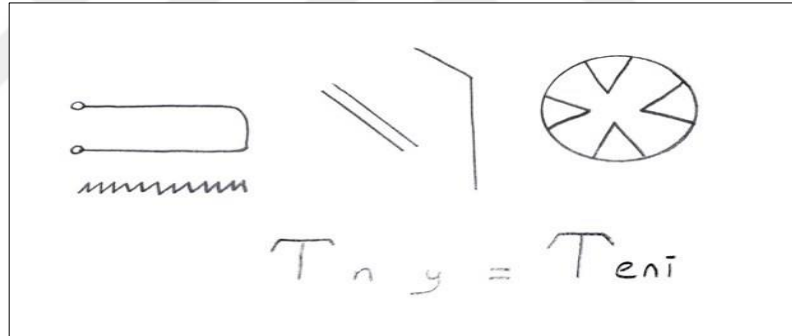
¹⁷⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 65

Resim 7 Narmer'e ait Abydos'ta bulunmuş abanoz levha

3.2 Thinis

Manetho, yazmış olduğu Mısır Tarihi kitabında, her hanedanın başkentini teker teker sıralamıştır. Bu doğrultuda I. ve II. hanedanlar için uygun gördüğü başkent Tis ya da Thinis (Θινίτης) idi. Eski Mısır dilinde ise kentin adı *Tny* olarak yazılıp *Teni* (Resim 8) olarak okunmaktadır. Kent, bugünkü Girga ve çevresine konumlandırılmakta ve Kahire'den yaklaşık 500 kilometre uzakta bulunmaktadır. Bu kentin günümüzde tam olarak nerede bulunduğu bilinmemekte ise de iki hanedandan bazı kralların mezarlarının Abydos'ta ele geçmesi, sonraki hanedanlardan edindiğimiz bilgilere göre de çoğu kral mezarının kendi başkentlerinin yakınlarında bulunmasından dolayı Thinis'in de Abydos yakınlarında olduğu düşünülmektedir. Thinis, büyük olasılıkla bugünkü Girga kentinin altında kaldığından arkeolojik kazılar gerçekleştirilememektedir.¹⁷⁷ Bununla birlikte Thinis kenti, eldeki verilere göre Nakada I (yaklaşık 4500'den beri) döneminden beri yerleşim görmektedir.¹⁷⁸

Resim 8 Thinis'in Eski Mısır dilindeki adı (Gardiner 1957, s. 601)

Gaston Maspero'ya göre Thinis kenti, henüz tatmin edici bir şekilde tanımlanamamıştır.¹⁷⁹ Maspero'nun kitabını yayımlamasının üzerinden yüz seneden fazla bir zaman geçmesine rağmen durum hâlâ daha açıklığa kavuşturulamamıştır. Söylenenler bir varsayımdan öteye gidememektedir.

Bununla birlikte Maspero, *History of Egypt* adlı kitabında Thinis kentinin yeri için önerilen yerleri sıralamıştır. Buna göre Auguste Mariette, Abydos yakınlarındaki Kom es-Sultan'ı; Heinrich Karl Brugsch, et-Tineh'i önermiştir. Gaston Maspero ise

¹⁷⁷ Desplancques 2016, s. 40; Drioton 1959, s. 49; Flinders Petrie 1900, s. 41; Friedell 2006, s. 127, 132; Gauthier 1925, s. 3-4; Moeller 2016, s. 39; Morkot 2005, s. 30; Nicholson ve Shaw 2002, s. 288; Van De Mieroop 2019, s. 30, 41; Vercoutter 2016, s. 53; Yiğit 2019, s. 36

¹⁷⁸ Wilkinson 1999, s. 306

¹⁷⁹ Maspero 1901, s. 331 n. 1

Champollion'u izleyerek Thinis'in Girga ya da küçük komşu kentlerinden el-Birba olabileceğini öne sürmüştür. Bu varsayımını da Yunan logograf Lesboslu Hellanicus'a dayandırmıştır. Hellanicus'tan alıntılanan bir pasajda Thinis adı okunmuş ve bu yer, ırmak üzerinde yer alan bir kent olarak belirlenmiştir. Maspero da bu nedenle Nil'in batı kıyısında yer alan ve Abydos yakınlarında bulunan Girga'yı Thinis olarak kabûl etmiştir.¹⁸⁰ Thinis'in Girga olmasına ve ırmak kenarında bulunması fikrine Kemp de katılmaktadır.¹⁸¹

Thinis kentinin konumu stratejik anlamda iyi sayılmazdı. Bununla birlikte Thinis'in Abydos civarında olması, hanedanlar öncesi kralların Mısır'ın siyasi birliğini oluşturmada önemli bir görev üstlendiklerini akla getirmektedir. Kentin, başkentlik görevini çok uzun süre elinde tutamamasında kötü stratejik konumu etkili olmuştur.¹⁸² Buna rağmen Thinis, birleşik Mısır'ın ilk başkenti olabilmiştir. Bu durumun açıklamasını Manetho'da bulabiliriz. Mısır'ı birleştiren kişi olarak kabûl edilen Narmer (Manetho'da Menes), Manetho'ya göre Thinislidir. Yani Narmer, ülkeyi birleştirmek için Thinis'ten çıkmış ve kuzeye doğru yol almıştır. İlk iki hanedandan kralların mezarlarının da Abydos'ta bulunması, Thinis'in stratejik olmasa bile, geleneksel olarak önemini vurgulamaktadır. Manetho'ya göre Mısır'ın ilk kralları Thinislidir ve bundan dolayı bu ilk iki hanedan dönemine *Tinitler Dönemi* denilmektedir.¹⁸³

İlk iki hanedandan sonra Thinis kenti, yönetim merkezi olarak terk edilmişse de yerleşim devam etmiştir. III. Hanedan kralı Coser'in iki mezarından biri, Thinis yakınlarına konumlandırılan Beyt Hallaf'ta (Resim 13) bulunmaktadır.¹⁸⁴

I. Pepi, gücünü arttırmak için kendine birtakım unvan vermiş ve çevredeki soylularla ilişki kurup onları kendilerine sadakatile bağlamaya çalışmıştır. Bunun bir örneği Thinis kentiyle ilişkilidir. Kral, Thinis kentinin valisinin iki kız kardeşiyle evlenmiştir.¹⁸⁵ Bu iki kız kardeşten biri II. Pepi'nin annesidir ve yeni kralın dayısı Thinis kentinin valisidir. Pepi'nin yaşı küçük olduğu için dayısı Cou, vezirlik yapmıştır. Yani Thinis valisi aynı zamanda ülkenin geri kalanından da sorumludur. Bununla

¹⁸⁰ Maspero 1901, s. 331-332 n. 1

¹⁸¹ Kemp 2007, s. 89

¹⁸² Van De Mieroop 2019, s. 41

¹⁸³ Bierbrier 2008, s. 238; Breasted 1931, s. 46; Bunson 2012, s. 18; M. Fr. 7, 1

¹⁸⁴ Baedeker 1898, s. 208

¹⁸⁵ Breasted 1931, s. 120

birlikte başıyargıç ve kralın ikamet ettiği kentin de valisidir. Bu yolla devletten sorumlu kişi olan Cou, bir müddet daha ülkenin huzurunun korunmasına yardımcı olmuştur.¹⁸⁶

II. Pepi zamanında Nübye'ye giden Yukarı Mısır valisi Harhuf, vahaların olduğu yola girmek için Thinis'ten geçmiştir. Nitekim Nübye'ye giden yol üstünde vahalar bulunmakta ve bu rotaya *vahalar yolu* denilmektedir. Nil ırmağı kıyısını takip eden bu yol, Thinis kentinden başlamaktadır. Bununla birlikte Harhuf, dönüş yolunda aynı rotayı kullanmamıştır. Yolun Nübyeliler tarafından kapatıldığını öğrenince daha tehlikeli olan çöl yolunu tercih etmiştir.¹⁸⁷

Thinis'in kesin olarak Teb'in eline geçmesinden önce Herakleopolis ve Teb arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Manley, kentin Teb'in elinden alınması sırasında Herakleopolisliler tarafından büyük zarar gördüğünü, tahrip edildiğini ve yağmaladığını belirtir. Bunun nedeninin ne olduğunu da açıklamaz. Asyut genel valisi olan Tefibi, Thinis'e saldırmış ve kenti Teb'in kontrolünden çıkarmıştır. Bu işgâl sırasında Thinis'teki mezarlara saygısızlık yapılmış ve bu mezarlar soyularak tahrip edilmiştir.¹⁸⁸ Merikare'nin Öğretilerinde bu durum “...bir sel gibi yutmuştum.” ifadesiyle anlatılmaktadır.¹⁸⁹

Hierakonpolis valisi Anhtifi, Teb'le olan mücadelesinde taraftar toplayabilmek için bazı kentlere armağanlar sunmaktaydı. Bu kentler arasında Thinis de bulunmaktadır. Gerçekten iki kentin arasındaki savaşta kalan Thinis halkı zor günler geçiriyor ve açlıkla mücadele ediyordu. Bunu fırsat bilen Anhtifi, tahıl bir diplomasi aracı olarak kullandı ve tahıl karşılığında Thinis kentini kendi safına çekmeye çalıştı.¹⁹⁰

Thinis kenti, İnyotef stelinde yazdığına göre II. Mentuhotep'in 14. yılında (MÖ 1995) isyan etmiştir.¹⁹¹

Birinci Ara Dönemin sonlarında meydana gelen diğer savaşlarda Thinis bir eyalet olarak karşımıza çıkmaktadır. Teb hükümdarları ile Herakleopolis hükümdarları arasındaki savaşta ortada kalmış olan kent, sonraki dönemde Teb'e bağlı kalmıştır. Güney krallığı olan Teb'in elinde bulunan kent, kuzey krallığı tarafından birkaç kez

¹⁸⁶ Breasted 1931, s. 125

¹⁸⁷ Bunson 2012, s. 309; Grimal 2005, s. 87; Morkot 2005, s. 47; Török 2009, s. 70-71

¹⁸⁸ Manley 1996, s. 35, 42

¹⁸⁹ Lichtheim 1975, s. 102

¹⁹⁰ Bard 2005, s. 47

¹⁹¹ Bard 2005, s. 48; Hornung vd. 2006, s. 162; Shaw 2003, s. 134

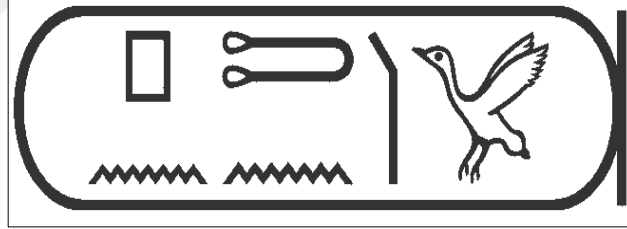
işgâl edilmeye çalışılsa da başarılı olunamamıştır. Nitekim Teb savaşlardan gâlip ayrılmış ve öncülüğünde Orta Krallık kurulmuştur.¹⁹²

Orta Krallık başına tarihlenen I. Senusret belgelerinden elde edilen bilgilere göre Thinis'te bir kraliyet tersanesinin ve bir binanın yapılması istenmektedir. Bunun yanı sıra Thinis'te bir ırmak trafiğinin olduğu da vurgulanmaktadır.¹⁹³ Bu bilgi, Naga ed-Deyr'de bulunan 408 numaralı mezarda ele geçen Reisner II papirüsünden elde edilmiştir.¹⁹⁴

XII. Hanedan'ın sonlarına tarihlenen İpuver papirüsünde ülkenin mevcut kötü durumundan bahsedilmekte ve Thinis kenti de dâhil olmak üzere bazı kentlerden vergi alınamamaktadır.¹⁹⁵

Orta Krallıkta *Thinis tanrılarının tahıl ambarları şefi* adı altında yeni bir unvan oluşturulmuştur.¹⁹⁶ Bunun yanında vali unvanı taşıyan prensler de Teb ve Thinis kentlerinin valiliklerini yapmışlardır.¹⁹⁷

İkinci Ara Dönem krallarından olan Panteni'nin adı, *Thinis'in adamı* (Resim 9) anlamına gelmektedir. Bu *p(a)n tni* ya da *pa en teny* olarak da bilinmektedir.¹⁹⁸

Resim 9 Panteni'nin Eski Mısır dilindeki adı

III. Tutmose'nin veziri Rehmire'nin mezarında vergi veren yerler arasında Thinis kenti de bulunmaktadır. Kentin belediye başkanı (Eski Mısır dilinde *hati*), vergi olarak altın, gümüş, tahıl, bal ve farklı yaşlardaki sığırlar gibi birçok hayvanı göndermek durumundadır.¹⁹⁹

¹⁹² Bunson 2012, s. 436; Erman 1952, s. 131; Hornung 2004, s. 51-53; Pritchard 1969, s. 416

¹⁹³ Bard 2005, s. 668; O'Connor 2009, s. 87

¹⁹⁴ Parkinson 1991, s. 86

¹⁹⁵ Simpson 2003, s. 193

¹⁹⁶ Erman 1894, s. 104

¹⁹⁷ Erman 1894, s. 104

¹⁹⁸ Ben-Tor vd. 1999, s. 52; Leprohon 2013, s. 89

¹⁹⁹ Breasted 1906, s. 288

Kente sonraki dönemlerde de yerleşildiğine dair bazı bulgular vardır. Bunlardan biri II. Ramses döneminde Amon başrahibi olarak atanan Nebuenenef'in otobiyografisinde yer almaktadır. Ramses'in huzuruna çıkan Nebuenenef, Amon başrahibi olmuştur. Yöneticisi olduğu rahiplerin kentlerini sayarken "...ve kuzeyindeki *Thinis'e kadar*" diyerek Thinis kentini de görev alanı içine dâhil etmiştir.²⁰⁰

Libya tehdidi, Mısır için XIX. Hanedan'dan sonra daha da hissedilir olmuştur. Mısır ordusu içinde paralı asker olarak görev yapan Libyalılar zaman zaman Mısır'ı işgâl etmeye çalışmışlardır. Merneptah zamanında bunu denemişler ancak başaramamışlardır. Bununla birlikte tehdit bitmiş değildir. Tehdit, III. Ramses döneminde de devam etmektedir. Kral, Thinis'in de içinde yer aldığı bazı kentleri tahkim ettirmesi için devlet çalışanları tarafından zorlanmıştır. Thinis gibi Nil ırmağının batı kıyısında bulunan kentler Libya'dan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı korunmasızdır. Kralın neden böyle bir işe zorlandığı bu durumla daha iyi anlaşılmaktadır.²⁰¹

XX. Hanedan'la birlikte Amon kültünün önemi daha da artmıştır. XXI. Hanedan döneminde yaşayan I. Pinucem, Teb üzerindeki etkisini çoğaltmak için kendini Amon başrahibi atamasının dışında kızı Maatkare Mutemhat'ı da Amon'un tanrısal eşi ilân etmiştir. Mutemhat, aynı zamanda Thinis kentinin tanrısı Onuris'in de elçisidir.²⁰²

Aynı hanedan döneminde yaşayan bir diğer kişi olan Psusennes, daha sonra isminin birincisi olarak tahta çıkacaktır. Bununla birlikte kral olmadan önce de birtakım unvanlara haizdir. Bu unvanlar arasında Mısır'ın birçok yerinde tapım gören Amon'un Thinis rahipliği de vardır.²⁰³ Buradan anlaşıldığına göre Amon, Thinis kentinde de tapım görmektedir.

Amon başrahibi II. Pinucem'in kız kardeşi ve eşi İstemheb ve daha sonra da kızı Nesitanebtaşru, Thinis'in yerel tanrısı Onuris'in elçilik görevini sürdürmüşlerdir.²⁰⁴ Kendisinin mezarı Abydos'ta bulunmuştur.²⁰⁵

²⁰⁰ Moret 1972, s. 334; Van De Mieroop 2019, s. 221

²⁰¹ Bunson 2012, s. 361; O'Connor ve Quirke 2003, s. 99

²⁰² Kitchen 1973, s. 260

²⁰³ Kitchen 1973, s. 271

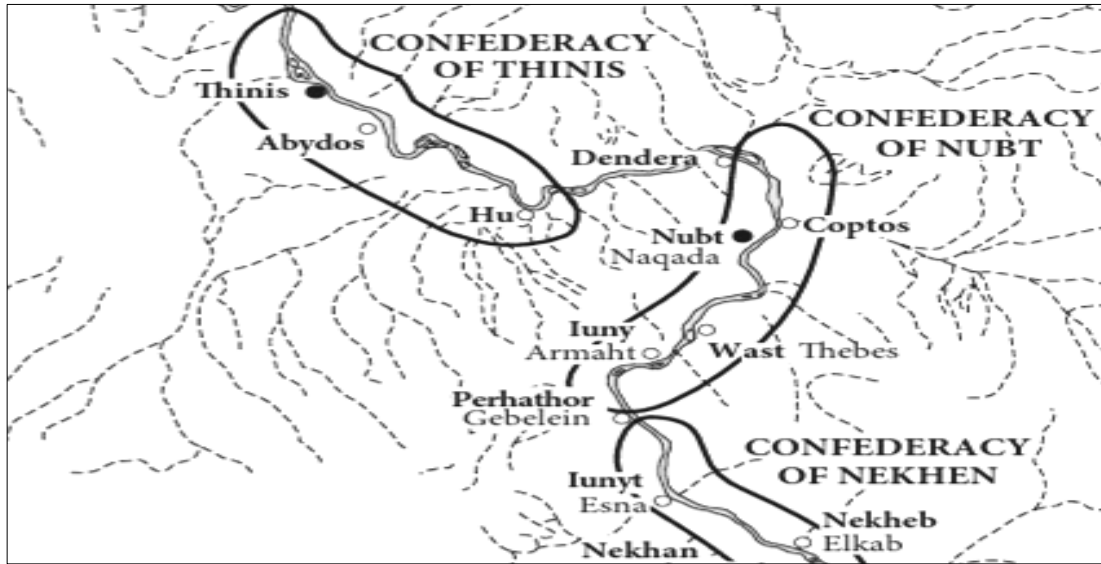
²⁰⁴ Kitchen 1973, s. 275-276

²⁰⁵ Török 1997, s. 139

Assur kralı Assurbanipal'ın Mısır seferi sırasında Thinis kentini de ele geçirdiği düşünülmektedir. İşgâl edilen yerler listesinde Ta-a-a-ni denilen yerin Tay(a)n = Tni eşitlemesi yapılarak Thinis olduğu düşünülmüştür.²⁰⁶ Bunu destekleyen bir diğer görüş de vali Nespamedu'dur. Assurbanipal Mısır'a girip kentleri ele geçirdiğinde yöneticiler atamıştır. Aslen Asuan yöneticiliğe getirilen Nespamedu'nun (İşpimatu) Thinis yöneticiliğine getirildiğine dair görüşler vardır.²⁰⁷

Gerald Massey'in Ölüler Kitabı'na dayandırarak söylediği şey, Thinis'in cennetteki efsanevî bir yer olduğu ve coğrafi olarak var olmadığıdır. Mısır; Yukarı ve Aşağı olarak ayrılmasının dışında cennet ve *Amenta* olarak da ayrılmıştır. Yukarı Mısır kentleri arasında Thinis de bulunmaktadır ve cennetteki bir yerleşimdir.²⁰⁸ Ölüler Kitabı'ndaki bir başka alıntıya göre de Osiris, düşmanlarına karşı zafer kazandığında Thinis kenti bunu sevinçle karşılamıştır.²⁰⁹

Mısır'daki birçok kentin yerli tanrısı vardır. Thinis kentinin tanrısı da Anhur'dur. Bu tanrı Onuris olarak da bilinmektedir. *Anhur'un evi* anlamında *pr Anhur* olarak da bilinen tapınağın Thinis'te olduğu görüşü kabûl edilmiştir. Tanrı Anhur'un mumyası da burada bulunmaktadır.²¹⁰

Resim 10 Thinis ve çevresi (Bard 2015, s. 114)

²⁰⁶ Redford 2004, s. 111, 202

²⁰⁷ Kitchen 1973, s. 392, 397

²⁰⁸ Massey 2007, s. 637

²⁰⁹ Wallis Budge 2008, s. 367

²¹⁰ Bierbrier 2008, s. 238; Gauthier 1929, s. 59; Maspero 1901, s. 133, 163

3.2.1 Abydos

Thinis kentinin yeri hâlâ bir tartışma konusu olsa bile kentin mezarlık bölgesi olduğu düşünülen Abydos yerleşiminin yeri bellidir ve kazı yapmaya müsaittir. Thinis'in bugün Girga'nın altında kaldığı düşünülürse Abydos'un çölde bulunması hem yer tespitini hem de arkeolojik kazıları kolaylaştırmıştır. Mezar ve tapınak gibi yerlerin olduğu Abydos'un çölde bulunmasının nedeni, tarım arazilerinin dışında bir yerde inşa edilmesidir. Verimli arazilerin Nil ırmağı boyunca sınırlı olması, kutsal yerlerin çölde inşa edilmesine neden olmuştur. Bu durum, Thinis'ten sonra başkent olan Memfis'in mezarlık bölgesi Sakkare için de geçerlidir. Buna göre, Thinis ve Memfis'in mezarlık bölgeleri olan Abydos ile Sakkare, çölde bulunmaktadır.²¹¹

Erken döneme ait paletler gibi sanat eserlerinde Mısır kentlerinin surlu olduğu görülmüştür. Bununla birlikte sonraki dönemlerde böyle tasvirlerle rastlanmaması Mumford'ı destekler niteliktedir. Abydos'ta yapılan kazılarda 30 metre çapında dairesel bir plan ortaya çıkarılmıştır.²¹² Bu dairesel plan, paletlerde görmüş olduğumuz gibi yuvarlak surlu bir kente aittir. Bu surlar, kentin eski bir yerleşim olduğunu gösterir.

Abydos çok yönlü bir kenttir. Hanedanlık öncesi dönemde mezarlar ele geçmesi dışında, ilk iki hanedan zamanında da mezarlık olarak kullanılmıştır. Burası daha önce bir kült merkezidir ve burada sonraları Osiris'le özdeşleştirilen tanrı Hentiyamentiyu'ya tapınılmaktadır. Mezarlarda ele geçen arkeolojik malzeme dışında önemini sonraki dönemlerde de koruması kayda değerdir. Krallar, memurlar ve halk, adeta buraya kendileri adına bir şey bırakmak için yarışmıştır. Hanedanlık öncesi dönemden beri uzak ülkelerle iletişime geçmiş ve ticarete önemli bir yer hâline gelmiştir. Uzun mesafeli ırmak seyahatinde iletişimin ana aracıdır. Bir sınır kentidir ve bu, Orta krallığa geçiş sırasında kendisi için sorun olacaktır. Herakleopolis ve Teb arasında el değiştirecektir.

Abydos'taki kazılar XIX. yüzyılın ikinci yarısında Auguste Mariette tarafından başlatılmıştır. Daha sonra Emile Amélineau ve 1899-1903 yılları arasında Flinders Petrie, kazılara devam etmiştir. Peet, 1913 yılında kazıyı sürdürmüştür.²¹³ Günter Dreyer, Barry Kemp ve David O'Connor da burada kazı yapmışlardır. Son zamanlarda

²¹¹ Gates 2017, s. 129

²¹² Brewer ve Teeter 2017, s. 75; Kuhrt 2013, s. 187 (Cilt I)

²¹³ Özkan 2019, s. 23, 25; Shaw ve Jameson 1999, s. 3-4

Alman kazı ekibi burada kazı yapmaktadır. Arkeologlar, Mısır'ın uzak geçmişine ilişkin ilk kanıtları Abydos'tan çıkartmışlardır. Bu nedenle *Mısır tarihi Abydos'ta başlar* demekle bir sakınca yoktur.²¹⁴

Abydos, Memfis'e 520²¹⁵, Teb'e 91 kilometre uzaklıktadır.²¹⁶ Bununla birlikte Abydos'un Thinis'e olan uzaklığı da 17 kilometredir.²¹⁷ Abydos, Nil'den de 15 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.²¹⁸

Abydos, Mısır'ın ilk krallarının mezarlarını barındırması bakımından önemlidir ancak ayrıca birleşmeden önce de bir mezar yeri olarak kullanılmış ve birçok kişinin mezarı burada (Resim 12) bulunmuştur. Arkeologların U-j dedikleri kimliği belirsiz bir mezar, birleşme öncesine tarihlenmiş ve Abydos'ta bulunmuştur. Her ne kadar soyulmuş olsa da birtakım malzeme ele geçmiştir. Bunlar arasında tasvirler barındıran dörtgen etiketler (Resim 11) bulunmuştur. Arkeologlar bu etiketlerin Mısır'ın diğer bölgelerini temsil ettiğine ve ölen kişinin Abydos'taki mezarına gönderildiğini düşünmektedirler.²¹⁹

Resim 11 Fildişi etiket

U-j mezarında ve diğer kral mezarlarında bulunan malzeme, burada gömülü olan kişilerin yaşarlarken çok güçlü kimseler olduklarını göstermektedir. Etiketlerin dışında taşlar, şarap ve yağ testileri gibi ithal maddelerin ele geçmesi, Abydos'un bu kişiler aracılığıyla uzak ülkelerle ilişkiler kurduğunu göstermektedir.²²⁰ Bu ülkeler arasında Nübye de vardır.²²¹

²¹⁴ Wilkinson 1999, s. 2

²¹⁵ Cahail 2014, s. 9

²¹⁶ O'Connor 2009, s. 24

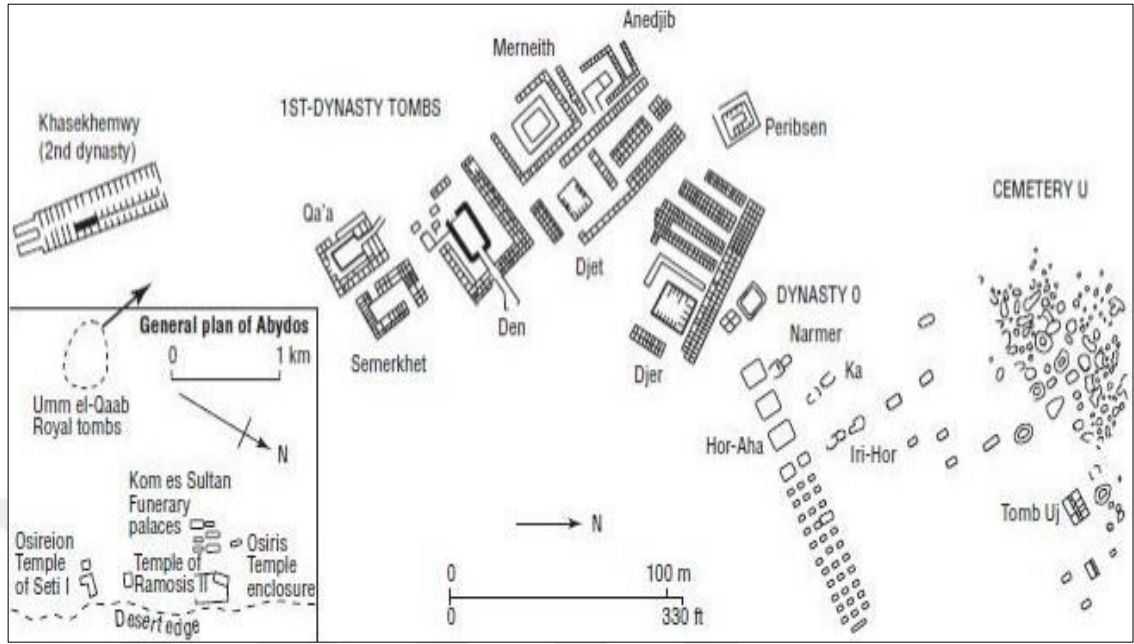
²¹⁷ O'Connor 2009, s. 75

²¹⁸ Redford 2001, s. 7

²¹⁹ Brewer ve Teeter 2017, s. 15; Van De Mierop 2019, s. 31-32

²²⁰ T. Wilkinson 2016, s. 85; Van De Mierop 2019, s. 33

²²¹ Kuhrt 2013, s. 174 (Cilt I)

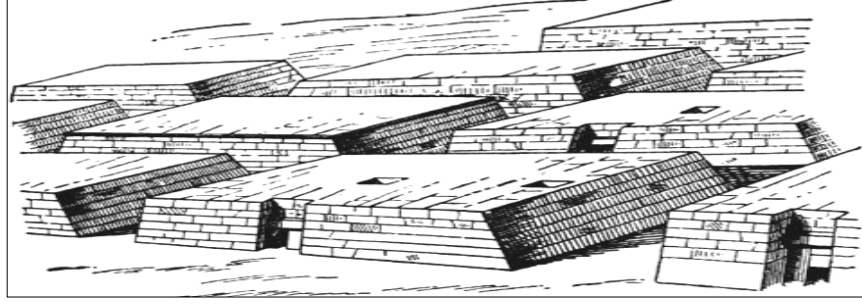
Resim 12 Abydos mezarları (Bleiber 2005, s. 218)

Krallar dışında memur ve zanaatçı mezarlarının üstüne yapılan mastabalar (Resim 13-14) da ortaya çıkmıştır. Eski Krallık döneminde mastaba, seçkin kişilerin olağan mezarları olmuştur. Arapçası *seki* olan mastaba, dikdörtgen biçimli, düz ve alçak kerpiçten yapılmıştır. Ölen kişiler topraktan yaklaşık 5 metre derinliğe gömülmektedir. İlk zamanlarda bu mezarların üstü topraktan bir tümsekle kapatılırken zamanla yerini mastaba almıştır.²²²

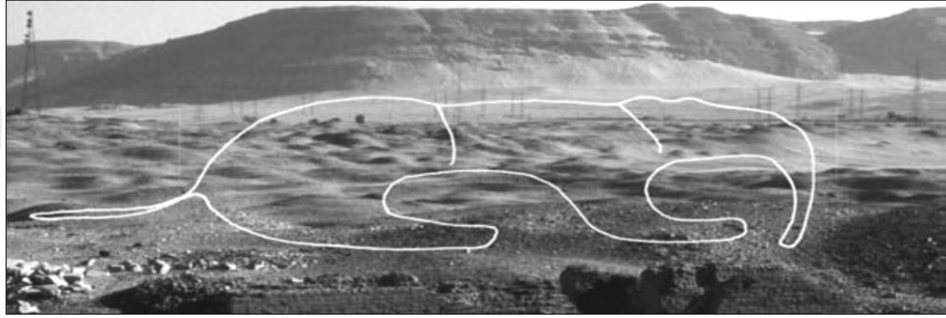
Resim 13 Coser'in Beyt Hallaf'ta bulunan tamamlanmamış kerpiç mastabası

²²² Brewer ve Teeter 2017, s. 187; Gates 2017, s. 130-131; Van De Mieroop 2019, s. 37

Resim 14 Eski krallığa ait mastaba çizimleri

Eski Mısırlılar Abydos'a *Abecu* ya da *Abcu* diyorlardı.²²³ Bu konu Josef Wegner'in "*From Elephant-Mountain to Anubis-Mountain?*" adlı makalesinde tartışılmıştır. Yazara göre *Abcu* anlam olarak *fil dağı* anlamına gelmektedir. Yazar, *ab=fil* ve *cu=dağ* eşitlemesi yaparak böyle bir sonuca ulaşmıştır.²²⁴ Buna temel olarak da Abydos kentinin arkasında yer alan bir dağı gösterir ve bu dağı, bir file (Resim 15) benzetmektedir. Abydos ismi ise Yunanların "Aḿōdoç demelerine dayanmaktadır.

Resim 15 Abydos'un güneyinde yer alan dağ ve uçurumlar (Wegner 2007, s.477)

Kom es-Sultan, Abydos'un höyüğüdür. Burada, mevcut zemin seviyesinin altında ve bitişiğinde duvar kalıntıları ile yerleşim kalıntıları bulunmuştur. Evler, tapınak alanının dışında yer almaktadır. Bazı evlerde I. ve II. hanedan dönemi tarzında yapılan mühürler ele geçmiştir. Bununla birlikte yerleşim yerinin duvarla çevrelendiği düşünülmektedir. Doğru bir tarihleme zor olsa da II. Hanedan döneminde bir kent duvarı inşa edilmiş olabilir. Hanedanlık öncesi döneme kadar bir kasaba kurulmamıştır. En erken oluşum, devletin birleşmesi sırasında gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Eski Krallık yerleşimi 5,6 hektar ve belki de daha fazla bir alana yayılmıştır.²²⁵

²²³ Baines ve Malek 1986, s. 110; O'Connor 2009, s. 25; Redford 2001, s. 7; Shaw ve Jameson 1999, s. 3; Van De Mieroop 2019, s. 25; Wallis Budge 2008, s. 364

²²⁴ Wegner 2007, s. 477-479

²²⁵ Wilkinson 1999, s. 292-293

Abydos bölgesi, devlet oluşum sürecinin merkezindedir ve burada ilk üç hanedan boyunca gerçekleşen demografik değişiklikler, bir bütün olarak ülkeyi etkileyen daha geniş siyasî gelişmeleri yansıtmaktadır. Bölgenin kuzeydoğu ve tüm batı kıyısı boyunca yerleşim vardır ve bu yerleşim, bölgenin güneydoğusundan daha fazladır. Yerleşim iki büyük merkezde, Abydos ve Thinis'te toplanmıştır.²²⁶

Abydos, bugün Yukarı Mısır'daki en zengin taşkın bölgesidir ve tahminen tarım, hanedanlık öncesi dönemde zenginliğin bir temelidir. Hayvancılık ve kereste de bölgenin gelir kaynakları arasındadır. Abydos'un ön planda olması için ihtiyaç fazlası ürünleri satması yeterli değildir. Abydos, ticaret için stratejik konumundan faydalanmış gibi görünmektedir. Abydos, batı vadisinin vahalarına Nil vadisindeki diğer alanlardan daha yakındır. Fildişi, sert taşlar ve aşiboyası için bir ticaret merkezidir. Abydos'un Thinis yakınlarında bulunması, gelişiminde rol oynamış olabilir. Thinis, bir politik ve ekonomik güç sâhibidir. III. Hanedan'ın kurulmasıyla birlikte önemini yitirmiştir. Bununla birlikte bölgede yetki kullanmaya devam eden yerel yöneticiler bulunmaya devam etmiştir. Yöneticiler, vadinin bereketli ve müreffeh uzanımlarından birini kontrol ettikleri için ekonomik güçlerini korumuşlardır. Beyt Hallaf'ta kerpiç mastabalar inşa edebilmeleri zenginliklerinin bir göstergesidir.²²⁷

Bu uzanım, Thinis'ten başlayıp Nübye'ye doğru uzanan vahalar yoludur. Yöneticilerin zenginliği ilk altı hanedan boyunca sürmüş gibi görünmektedir çünkü bu süre içerisinde bölge genişlemiş ve tapınaklar onarılabilmektedir.²²⁸

Resim 16 Den'in restore edilmiş taş mezarı

²²⁶ Wilkinson 1999, s. 304

²²⁷ Wilkinson 1999, s. 305-306

²²⁸ Wilkinson 1999, s. 307

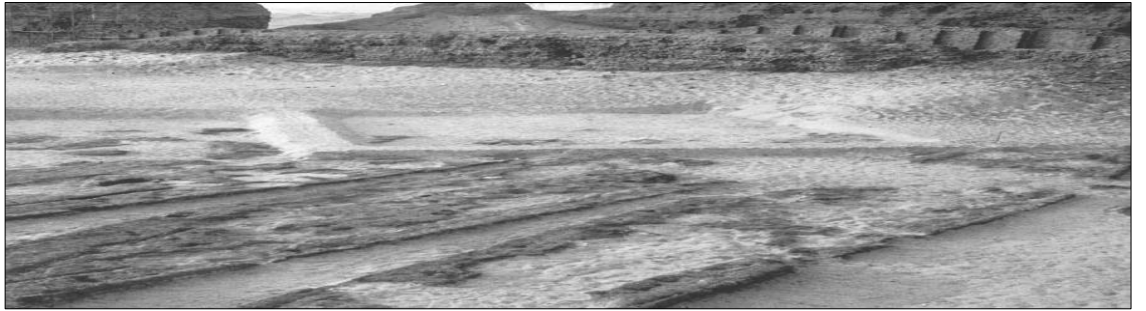
I. Hanedan'dan Den'in mezarı Abydos'ta bulunmaktadır. Granit döşemeler barındıran bu mezar, Eski Mısır'daki taş mimarının ilk örneğidir. Bu yapı (Resim 16) günümüzde restore edilmiştir.²²⁹

II. Hanedan krallarından Hasehemui'nin Abydos'ta kerpiç yapısı (Resim 17) bulunmaktadır. Ne için yapıldığı tam anlaşılamamakla birlikte mezar kompleksi olduğu düşünülen bu yapı, duvar genişliğinde ve uzunluğunda olup bugün Şunet ez-Zebib'de yer almaktadır. Yapının içinde kireçtaşıdan yapılmış bir ana oda da vardır.²³⁰ Bu yapının yanında tekneler (Resim 18) de bulunmuştur. Teknelerin Byblos kerestesinden yapıldığı düşünülmeyle birlikte bu durum, Byblos'la yapılan erken ticarete ve Abydos'un ticaretteki önemine işaret etmektedir.²³¹

Resim 17 Hasehemui'nin kerpiç duvarı (Wilkinson 2007, s. 368)

IV. Hanedan kralı Hufu'ya ait 7,5 santimetre boyutundaki heykel Abydos'ta bulunmuştur. En büyük piramidi yaptıran Hufu'yu temsil eden tek nesne budur. Fildişinden yapılmış heykel, Hufu'yu otururken göstermektedir.²³²

Resim 18 Hasehemui'nin kerpiç duvarının ön tarafında bulunan gemiler

²²⁹ Grimal 2005, s. 53

²³⁰ Wilkinson 1999, s. 2

²³¹ Wilkinson 1999, s. 136

²³² Baines ve Malek 1986, s. 113; Grimal 2005, s. 71; Hornung 2004, s. 31; T. Wilkinson 2016, s. 127

Osiris kültü, Abydos'la ilişkilendirilmiştir ve Osiris için Abydos'un efendisi denilmektedir. V. Hanedan sonrasında etkisini arttıran ve ölümler ülkesinin yargıcı olarak bilinen Osiris'in kültü önem kazanmıştır. Bu bakımdan Abydos da değerlendirilmiştir. Osiris, Eski Krallık döneminde Abydos'la özdeşleşen çakalbaşlı Hentiyamentiyu (*Batılların en önemlisi*) ile bir tutulmuştur. I. Pepi, Abydos'ta bir tapınak inşa ettirmiş, Orta Krallık döneminde de Osiris'in Abydos'a gömüldüğü fikri benimsenmiş ve I. Hanedan krallarından Cer'in Abydos'taki mezarı Osiris'e atfedilmiştir.²³³

Herakleopolis ve Teb arasındaki savaşta Thinis kenti nasıl zarar gördüyse Abydos da büyük tahribata uğramıştır. Bu tahribata sebep olan Herakleopolisliler Abydos'u ele geçirmeden önce Tebliler buradadır. Nübyeli paralı askerlerin subayı olan Cemi, kireçtaşından yapılmış kendi mezar dikiliğinde *"Bir asinin (denetimi) altındaki Abdju'ya saldırdım. Kasabanın orta yerinde onu (kendi) tahtından indirdim."* demektedir.²³⁴ Thinis ve Abydos yıkıma uğradıktan sonra Tebli kral Mentuhotep, Osiris'e olan bağlılığını göstermek için tanrının tapınağını onarmıştır.²³⁵

Osiris için Abydos'ta şenlik düzenlenmekte ve ölümü aracılığıyla yeniden doğarak kral olması kutlanmaktadır. Şenlik boyunca tanrının heykeli tapınaktan çıkarılıp mezarına götürülmekte ve şenlik sonunda tapınağa geri getirilmektedir. XII. Hanedan döneminde, III. Senusret, bu heykeli süslemesi için hazine denetçisi İhernofret'i Abydos'a göndermiştir. Ayrıca değerli taşlarla süslenmiş bir tahtirevan da yapılmıştır.²³⁶

III. Senusret aynı zamanda Abydos'ta bir inşaat programı düzenlemiştir. Bu inşaat programı Senusret'in tapınağıyla birlikte başka birçok yapıyı (Resim 19) da içermektedir.²³⁷ Abydos'un güneyinde başlatılan bu inşaat çalışmalarında Senusret adına yapılan tapınağın pylonları kerpiçtendir. Tapınağın sütunları, avluları, kült odaları günümüze erişememiş ve parçalanmış durumda keşfedilmiştir.²³⁸ Bir kasaba olarak oluşturulan bu yere, *Vah-Sut-Hakaure-maa-heru-em-Abcu* denilmektedir. Türkçe *"haklı*

²³³ Baines ve Malek 1986, s. 110, 112; Breasted 1931, s. 148; Brewer ve Teeter 2017, s. 112; Cahail 2014, s.12; Friedell 2006, s. 137; Hornung 2004, s. 16; Kuhrt 2013, s. 270 (Cilt I); Mojsou 2005, s. 15; O'Connor 2009, s. 15; Quirke 1991, s. 8; Redford 2001, s. 9; Wilkinson 2003, s. 122

²³⁴ T. Wilkinson 2016, s. 174

²³⁵ T. Wilkinson 2016, s. 196

²³⁶ Erman 1894, s. 278; Hornung 2004, s. 64; T. Wilkinson 2016, s. 198; Van De Mieroop 2019, s. 117

²³⁷ Baines ve Malek 1986, s. 113

²³⁸ Bunson 2012, s. 9; Cahail 2014, s. 15

Hakaure'nin Abcu'daki yerleri kalıcıdır" anlamına gelmektedir.²³⁹ Hakaure, III. Senusret'in taht adıdır. Senusret'in bu kasabası, ortogonal biçimde, yani dikey olacak şekilde inşa edilmiştir ve Senusret'ten önce, VII. Hanedan'dan XVIII. Hanedan'a dek yerleşim görmüştür. Buraya daha sonra *Ahmose kasabası* denilmiştir.²⁴⁰ Senusret'in tapınağından arda kalanlar Ahmose'nin Abydos'taki inşaat faaliyetlerini yürüten mimarları tarafından iyi incelenmiştir. Bir kilometre uzaklıktaki Vah-Sut da taklit edilerek bir model olarak kullanılmıştır.²⁴¹ Kasabaya daha sonraları neden Ahmose kasabası denildiği böylece daha iyi anlaşılmaktadır.

Orta Krallık zamanında Abydos'a çok sayıda stel dikilmiştir.²⁴² Nitekim şenlik sırasında heykelin tapınaktan mezara götürülmesinde kullanılan yol kutsal sayılmıştır. Yöneticiler ve memurlar, bu yola yükledikleri kutsal anlam nedeniyle yol boyunca steller diktirme gereği duymuşlardır. Eski Mısır'a tarihlenen birçok stel Abydos'ta ele geçmiştir.

Osiris kültünün bir gereği olarak Mısır'ın her yerinden birçok insan, buraya gelerek ya da başkalarını göndererek Abydos'a hac ziyaretinde bulunmaktadır.²⁴³ Bununla birlikte Osiris'in yanına gömülmek isteyen birçok kişi de burada, *kenotaf* adı verilen sahte/hâtıra mezar inşa ettirmiştir. Mezar inşa edenler arasında memurlar da vardır. Yersiz uzun unvanlar kullanmayan ve kendilerini kralın yakını olmaktan ziyade kul ve kölesi olarak görmekten çekinmeyen bu memurlar topluluğu, Eski Mısır toplumunda orta sınıfı oluşturmuşlardır.²⁴⁴ Memurlar dışında zengin özgür vatandaşlar, küçük mülk sahipleri ve esnaf da burada mezarlar inşa ettirmiştir.²⁴⁵ Yeni Krallık zamanında ise buradaki mezarlar yalnızca rahiplere ve tapınak görevlilerine tahsis edilmiştir.²⁴⁶ Bu mezarlar, Abydos'un *ulusal mezarlık* olmasını sağlamıştır.²⁴⁷

²³⁹ Cahail 2014, s. 18; T. Wilkinson 2016, s. 226

²⁴⁰ Cahail 2014, s. 18, 70-71

²⁴¹ Cahail 2014, s. 302

²⁴² Van De Mieroop 2019, s. 37

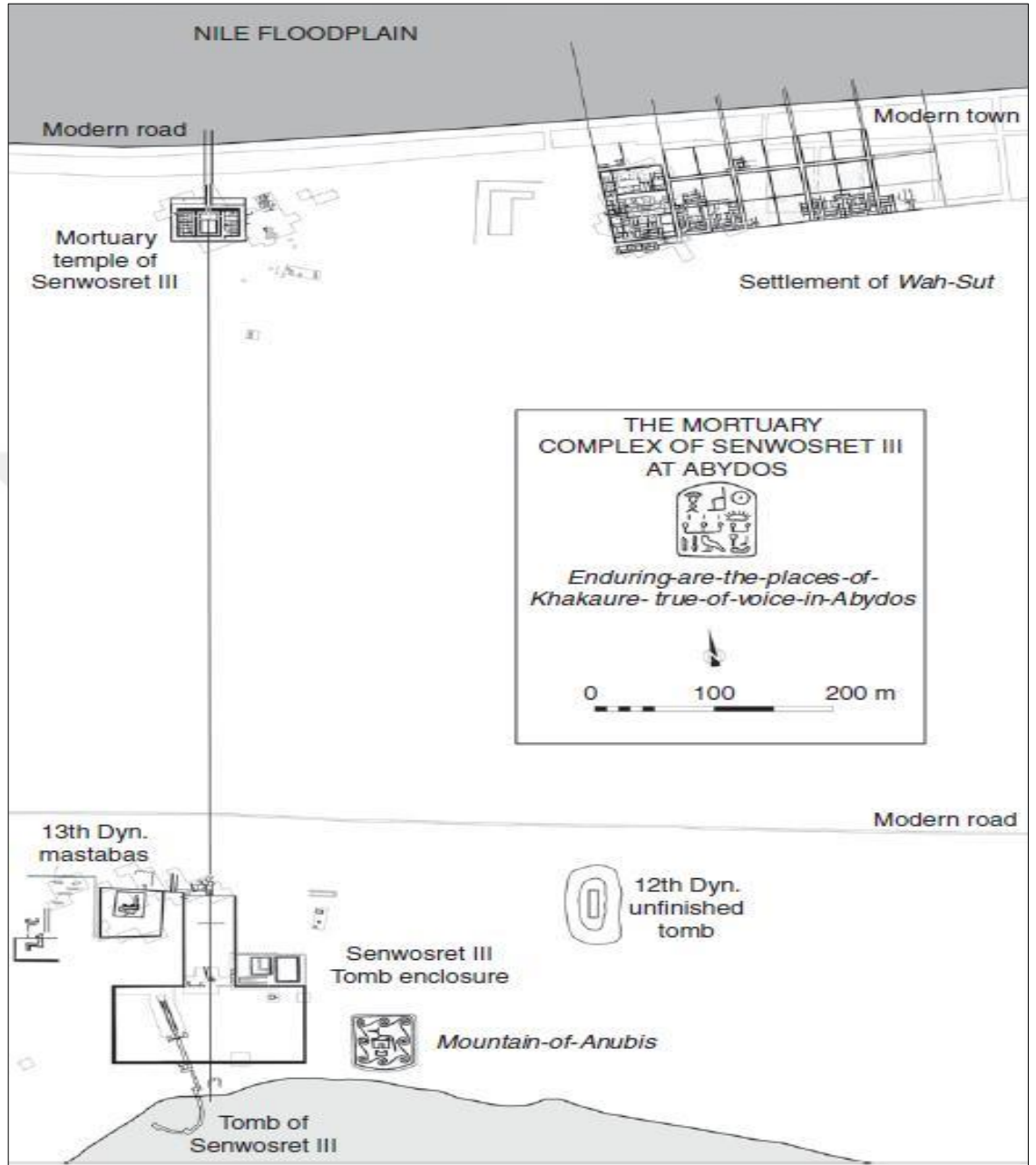
²⁴³ Assmann 2002, s. 335; Baines ve Malek 1986, s. 110; Bard 2015, s. 418; Breasted 1931, s. 148; Erman 1952, s. 100; Hornung 2004, s. 64; Mertz 2009, s. 37; Moret 1972, s. 248, 254; O'Connor 2009, s. 34; Quirke 1991, s. 6; Redford 2001, s. 11; T. Wilkinson 2016, s. 61; Van De Mieroop 2019, s. 117; Wallis Budge 2008, s. 353; Wilkinson 2003, s. 122

²⁴⁴ Erman 1894, s. 97

²⁴⁵ Erman 1894, s. 101

²⁴⁶ Erman 1894, s. 104

²⁴⁷ Snape 2011, s. 132

Resim 19 III. Senusret tapınağının planı (Moeller 2016, s. 291)

Osiris kültü, Yeni Krallık zamanında da önemini korumuştur. Sahte mezarlarla birlikte Osiris için tapınaklar (Resim 21) inşa edilmiştir. Ayrıca Osiris'in bedenini barındırdığı düşünülen Cer'in mezarına, sıradan insanlar adak niyetine çanak çömlek getirmişlerdir. O kadar çok çanak çömlek birikmiştir ki burası modern zamanlarda *çömleklerin anası* anlamına gelen Umm el-Ka'ab olarak adlandırılmıştır.²⁴⁸

²⁴⁸ Baines ve Malek 1986, s. 112; O'Connor 2009, s. 28; Van De Mieroop 2019, s. 117

Resim 20 Mahat ya da şapel (Snape 2011, s. 123)

Osiris'in tapınağı Kom es-Sultan'da bulunmaktadır. Bugün bu tapınağın yalnızca duvarları görülmektedir. II. Ramses tarafından dikilen kireçtaşı revak da belirgindir. Bazı kayıtlarda bu tapınağa Osireion denilmekte ve III. Hanedan öncesine tarihlenmektedir. I. Seti tapınağının inşa edilmesinde kullanılan temellerden daha eski olduğu düşünülmektedir.²⁴⁹

Resim 21 Osiris tapınağının kalıntıları (Wilkinson 2000a, s. 144)

²⁴⁹ Bunson 2012, s. 314-315

Hyksosların istilası sırasında Abydos yeterli ilgiyi görememiştir. Bu nedenle Osiris kültünde duraklama yaşanmıştır. XVII. Hanedan kralı Rahotep ve ardılları, Hyksoslarla olan savaşlarda maddî ve manevî yarar sağlaması üzerine Abydos'la ilgilenmişlerdir. Askerî bir üs kurulmasının dışında Osiris kültüne yeniden önem verilmiş ve tapınaklarla ilgilenilmiştir. Mısır için önem arz eden bu yerle yeniden ilgilenilmesi, kralların meşruluğu için simgesel bir anlam da taşımaktadır.²⁵⁰

Yeni Krallığın kurucusu Ahmose, Abydos'ta son kraliyet piramidini inşa etmiştir. Bu piramidin yapımında kullanılan malzeme günümüze sağlam kalmayacak kadar dayanaksızdır. Ayrıca Eski Krallık piramitlerine göre de sıradandır. Bununla birlikte Ahmose, piramit dışında buraya bir de tapınak yaptırmıştır. Hyksosları ülkeden kovmuş Ahmose'nin tapınağında atlar ve savaş arabaları tasvir edilmiştir. Eski Mısır sanatında ilk kez resmedilen atlar ve savaş arabaları, bundan sonra Mısır için vazgeçilmez unsurlar olacaktır. Ahmose bu tapınak dışında büyükannesi Tetişeri için de yine Abydos'ta bir şapel (Resim 20) yaptırmıştır.²⁵¹

Abydos'a stel diktirenlerden biri de I. Tutmose'dir. Kral, kazandığı bir savaşın ardından Abydos'a bir dikilitaş bağışlamıştır.²⁵² III. Tutmose de Abydos'ta olmak üzere iki tane şapel inşa ettirmiştir.²⁵³ Tutmose'nin tapınağının olduğu yere daha sonra II. Ramses, Portal Tapınak adı verilen başka bir yapı yaptırtmıştır.²⁵⁴ Portal tapınak; barınak, sütunlu batı ve doğu cepheleli taş salon, tuğlalardan yapılmış kaldırım, geçit, şenlik salonu ya da avlu, gizli yer olarak türbe ya da mezar, merkezî salon, yapı malzemelerinin taşınmasında kullanılan kanal ve arazi yolundan oluşmaktadır. Taş salon için yüz otuzdan fazla taş kullanılırken bu sayı şenlik salonu ya da avluda dört yüzü bulmuştur. Tapınağın ana malzemeleri taş ve kerpiçten oluşurken alçı sıva kullanılmıştır.²⁵⁵

²⁵⁰ T. Wilkinson 2016, s. 245

²⁵¹ Baines ve Malek 1986, s. 38; Brewer ve Teeter 2017, s. 187; Hornung 2004, s. 84; Netzlly 2003, s. 17; Redford 2001, s. 11; T. Wilkinson 2016, s. 269; Van De Mierop 2019, s. 147, 153

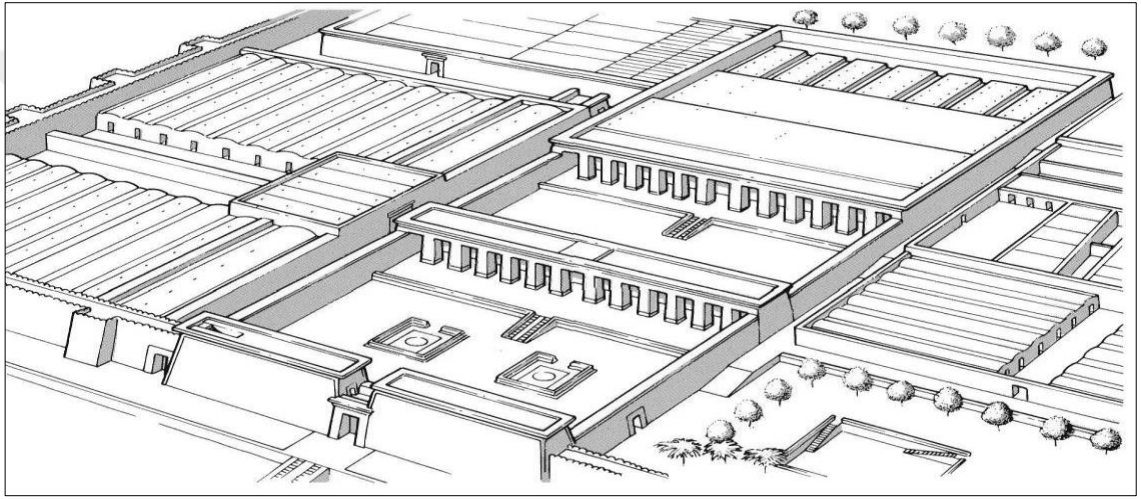
²⁵² T. Wilkinson 2016, s. 283

²⁵³ Cahail 2014, s. 311

²⁵⁴ Bunson 2012, s. 9

²⁵⁵ Wegner 2010, s. 559-567

I. Ramses de Abydos'ta şapel inşa ettirerek geleneği sürdürmüştür.²⁵⁶ Oğlu I. Seti ise kendi mezar tapınağı ile altı tanrının şapelini barındıran kutsal bir binayı, Osiris'in kült merkezi (Resim 22-23) Abydos'ta inşa ettirmiştir.²⁵⁷ Tapınakla birlikte Osireion adı verilen Seti'nin sahte mezarı da inşa edilmiştir. Osireion'un eşsiz özelliği, suyu tutan kanallarla çevrili bir ada olmasıdır. Kralın sahte lahdi, bir adada dinlenmektedir. İki hypostyl salon ile yedi tanrı için yedi şapel vardır.²⁵⁸ Bu yedi tanrı, Seti ile birlikte Osiris, İsis, Amon-Re, Re-Horahte, Ptah ve Horus'u da içermektedir.²⁵⁹ Kralın inşa ettirdiği bu yapı Ada Salon ve Oda olarak da bilinmektedir.²⁶⁰

Resim 22 I. Seti tapınağının olası görünümü (Wilkinson 2000a, s. 146)

Tapınak, Mısır mimarisi ve sanatsal ilerlemesinin dikkate değer bir örneğidir. Tapınağın duvarlarında Ölüler Kitabı, Kapılar Kitabı ve astronomik eserlerden sahneler vardır. Kuvarsit, kumtaşı ve granitten yapılan tapınağa, Merneptah zamanında Ölüler Kitabı'ndan sahneler eklenmiştir.²⁶¹ Seti'nin bu tapınağı, kraliyet ideolojisinin bir simgesidir. Nitekim babası tarafından veliaht olarak ilân edilse de ne babası I. Ramses ne de babasını veliaht ilân eden Haremheb kraliyet kanı taşıyordu. Meşruluğu sağlamak için bir kez daha Abydos ile Osiris'e başvurulmuştur. Seti, ayrıca Nübye gibi yerlerden getirdiği toprakları da Abydos'taki tapınağa bağışlamıştır.²⁶²

²⁵⁶ Cahail 2014, s. 320

²⁵⁷ Baines ve Malek 1986, s. 113; Hornung 2004, s. 115; Moret 1972, s. 252

²⁵⁸ Bunson 2012, s. 312

²⁵⁹ Bunson 2012, s. 313; Cahail 2014, s. 323; T. Wilkinson 2016, s. 389

²⁶⁰ Netzly 2003, s. 16

²⁶¹ Bunson 2012, s. 312-313

²⁶² T. Wilkinson 2016, s. 391

Tapınak, oğlu II. Ramses zamanında tamamlanmış ve torunu Merneptah zamanında eklemeler yapılmıştır. Ramses, Ahetaten'den getirilen talatatları Abydos'ta yeniden değerlendirmiştir. Talatatlar, blok uzunlukları üç karış olan taşınması ve yerleştirilmesi kolay küçük bloklardır.²⁶³ Ramses ayrıca kumtaşından pylon (Resim 24) inşa ettirmiştir.²⁶⁴

Resim 23 Günümüzde Osireion

IV. Ramses, ülkenin kötü durumunu göz önüne alarak tanrılardan istekte bulunduğu dikilitaşları Abydos'a yerleştirmiştir. Kral, alışılmışın dışında bir tavır sergileyerek tanrılardan, yaptıklarının bir karşılığı olarak yardım istemekte ve kendisi için ömür ve kendi soyu için de krallığın devamını dilemektedir.²⁶⁵ Tanrılar, kralın bu emrivaki üslubunu beğenmemiş olacaklar ki IV. Ramses yalnızca altı yıl hüküm sürebilmiştir.

XXII. Hanedan kralı Şoşenk, meşruluğunu garanti altına almak için Abydos'ta bir stel diktirmiştir. Şoşenk'in babası Nimlot için diktirilen bu stelde Abydos için *kutsanmış tahtın bulunduğu yer* olarak bahsedilmiş ve Osiris ise *sağlıklı ve uyanık olan* olarak övülmüştür.²⁶⁶

²⁶³ T. Wilkinson 2016, s. 406; Van De Mierop 2019, s. 195, 208-209

²⁶⁴ Grimal 2005, s. 248

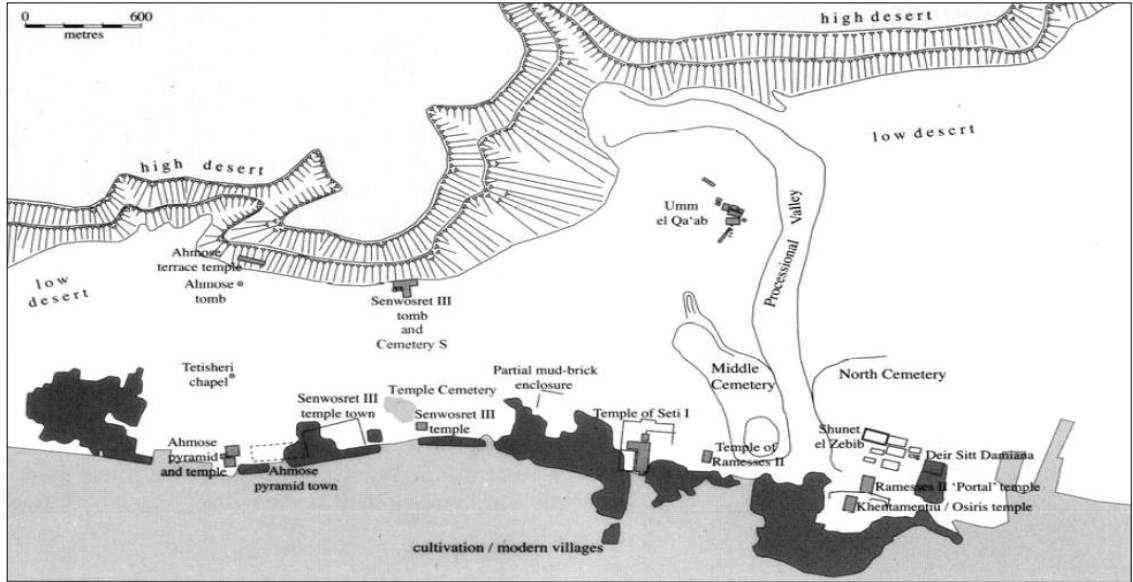
²⁶⁵ T. Wilkinson 2016, s. 450

²⁶⁶ Kuhrt 2013, s. 325-326 (Cilt II); Van De Mierop 2019, s. 261-262

Resim 24 II. Ramses tapınağının kalıntıları

Piye'nin annesi Pebacma'nın adına Abydos'ta bir kapı sövesi bulunmuştur. Aynı zamanda Piye'nin eşi Peksater'in mezarı da Abydos'tadır.²⁶⁷ I. Psamtik, Mısır'da düzeni sağladıktan sonra tapınaklara da el atmıştır. Tapınakların yönetimini ve maddî durumunu elden geçiren kral, yerel güç sahiplerinin elinden aldığı arazileri tapınaklara bağışlamıştır. Bu tapınaklar arasında Abydos'ta bulunan Osiris tapınağı da vardır.²⁶⁸

Resim 25 Abydos'un planı (Cahail 2014, s.12)

²⁶⁷ Török 1997, s. 137

²⁶⁸ Kuhrt 2013, s. 342 (Cilt II)

3.3 Memfis

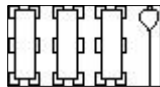
Memfis adı, I. Pepi'nin Sakkare'de bulunan piramidinin adından gelmektedir. Bu piramidin adı *Mennefer Pepi*'dir ve *güzel istirahatgâh*, (Pepi) *kalıcı ve kusursuzdur*, *yerleşik ve güzel* anlamlarına gelmektedir ve *Memfe* şekliyle Yunancaya Memphis olarak geçmiştir. Eski Mısırlılar kent için ayrıca *Anh-Tavi*, yani *İki Ülkenin Hayatı/Dengesi* demektirler çünkü kent, Yukarı ile Aşağı Mısır'ın buluştuğu yerdedir ve Eski krallıkta Mısır'ın siyasî başkentidir. *Anh-Tavi* adı Orta krallıkta kullanılmaya başlanmıştır ve Mısır'ın birleşmesini vurgulamaktadır. Vadi ile deltanın birleştiği yerde bulunduğu stratejik bakımdan önemlidir. Kentin surları beyaza boyandığı için buraya *Beyaz Duvarlar* anlamında *Aneb-hec* de denilmektedir.²⁶⁹

Mısır'ın Yunanca ismi olan Αἴγυπτος ise Memfis'teki Ptah tapınağından gelmektedir. Nitekim Eski Mısırlılar bu tapınağa *Ptah ka'sının evi* anlamında *hut-ka-ptah* demekteydiler. Bu isim Yunancaya bozularak geçmiştir. Günümüzdeki Egypt ismi de Yunancadan bozulmadır.²⁷⁰

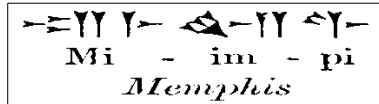
Thukydides, Peloponnesos Savaşı'nı anlattığı kitapta Pers işgâli sırasında kral İnaros'un Yunanlardan yardım aldığını belirtmekle birlikte halkın Memfis'te (Μέμφιδος) bulunan ve Beyaz Kale (Λευκὸν Τείχος) olarak adlandırılan yere sığındıklarını anlatmaktadır.²⁷¹ Kentin isimleri şu şekilde geçmektedir:

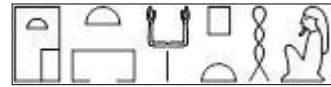
Mennefer (Gardiner 1957, s. 183)

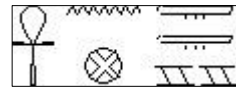
Aneb-hec

Assurca Memfis (Smith 1871, s. 20)

hut-ka-ptah (Gardiner 1957, s. 434)

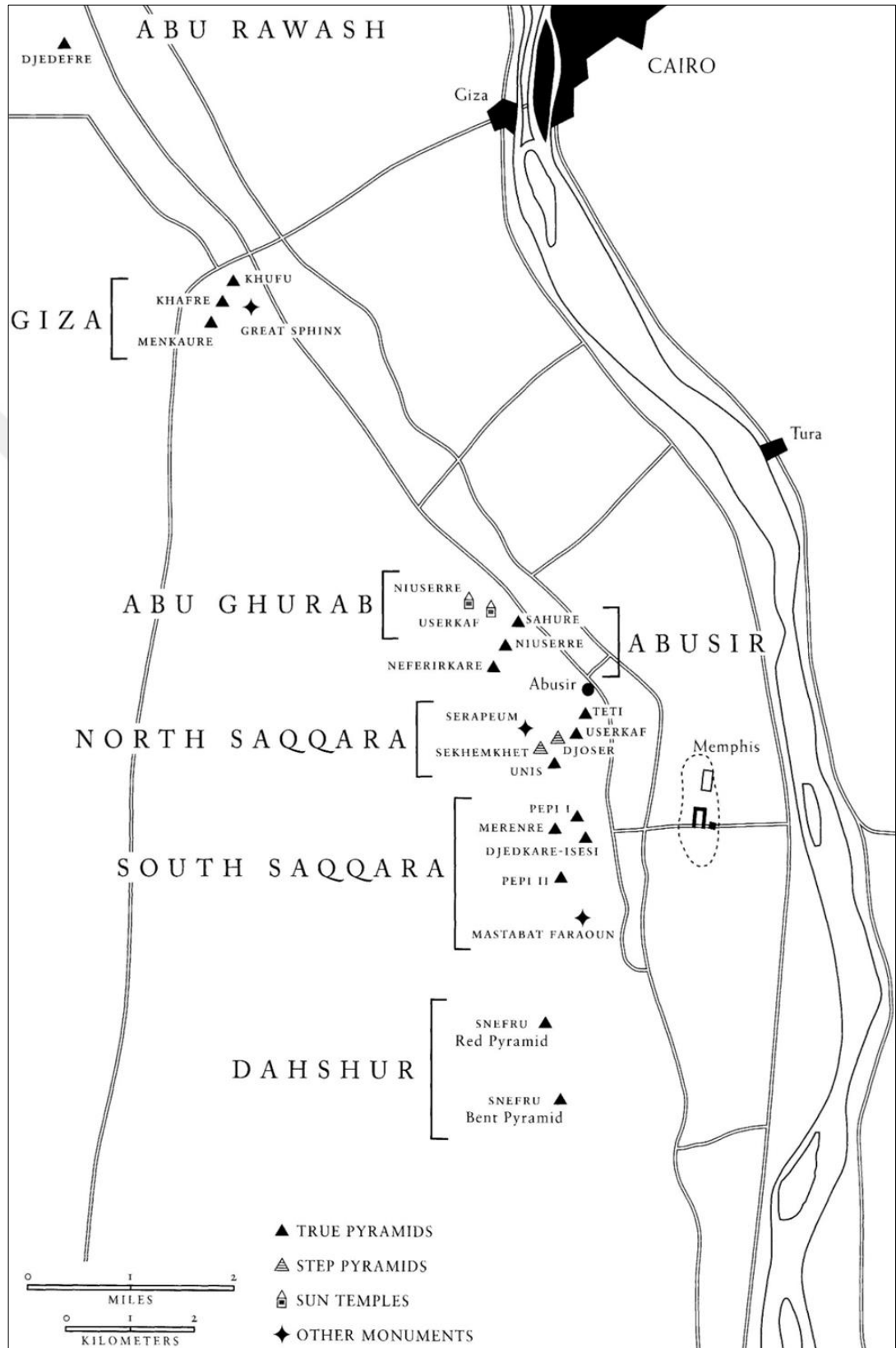

Anh-Tavi

²⁶⁹ Baines ve Malek 1986, s. 130, 136; Friedell 2006, s. 137; Hornung 2004, s. 23; Kuhrt 2013, s. 198 (Cilt I); Loprieno 1995, s. 57; Moret 1972, s. 50, 120; R. Wilkinson 2016, s. 124; Schlögl 2019, s. 53; T. Wilkinson 2016, s. 63, 73; Van De Mierop 2019, s. 25, 41

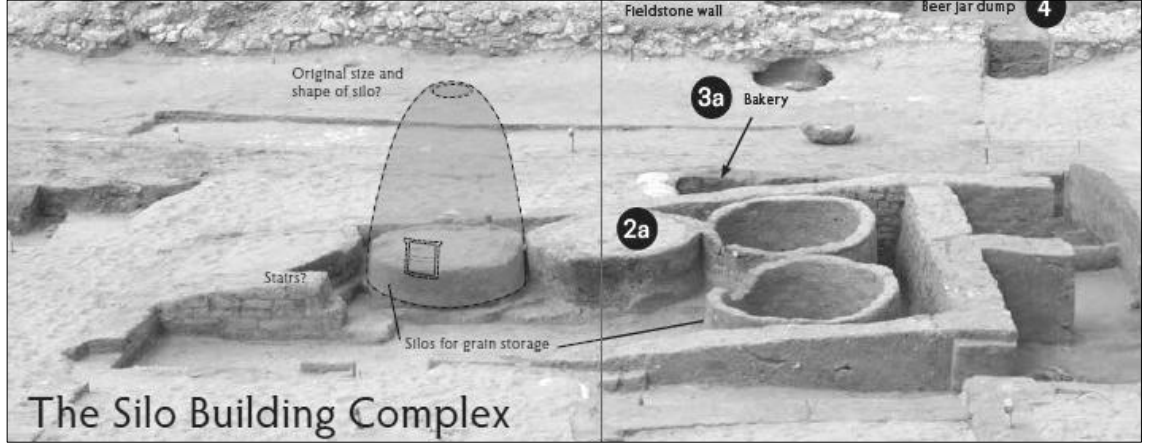
²⁷⁰ Baines ve Malek 1986, s. 130; El-Daly 2013, s. 39; Friedell 2006, s. 110; Gardiner 1965, s. 1; Lloyd 2010, s. 733; Redford 1992, s. 228

²⁷¹ Thuk. I. 104

Resim 26 Memfis'in planı (O'Neill 1999, s. xvii)

Memfis (Resim 26), mmbit tarım arazileri ile Sina ve Filistin'e yakındır. Sina ve Filistin demek bakır ve turkuaz demektir. Mısır'ın buralarla yaptığı ticarete kent önemli bir yere sahiptir. Bu işlevi, bir başkent olarak tercih edilmesindeki diğer etkenlerden biridir.²⁷² Ayrıca başkent yapılması, uzak bölgelerin denetim altında tutulması endişesidir.²⁷³ Kentin zamanla gelişim göstermesi, mahalle ve köy sayısını arttırmıştır. Kentin batısında olduğu düşünülen bahçelerin ve tarlaların kapladığı alanın boyutları 13x6,5 kilometredir.²⁷⁴ Kentte tapınaklar ve garnizon dışında su kanalları, rıhtımlar, mumyalama atölyesi de vardır.²⁷⁵ Memfis belki de Eski krallığın tek büyük kentidir. Hükümetin merkezi ve seçkin ikametgâhı olmakla birlikte özel işlevlerin de merkezidir.

Resim 27 Silolar

Kentin günümüze kadar ulaşan kalıntıları Mit Rahine, Kom el-Rabia, Kom el-Fahri ve Kom el-Kala'a'yı kapsamaktadır. Mit Rahine'de eski başkent'in merkezi bulunmaktadır.²⁷⁶ Kom el-Fahri'de XVIII. Hanedan'a ait konutlar ve tahıl depoları (Resim 27) bulunmuştur.²⁷⁷ Burası, kentin bilinen en eski parçasıdır.²⁷⁸ Kom el-Rabia'da Ptah ve Hathor'a adanan küçük tapınaklar ile II. Ramses'in heykeli vardır. Merneptah ise Kom el-Kala'a'ya bir saray ve tapınak (Resim 28) eklemiştir.²⁷⁹

²⁷² Baines ve Malek 1986, s. 130; Kuhrt 2013, s. 175 (Cilt I)

²⁷³ Lloyd 2010, s. 328; Yiğit 2019, s. 23

²⁷⁴ Bard 2005, s. 590; Brewer ve Teeter 2017, s. 67

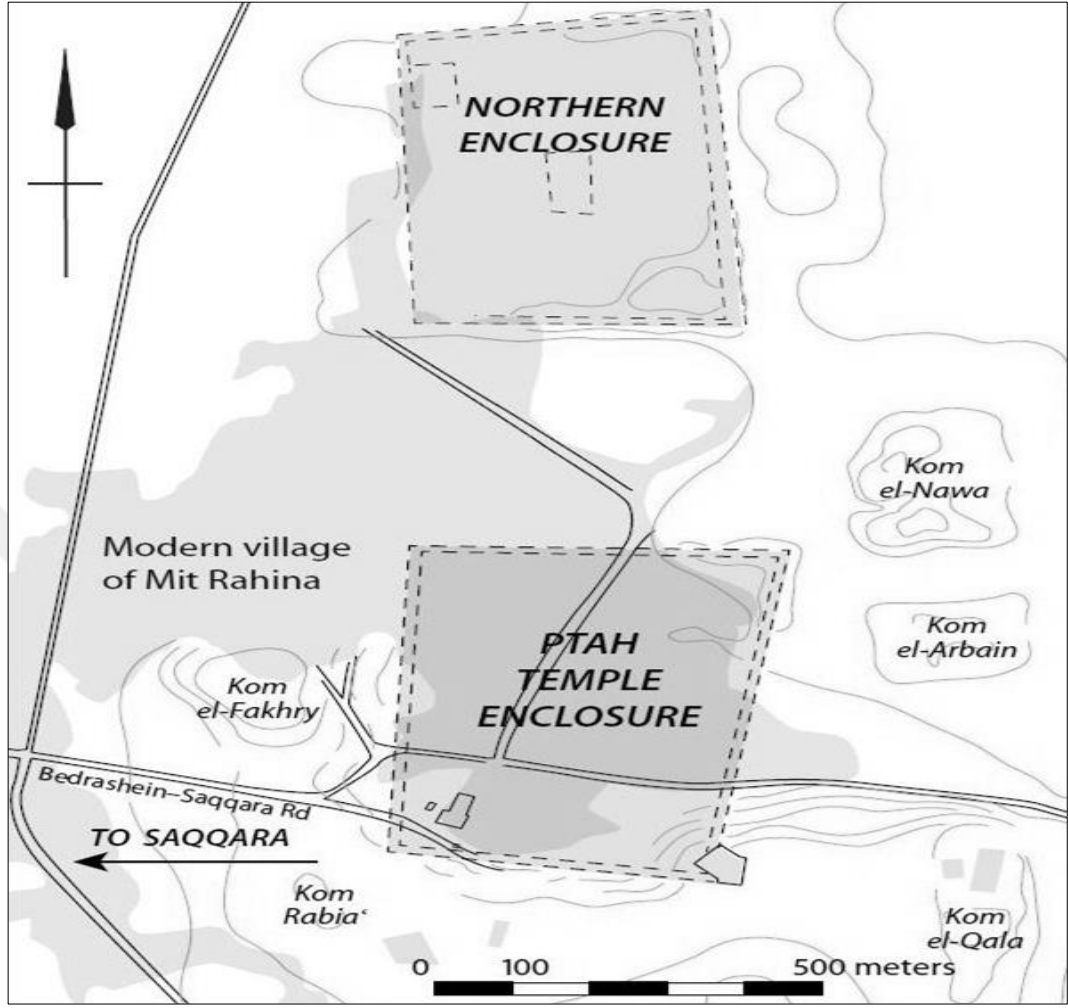
²⁷⁵ Lloyd 2010, s. 332

²⁷⁶ Tavares ve Kamel 2012, s. 2

²⁷⁷ Lloyd 2010, s. 329

²⁷⁸ Tavares ve Kamel 2012, s. 2

²⁷⁹ Baines ve Malek 1986, s. 132; Bard 2005, s. 588-589; Lloyd 2010, s. 330

Resim 28 Memfis yerleşimi (Tavares 2012, s. 3)

II. Ramses, inşa ettirdiği Pta tapınağı için şunları söylemektedir: “Sonsuz işlerle korunan Memfis’teki evinizi mükemmel işçilikle, taşla, altın ve orijinal pahalı taşlarla işlenmiş olarak büyüttüm. Kuzeydeki ön avluyu çift taraflı bir cepheyle inşa ettim. Kapıları cennetin ufkuna benziyor ve yabancıların seni övmesine neden oluyor.” Ayrıca şenlikleri yaptığını ve sunuları sunduğunu da belirtmektedir: “Tüm sayılarını (hayvanlar anlaşılmalıdır) milyonlara getirdim, yağına gelince cennete ulaştı ve cennetteki sakinler onu aldı.”²⁸⁰ Ramses’in kentte inşa ettirdiği diğer tapınaklar tamamıyla yok olmuştur. Kral, bu işleri sırasında büyük sfenksi de onarmıştır.²⁸¹

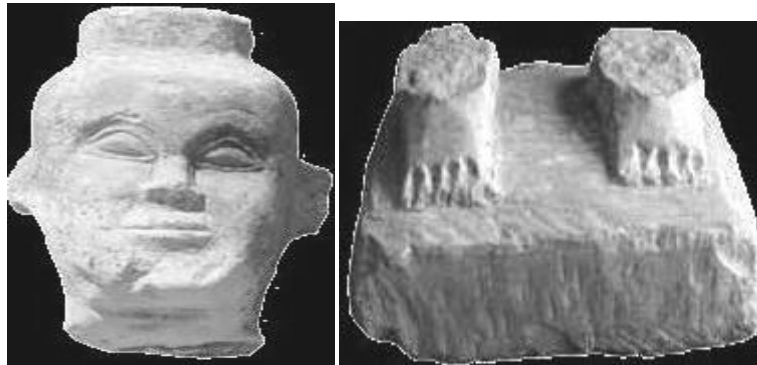
Memfis, kavraması zor bir bölgedir. Kalıntıları dağınıktır, genellikle modern kent tarafından gizlenmiştir ya da en cesur ziyaretçinin bile erişemeyeceği ekili

²⁸⁰ Breasted 1906, s. 181 (Cilt III)

²⁸¹ Breasted 1906, s. 224 (Cilt III)

alanlarda uzanmaktadır. Eski Memfis'in birçok kısmı yanlışlıkla ya da çiftçi ve ordu tarafından veya bina ya da yol çalışmaları sırasında keşfedilmiştir. Örneğin Kom el-Fahri, Bedraşeyn-Sakkare yolunun yapımı sırasında bulunmuştur. Yine burada tahıl ambarları ve sanayi bölgesi keşfedilmiştir. Mit Rahine'de Eski Krallık dönemine ait çanak çömlek parçaları bulunmuşken Kom el-Fahri'de Birinci Ara Dönem'e ait bir mezarlık ile Orta krallığa ait bir yerleşim bulunmuştur.²⁸² Kent ya da merkezi sabit olmadığı için dönemlere göre bazı bölgelerin önem kazanıp bazı bölgelerin önem kaybetmesi doğaldır.²⁸³

Yapılan kazılarda konutlar ele geçmiştir. Girişler arasında iyi oyulmuş kireçtaşı eşiklere sahip geniş odalar vardır. Birçok silo dışında fırın, kırmızı ve siyah boyayla sıvanmış duvarlar ele geçmiştir. Küçük bir odada bebek mezarı da bulunmuştur. Kazılarda ele geçen âletler, kentteki günlük yaşam hakkında bilgi vermektedir. Bu Orta Krallık yerleşiminde tunç âletlerden çok yontma taş âletler ele geçmiştir. Bu araçların çoğu çörtten yapılmıştır. Sıyırıcılar, bıçaklar, orak bıçaklar, keski benzeri âletler, yeniden keskinleştirmeye yarayan küçük pullar, el değirmenleri, seramik kaplar ele geçmiştir. Yine el sanatları için taş parlaticıları, öğütücüler bulunmuştur. Eğirme ve dokuma yapıldığını kanıtlayan nesneler de vardır. Silindir mühürler, bok böceği mühürler de bulunan nesneler arasındadır. Ev kültürüne ait olabileceği düşünülen bir stel ile karı-koca heykelciği ve lamba olarak kullanılan cüce heykelleri ele geçmiştir. Flinders Petrie de bu heykellerden birini (Resim 29) Lahun'da bulmuştur ve ev kültürünün bir parçası olarak kullanıldığını düşünmüştür.²⁸⁴

Resim 29 Cüce heykeli (Tavares ve Kamel 2012, s. 6)

²⁸² Tavares ve Kamel 2012, s. 3

²⁸³ Baines ve Malek 1986, s. 130

²⁸⁴ Tavares ve Kamel 2012, s. 4, 6

Halk; keten tohumu, üzüm, hurma, yer bademi, saz yumrusu, arpa, koyun, keçi, sığır, domuz, Nil levreği, yayınbalığı, Nil çipurası tüketmektedir. Ayrıca Akdeniz'den ya da Kızıldeniz'den ithal edilen kurutulmuş veya tuzlanmış çipura da yemektedir.²⁸⁵

Memfis'in günümüze kalan kalıntıları 600 hektarlık bir alana yayılmıştır. Arkeologlar ve eskiçağcılar 1820'lerde buraya gelmeye başlamışlardır. Giovanni Battista Conglia, II. Ramses'in büyük heykelini bulmuştur. Joseph Hekekyan, 1852-54, Auguste Mariette 1860, Flinders Petrie 1907-1913, Clarence Fisher 1914-21, Ahmad Badawi 1940 ve sonrası, Rudolph Anther 1955-56 yıllarında kazılar yapmışlardır.²⁸⁶

MÖ 2180 yıllarında krallık, Memfis'ten alınarak güneydeki Herakleopolis'e taşınmıştır. Herakleopolisli yeni krallar kendilerini Eski krallığın mirasçıları olarak görmüşlerdir. Hattâ içlerinden biri Sakkare'ye gömülmüştür.²⁸⁷

İkinci Ara Dönem'in başlamasına neden olan Hyksos işgali sırasında Memfis kenti düşmüş ve yabancıların eline geçmiştir. Manetho'ya göre Hyksoslu krallardan biri olan Salitis isimdeki kişi, Avaris'te taç giymeden önce Memfis'te taç giymiştir.²⁸⁸ Bunun nedeni olarak da ülkeyi işgal eden Hyksosların meşruluk kazanma çabası gösterilebilir.

Hyksosların kenti ele geçirmesi, mevcut hanedanı psikolojik olarak bitirmiştir. Kent, hem stratejik açıdan hem de manevî anlamda Eski Mısırlılar için büyük önem taşımaktadır. Mal ve insan hareketi en iyi şekilde buradan denetlenebilmektedir.²⁸⁹ İstiladan hemen sonra kent bu değerlerini yitirmiştir. Hyksoslar başka bir yeri başkent olarak kullanmaya başlamışlar ve ticaret için daha çok Filistin ve Kıbrıs'ı tercih etmişlerdir.²⁹⁰ Yeni krallığın kurucusu Ahmose Memfis'i geri almış²⁹¹ ve Ptah tapınağını onarmıştır.²⁹² Yeni krallıkta kentin nüfusu kırk beş binden fazla değildir.²⁹³ En kalabalık olduğu dönemde nüfusu 130.000 olmuştur.²⁹⁴

²⁸⁵ Tavares ve Kamel 2012, s. 7

²⁸⁶ Bard 2005, s. 587

²⁸⁷ Van De Mierop 2019, s. 91

²⁸⁸ Kuhrt 2013, s. 229 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 142

²⁸⁹ T. Wilkinson 2016, s. 240

²⁹⁰ T. Wilkinson 2016, s. 243

²⁹¹ Hornung 2004, s. 83; Schulz ve Seidel 1998, s. 143

²⁹² Schlögl 2019, s. 81; Schulz ve Seidel 1998, s. 199

²⁹³ Spalinger 2005, s. 155

²⁹⁴ Arnold 2003, s. 247

Yeni Krallık zamanında görevlendirilen memurların Sakkare’de mezarları vardır²⁹⁵ çünkü bu dönemde sarayın bazı memurları Teb’le birlikte Memfis’te de yaşamaktadır ve Sakkare’yi mezar alanı olarak kullanmaktadır.²⁹⁶ Coser’in mezar alanına yakın yerlerde III. Amenhotep dönemine ait mezarlar bulunmuştur.²⁹⁷ Kraliyet sarayının inşa edilmesi dışında burası bir askerî üs olarak kullanılmıştır. Kent, “*askerlerin firavunun önünde silahlandığı*” yerdir.²⁹⁸ Prensler dahi burada savaş eğitimi alacaklardır. Kent “*merkezî karargâh*”tır. Dış politika Asya’ya yöneliktir.²⁹⁹ Memfis, askerî bir başkent/üs olarak kullanılmaktadır.³⁰⁰ Burada kışla semtleri vardır.³⁰¹ Kentte bir liman ve donanma üssü de bulunmaktadır.³⁰² Memfis çok yönlü bir kent olarak üzüm bağlarına da sahiptir ve burada şarap üretilmektedir.³⁰³ Yine bu dönemde ülkede oluşturulan kuzey ve güney vezirliklerinden kuzey vezirliği Memfis’tedir.³⁰⁴ Krallar burada taç giyer, kraliyet kararları buradan yayımlanır ve devlet görevlisi atamaları yine buradan yapılırdı.³⁰⁵

Amarna döneminde Memfis önemini yitirmiştir. Burada bulunan memurlar ve eski aileler, kralın gözünden düşmüşlerdir. Bununla birlikte Memfis’te bir Aten tapınağı olduğu düşünülmektedir. Bu döneme ait unvanlardan biri de *Memfis’teki Aten başrahipliği*dir. Bir başrahip olması bir tapınağın olmasını da gerektirir. Tapınak günümüze ulaşamamışsa da var olduğuna ilişkin görüşler fazladır.³⁰⁶ Ahenaten’in ölümünden sonra Tutanhamon döneminde başkent yeniden Memfis olarak belirlenmiştir. Komutan Haremheb, Sakkare’de kendisi için bir mezar yaptırmaya başlamıştır.³⁰⁷

²⁹⁵ Van De Mieroop 2019, s. 174

²⁹⁶ Van De Mieroop 2019, s. 190

²⁹⁷ Van De Mieroop 2019, s. 192

²⁹⁸ Brewer ve Teeter 2017, s. 31; Kuhrt 2013, s. 249-250 (Cilt I)

²⁹⁹ Hornung 2004, s. 90

³⁰⁰ Osman 2016a, s. 170; Schlögl 2019, s. 97, 117

³⁰¹ Friedell 2006, s. 153

³⁰² T. Wilkinson 2016, s. 378

³⁰³ Osman 2016a, s. 312

³⁰⁴ Erman 1952, s. 282; Gardiner 1965, s. 215; T. Wilkinson 2016, s. 304

³⁰⁵ T. Wilkinson 2016, s. 479

³⁰⁶ Gardiner 1965, s. 253; Moret 1912, s. 54; Osman 2016a, s. 168; Redford 1987, s. 227

³⁰⁷ Hornung 2004, s. 111; Kuhrt 2013, s. 242 (Cilt I); Osman 2016a, s. 224; Schlögl 2019, s. 117, 119; Van De Mieroop 2019, s. 196, 200-201

Kaemvaset, II. Ramses'in dördüncü oğludur ve yaşarken Memfis'teki Ptah tapınağının başrahipliğini yapmıştır. Görevi sırasında kentte bulunan anıtları onarmaya başlamış ve anıtları yaptıran kişilerin adlarını kayıt ettirmiştir.³⁰⁸

Deniz Kavimlerinin ilk saldırısı Merneptah dönemine tarihlendirilmektedir. Batıdan harekete geçen Libya istilasını sırasında Memfis kenti de tehlike içindedir ve kapılarını kapatmıştır. İnsanlar günlük hayattaki işlerini bile yapamaz duruma gelmişlerdir. Kralın rüyasına giren Ptah, cesaretlendirdiği krala zafer sözü vermiştir. On beş gün içinde orduyu toplayan kral saldırıya karşılık vermiştir. Altı gün süren savaş sonunda istilacıları geri çekilmeye zorlamıştır. Savaşta on bine yakın düşman askeri öldürülmüş ve on bine yakın da düşman esir edilmiştir. Kenti kurtarışını İsrail Dikilitaşı'nda anlatmıştır.³⁰⁹

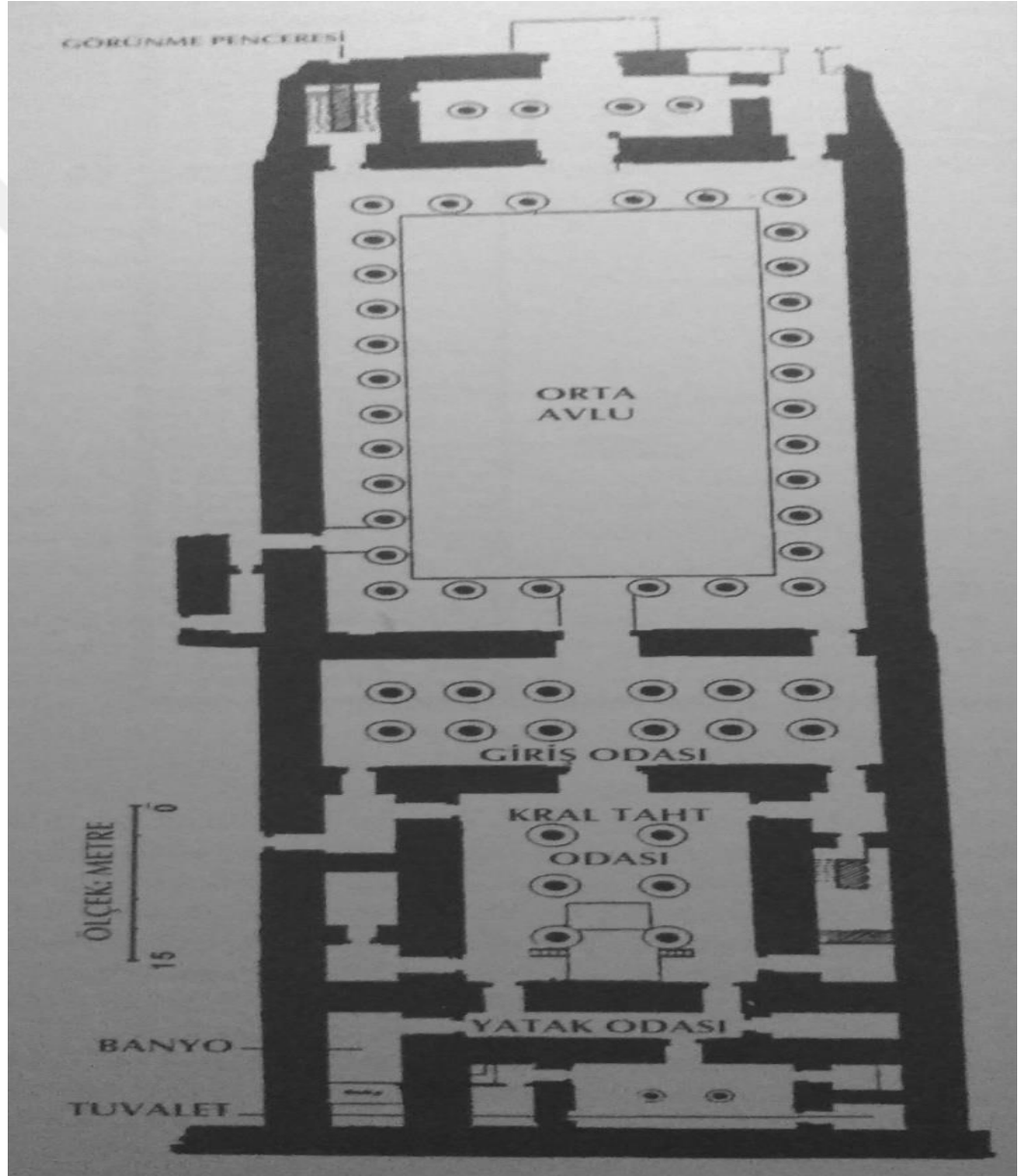
Resim 30 Pennsylvania Museum'da bulunan Merneptah sarayının sütunları

Merneptah, Memfis'te tapınak alanı içinde kalacak şekilde bir saray inşa ettirmiştir. Törensiz nitelik barındıran saray, kerpiçten yapılmasına rağmen taşan eşik ve sütun tabanlarına da sahiptir. Büyüklüğü ise 3.000 metrekareden fazladır. Tapınak,

³⁰⁸ Baines ve Malek 1986, s. 142; Schlögl 2019, s. 136; Van De Mieroop 2019, s. 224

³⁰⁹ Desplancques 2016, s. 95; Erman 1952, s. 225, Osman 2016a, s. 62-63; T. Wilkinson 2016, s. 422; Yiğit 2019, s. 139

orta avlu, sütunlu giriş odası, taht odası ve yatak odasından oluşmaktadır. Duvarlar ana renkler, çini fayanslar ve altın varaklarla donatılmıştır. Yedi metrelik giriş kapısı, fayans ve altın varaklarla kaplıdır. Taht odası 12x19 metredir. Tuvalet ile banyosu olan yatak odası alanın en arkasıdır. Ayrıca kralın halkını selamladığı “görünme penceresi” de bulunmaktadır.³¹⁰ Sarayın (Resim 30-31) yapımında kullanılan tuğlalar 8x19x39 santimetre ölçülerindedir.³¹¹

Resim 31 Merneptah sarayının planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 170)

³¹⁰ Arnold 2003, s. 150-151; Brewer ve Teeter 2017, s. 168-169; Schlögl 2019, s. 138

³¹¹ Arnold 2003, s. 37

III. Ramses döneminde tapınakların mal varlıkları araştırılmıştır. Bu araştırmaya Memfis'teki Ptah tapınağı da dâhil edilmiştir. Sonuç olarak tapınağın mülkiyetinde 3.079 erkek, 10.047 çiftlik hayvanı, beş bahçe, 6.916 dönüm arazi, iki gemi ve bir köy bulunmaktadır. Ayrıca on kiloya yakın gümüş, 133 parça elbise, 390 kap şarap, 37.400 çuval tahıl, 600 sepet sebze, on beş öküz, 135 kurban edilmek üzere kaz da tapınak envanterinde bulunmaktadır.³¹²

Üçüncü Ara Dönem'de ülkenin birçok yerinde yerel yöneticiler boy göstermeye başlamıştır. Bu yöneticiler genelde kentlerde bulunan tapınakların başrahipleridir. Bu başrahipler arasında Memfis'teki Ptah başrahibi de vardır ve kenti bu başrahip yönetmektedir.³¹³

Nübyeli kral Piye, siyasî olarak parçalanmış ülkeyi birleştirmek için harekete geçtiğinde bazı kentler teslim olmuşken bazı kentler direnmeyi seçmiştir. Direnen kentler arasında Memfis de vardır. Kenti savunmak için ciddi bir mücadele veren savaşılar arasında zanaatkâr, inşaat işçisi ve denizci kimseler bulunmaktadır. Bununla birlikte Piye'nin karşısında mücadele başarıya ulaşamamış ve kent düşmüştür.³¹⁴ Piye, burada bulunan tapınakları onarmıştır.³¹⁵

Üçüncü Ara Dönem, Piye'nin seferinden sonra Şabaka'nın Memfis'te taç giyip kral olmasıyla sona ermiştir. Böylece kent yeniden önem kazanmış ve kralların ikametgâh yeri olarak kullanılmıştır. Taharka zamanında, Assur kralı Assarhaddon tarafından MÖ 671 yılında kent ele geçirilmiştir. Assur kralı zaferin ardından kentte bir ordu bırakmadan geri çekilince Taharka kente yeniden girmiştir. Kısa süre sonra yeni kral Assurbanipal harekete geçmiş ve babası gibi o da kenti ele geçirmiştir. Tanutamani kenti geri alsa da Assurlular cevap vermekte gecikmemişler ve kenti üçüncü ve son kez ele geçirmişlerdir. Kent, son düşüşünde, yağmaya ve tahribata maruz bırakılmıştır.³¹⁶

Devletin son dönem krallarından Apries, kent surunun kuzeybatı köşesine, 110x136 metre ölçülerinde bir saray yaptırmıştır. Kireçtaşından yapılma sarayın

³¹² Breasted 1906, s. 98-100 (Cilt IV); Erman 1894, s. 303; Hart 2005, s. 18; Moret 1972, s. 333

³¹³ Van De Mierop 2019, s. 265

³¹⁴ Hornung 2004, s. 137; Kuhrt 2013, s. 332 (Cilt II); Schlögl 2019, s. 162; T. Wilkinson 2016, s. 511; Van De Mierop 2019, s. 271; Vercoutter 2016, s. 105

³¹⁵ Van De Mierop 2019, s. 291

³¹⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 61; Hornung 2004, s. 138-139; Kuhrt 2013, s. 159, 336 (Cilt II); Schlögl 2019, s. 165-166; Van De Mierop 2019, s. 282-283; Vercoutter 2016, s. 106-107; Yiğit 2019, s. 154

duvarları, Eski Krallık örnek alınarak oluşturulan kabartmalarla süslüdür. Giriş holü 8x35 metredir, karşılıklı on dört sütundan oluşmakta ve merkezî bir salona ulaşmaktadır. Bu salon, 32x35 metre boyutlarındadır, tavanı ise 13 metre yüksekliğe erişmektedir.³¹⁷ Duvarlar siyah kerpiçten yapılmışken salonların alt kısımlarındaki kaplamalar, salonların zeminleri, kapı ve merdivenler taştandır. Duvarlar 3 ile 7 metre kalınlıktadır. Sonradan onarım gören duvarlar sıvalıdır. Apries'in sarayı eski duvarlara ekleme ve onarım yapılarak oluşturulan bir saraydır. Bununla birlikte yeni binalar da eklenmiştir. Alan içinde mutfak, tuğla şömine, eşik, lentolar durmaktadır. Kireçtaşı döşemeler, üzerine döşenmiş kalın levhalarla birlikte derin taş kirişlerden oluşmaktadır.³¹⁸

Persler Mısır'ı ele geçirdikten sonra ülkeyi yönetmesi için bir satrap atamışlardır.³¹⁹ Bu satrap, resmî konutu Memfis'te olan bir yöneticidir ve burada ikamet etmektedir. Ayrıca Dareios, Nil'i Kızıldeniz'e bağlayacak olan ve yapımına II. Nekau zamanında başlanan ancak yarım bırakılan kanalı tamamlamıştır. Buna göre Memfis'ten kalkan bir gemi, Kızıldeniz aracılığıyla Basra Körfezi ve İran limanlarına ulaşabilecektir.³²⁰ Pers dönemine ait arşiv parçaları Sakkare'de bulunmuştur. Bu parçaların yaklaşık iki yüz kadarı Aramicedir.³²¹

İskender de Eski Mısır tarihi için önemli olan bu kentte, Memfis'te taç giymiştir.³²²

Baal, Asya kökenli bir tanrı olmasına karşın XVIII. Hanedan zamanında Mısır'a girmiştir ve Memfis'te tapım görmüştür.³²³ Baal'in burada evi ve elçisi vardır. Sami ve Asyalı yabancı kimseler yabancı mahalleleri oluşturmuşlardır.³²⁴ Kentin Asya'ya yakın olması ve bir askerî üs olarak kullanılması, Asya'dan gelen birçok şeyin ilk uğrak noktasıdır. Buna tanrılar da dâhildir. Baal'e ek olarak Suriyeli tanrı Reşef'e de

³¹⁷ Arnold 2003, s. 20

³¹⁸ Flinders Petrie 1909, s. 1-2

³¹⁹ T. Wilkinson 2016, s. 545

³²⁰ Kuhrt 2013, s. 414 (Cilt II); Van De Mierop 2019, s. 297

³²¹ Kuhrt 2013, s. 359 (Cilt II)

³²² Schlögl 2019, s. 175; Van De Mierop 2019, s. 315

³²³ Hart 2005, s. 43; R. Wilkinson 2016, s. 102

³²⁴ Breasted 1931, s. 317-318

Memfis'te tapınılmaktadır. Savaşçı özelliğiyle dikkat çeken Reşef'e II. Amenhotep'in büyük sfenks yakınındaki stelinde de rastlanmaktadır.³²⁵

Ötedünyanın adalet sarayında bulunan kırk iki tanrıdan biri Memfis'le özdeşleşmiştir. Adı *alevin yerlisidir ve yiyecek alma suçundan dolayı insanları yargılamaktadır*.³²⁶

Kentteki Ptah tapınağı en eski ve en önemli tapınaklardan biridir. Tapınak alanı dört yöne bölünmüştür ve dört kapısı vardır. Yeniden kullanılan bloklar Eski ve Orta krallıklara aittir. Tapınağın arkasında 13 metre yüksekliğe sahip dörder sıra papirüs sütundan mevcut anıtsal bir hypostyl salon bulunmaktadır ve Batı Salonu olarak adlandırılmaktadır. Hypostyl salon, tapınağın orta kısmına ulaştırmaktadır. II. Ramses, tapınağa pylonlu bir ön avlu eklemiş ve tapınağı (Resim 32-33) yenilemiştir. Eski krallıktan Ptolemaioslara kadar, özellikle III. Amenhotep ile II. Ramses, birçok kral tapınağa kendiyle ilgili bir şey eklemeye çalışmıştır. Tapınağı restore ederek kendilerini ölümsüz kılmışlardır. Kuzey kapısından heykel kalıntıları ele geçmiştir. III. Amenemhat'ın yeniden kullanılan bir arşivi vardır. Güney kapısı önündeki II. Ramses heykellerinden biri müzede biri de istasyon önündeki meydandadır. Yine burada kaymaktaşı bir sfenks II. Ramses'e ait olarak bulunmuştur. Tapınağın güneybatı köşesinde XXVI. Hanedan'dan kalan Apis tapınağı vardır. Altı metre yüksekliğindeki salonlar ve heykel sütunlarıyla çevrili avlusu, kutsal boğa için egzersiz alanı olarak hizmet vermiştir.³²⁷ Ptah'ın tapınağı için *taht ve Mısır'ı canlı tutan tahıl ambarı* da denilmektedir.³²⁸

Yeni krallığa ait bir öğrenci derlemesinde Memfis'e özlem duyan bir öğrencinin şiiri bulunmaktadır. Şiirin anlatıcısı/konuşmacısı okul ödevinden bıkmıştır ve büyük bir kent hayâl etmektedir. Ayrıca Tanrı Ptah'a derslerine dikkatini vermesi için istekte bulunmaktadır.³²⁹

³²⁵ R. Wilkinson 2016, s. 127

³²⁶ R. Wilkinson 2016, s. 84

³²⁷ Arnold 2003, s. 181

³²⁸ Pritchard 1969, s.5 n. 23

³²⁹ Foster 2001, s. 44

Memfis'e Özlem

Elveda, düşüncelerim!

Kaçtıkları zaman, iyi bildikleri yere doğru yarışılar,

Memfis'i görmek için, Efendi Ptah'ın Evini

(Ve keşke onlarla olsaydım!)

Ama (evde) oturuyorum

ve kalbimi bekliyorum

kentten haberleri getirmesi için.

Artık hiçbir görev elimde başarılı değil,

kalbim yerinden ayrıldı.

Bana gel, Ptah ve beni Memfis'e götür,

seni istediğim gibi göreyim

Uyanığım, ama kalbim uyuyor.

Kalbim bedenimde değil,

ve tüm uzuvlarım şeytan tarafından ele geçirildi.

Gözüm görmekten bıkmış,

kulağım duymuyor,

sesim ham

ve bütün kelimeler bozuk.

Ey Kentin Efendisi, genç kâtipler ile dostluk içinde ol, benimle barış içinde ol!

Bana nazik ol ve bugünün zayıflığını atlatmama/iyileşmeme izin ver!³³⁰

Aşağıdaki parça Memfis'e giden genç kâtibin, kentteki bir kız için duyduğu özlemin, kente ve onu yöneten tanrılara olan sevgiye dönüşmesini anlatmaktadır.³³¹

Ah, Memfis kayığından akış yönüne doğru atlıyorum,

bir kaçak gibi, bütün bağları kopararak,

omuzumdaki eski kıyafet çıkınımla.

Orada yaşayanların olduğu yere gidiyorum,

o büyük kente gidiyorum.

Ve orada Ptah'a (adaleti seven Efendi) söyleyeceğim:

³³⁰ Foster 2001, s. 44; Wilkinson 2007, s. 249

³³¹ Foster 2001, s. 46

“Bu gece bana bir kız ver!”

Irmağa bak! Girdab,

genç, bitkilere âşık.

Ptah’ın kendisi bu sazlıkların hayatıdır,

Hanımı Sehmet zambakların.

Evet, Şebnem Hanımımız lotus yaprakları arasında yaşıyor

ve onların oğlu, Nefertem, tatlı çocuk.

Çiçekleri mavi lotustan yeniden doğmuş,

Alacakaranlık tanrılarla ağırdır

ve yarının sessiz sevinci.

Onun sevgisi üzerine şafak ağarıyor:

Ey Memfis! Kentim, güzelliğin sonsuzdur!

Sen meyvelerinin, aşkının kasesi

Kase tanrın Ptah için hazırlandı,

yakışıklı yüzün tanrısı.³³²

Memfis’e Özlem şiiri Anastasi Papirüsü IV’te yer alırken ikinci metin büyük Harris Papirüsü 500’de yer almaktadır.³³³

Resim 32 Memfis'teki küçük Ptah tapınağı

³³²Foster 2001, s. 47

³³³Foster 2001, s. 256

Resim 33 II. Ramses hypostylü ve batı pylonu (Schulz ve Seidel 1998, s. 205)

3.3.1 Sakkare

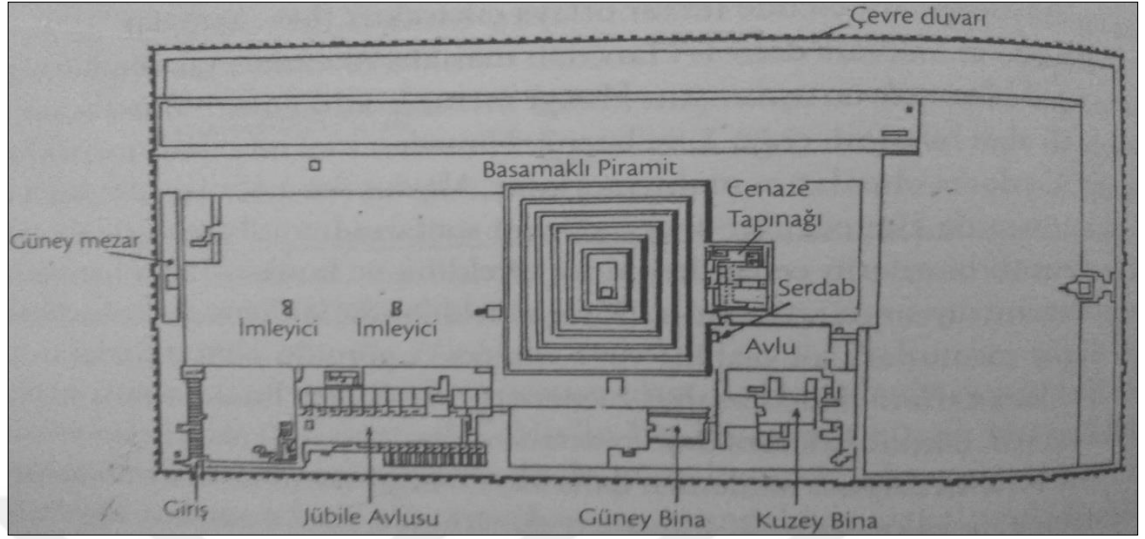
Abydos'ta mezarlar varken Sakkare'de de aynı döneme ait mezarlar ele geçmiştir. Aynı döneme ait farklı yerlerde mezarlar olması hâlen tartışmalı bir konudur. Bununla birlikte Abydos'ta bulunan mezarlar daha çok krallara aitken Sakkare'deki mezarlar ya memurlar için yapılmış olmalıdır ya da kralların sahte mezarları için inşa edilmiş olmalıdır.³³⁴ Sakkare'deki mezarlar Abydos'taki mezarlar gibi çevrelenmemiştir ancak daha gösterişli ve büyüklerdir. Devletin ortaya çıktığı ilk zamanlarda mezarların Abydos ile Sakkare arasında paylaştırıldığı düşünülmektedir.³³⁵

Sakkare, Eski Krallık boyunca kullanılan ana mezarlıktır. Sakkare dışındaki bazı yerler aynı iş için kullanılmış olsalar da burası gibi değerlendirilmemişlerdir. Sakkare'deki ilk en büyük mezar (Resim 34-35-36), III. Hanedan kralı Coser'e ait olan ve İmhotep tarafından yapıldığı düşünülen Basamaklı Piramittir.³³⁶

³³⁴ Van De Mierop 2019, s. 40

³³⁵ Gates 2017, s. 133

³³⁶ Gates 2017, s. 134

Resim 34 Piramit ile mezar alanının planı (Gates 2017, s. 134)

Basamaklı Piramit, Mısır mimarisinin bir geçiş ürünüdür. Mastabalardan piramitlere geçişi betimlemektedir. Kerpiç tuğlalar yerine tüm yapıyı inşa etmede taş kullanılmış ve mezar alanı kuzey-güney yönünde inşa edilmiştir. Alan, dikdörtgen bir plan üzerinde 545x278 metre ölçülerindedir ve yapımında taş ile kerpiç kullanılmıştır. Saray cephesi girintili bir duvarın içinde yer almaktadır.³³⁷

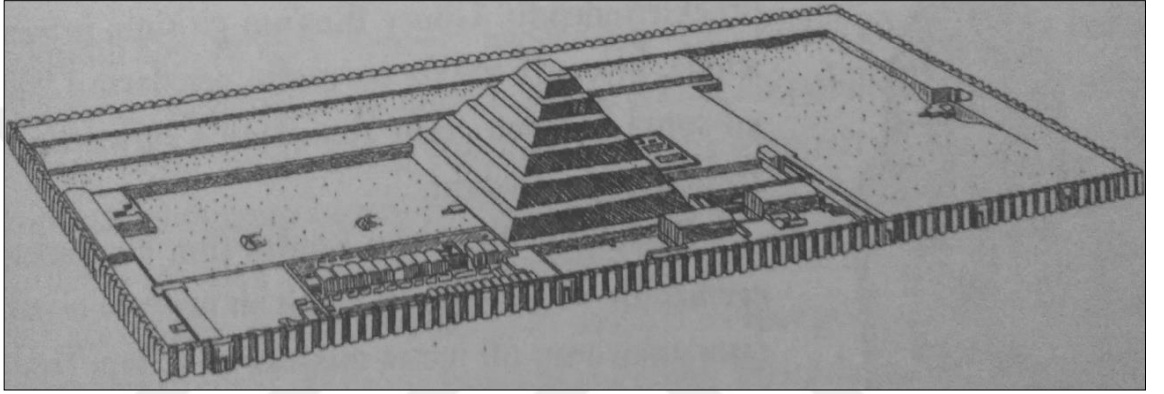

Resim 35 Basamaklı Piramit

Bu duvarda on dört giriş vardır. Sadece güneydoğuda bulunan giriş gerçektir. Diğer kapılar yirmi çift sütundan mevcut bir yola açılmaktadır. Bu yol da bir avluda son

³³⁷ Brewer ve Teeter 2017, s. 189; Gates 2017, s. 134; Van De Mieroop 2019, s. 56-57

bulmaktadır. Avlunun kuzeyinde piramit yer alırken güneyinde yeraltında bulunan sahte mezarın duvarla çevrelenmiş avlusu vardır. Mezar alanı içinde bu gibi özelliklerin yinelenmesi şaşırtıcıdır. Güneydeki geniş avlu, *sed* şenliğinin törensel koşusu için kullanılmaktadır. Eski Krallık zamanında kral olan kişi, taç giyme töreninin bir gereği olarak Memfis'in surlarını dolaşmaktadır. Bu gelenek, eğer kral otuzuncu yılında da kralsa *sed* şenliği olarak adlandırılan törende (Resim 37) yeniden sahnelenmektedir. Bu avlulara Coser'in piramit alanında rastlanmıştır.³³⁸

Resim 36 Piramit ile mezar alanının olası görünümü (Gates 2017, s. 135)

Kentleri temsil eden tanrı heykelleri, sahte tapınaklardan oluşturulmuş uzun ve dar *sed* avlusunda bulunmaktadır. *Sed* avlusunun kuzeyinde, güney ve kuzey binalar olarak adlandırılan iki yapı vardır. İki ayrı alandan oluşan bu yapılarda “yivli sütun” özelliğinin ilk örneklerinden birine (Resim 38) rastlanmaktadır.³³⁹

Resim 37 *Sed* şenliğinin yapıldığı avludaki kemer çatılar (Wildung 2009, s. 33)

³³⁸ Kuhrt 2013, s. 194 (Cilt I); Schulz ve Seidel 1998, s. 53

³³⁹ Gates 2017, s. 135

Coser'in piramidi başlangıçta mastaba olarak planlanmıştır. Altmış metre yüksekliği bulunan yapı üzerine daha sonra altı yüksek basamak daha eklenmiştir. İnşaatın son hâlinde Nil'in doğu sahilindeki Tura'dan gelen kireçtaşı bloklar kullanılmıştır. Mezar alanı 500x250 metre bir surla çevrilmiştir. Piramidin 28 metre altında, 2,96x1,65x1,65 ölçülerinde, içi Asuan'dan gelen mavi-yeşil fayanslı granit döşeli mezar odası (Resim 39) bulunmaktadır. Alınan güvenlik önlemlerine karşın mezar yine de soyulmuştur.³⁴⁰

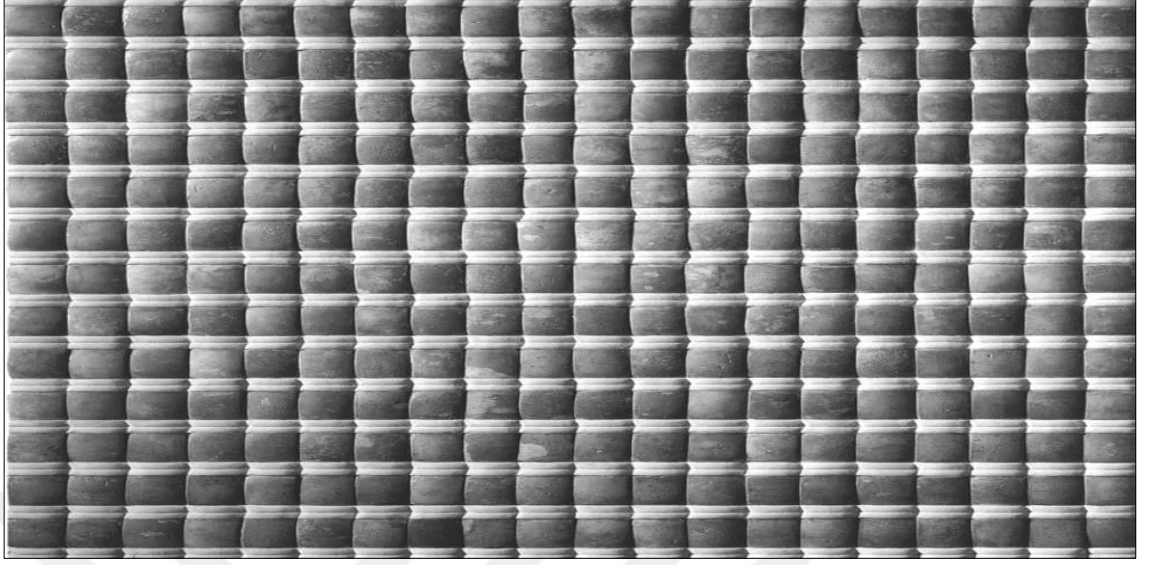

Resim 38 Yivli sütunlar (Wildung 2009, s. 31)

Piramidin kuzeyinde, kralın sonraki yaşamındaki ruhu için yapılacak olan ritüellerin gerçekleştirildiği cenaze tapınakları vardır. Ayrıca piramide uğurlu olduğu kabûl edilen kuzey yönünden girilmektedir.³⁴¹

³⁴⁰ Brewer ve Teeter 2017, s. 190; Eco 2019, s. 350; Friedell 2006, s. 148; Gates 2017, s. 136; Hornung 2004, s. 22; Schulz ve Seidel 1998, s. 50; Schlögl 2019, s. 36; Van De Mierop 2019, s. 56-57; Yiğit 2019, s. 48

³⁴¹ Gates 2017, s. 136

Resim 39 Coser'in mezar odasından ayrıntı (O'Neill 1999, s. 168)

Piramidin ilk basamağına bitişik bir oda vardır. *Serdab* (Resim 40) olarak adlandırılan bu küçük odanın iki küçük delikten başka bir girişi yoktur. Kralın ruhunu temsilen yapılan 1,42 metre yükseklikteki kireçtaşı heykel, bu odada bulunmuştur. Heykel şu anda Kahire'dedir ancak kopyası bu odada bulunmaktadır.³⁴²

Resim 40 Serdab (Schulz ve Seidel 1998, s. 53)

³⁴² Gates 2017, s. 136-137; Schlögl 2019, s. 37; Van De Mierop 2019, s. 56-57

Coser'in Sakkare'deki mezar alanı Yeni Krallık zamanında hac merkezi olarak kullanılmıştır. Birçok kişi piramidin mimarı ve kralın veziri İmhotep'e adak sunmaya Sakkare'ye gelmiştir. Ayrıca Memfis'in tanrısı *Ptah'ın görünümü, elçisi, oğlu, şanlı ruhunun canlı tasviri* olarak kabûl edilen *Apis* boğaları da buraya gömülmüşlerdir.³⁴³ *Apis* boğası, Memfis'teki *Ptah* tapınağında ölene kadar yaşamaktadır. Öldükten sonra da Sakkare'de mumyalanır ve Serapeum adı verilen yere defnedilir. Tapınaktan buraya giden yol geç dönemdeki bazı krallar tarafından yenilenmiş ve yol, sfenkslerle donatılmıştır. *Apis* boğası dışında Serapeum'da başka hayvan mumyaları da ele geçmiştir. Bunlar arasında yine tanrıların sembol hayvanları olan babun, kedi, ibis ve şahin mumyaları (Resim 41) vardır.³⁴⁴ *Apis* boğaları için kullanılan mumyalama salonu da yine yalnızca burada bulunmuştur. Salonda 4 metreye kadar uzanan sekiz taş masa vardır. Bina, dar ve paralel odalara sahip tuğla bir binadır.³⁴⁵ John Dinick ve Rudolph Anthes tarafından 1955 yılında bulunan bu masalar kaymak taşından yapılmadır ve aslan biçimlidir. Akla ilk gelen varsayım bu masaların mumyalama için kullanıldığı olmuştur çünkü aslan ölülerin koruyucusudur ve tanrı Aker olarak sembolize edilmektedir. Ayrıca Anubis'in olduğu mumyalama sahnelerinde ölen kişi aslan biçimli yataklarda yatmakta ve mumyalanmaktadır. Bu aslan biçimli yataklar altın sarısıyla boyanmıştır.³⁴⁶

Apis boğasının Sakkare'den Serapeum'a taşındığı yol, birçok isimle anılmıştır. Bunlardan biri boğa yolu anlamına gelen *Tarikü'l-İcl*'dir. Bugün Memfis kentinin kalıntılarını barındıran *Mit Rahine* de bu yola verilen diğer isimlerden biridir. *Mit rhnt/rhne* koçlar yolu anlamına gelmektedir.³⁴⁷ Yol boyunca koçlar bulunmasa da karşılıklı olarak sfenksler yer almaktadır.

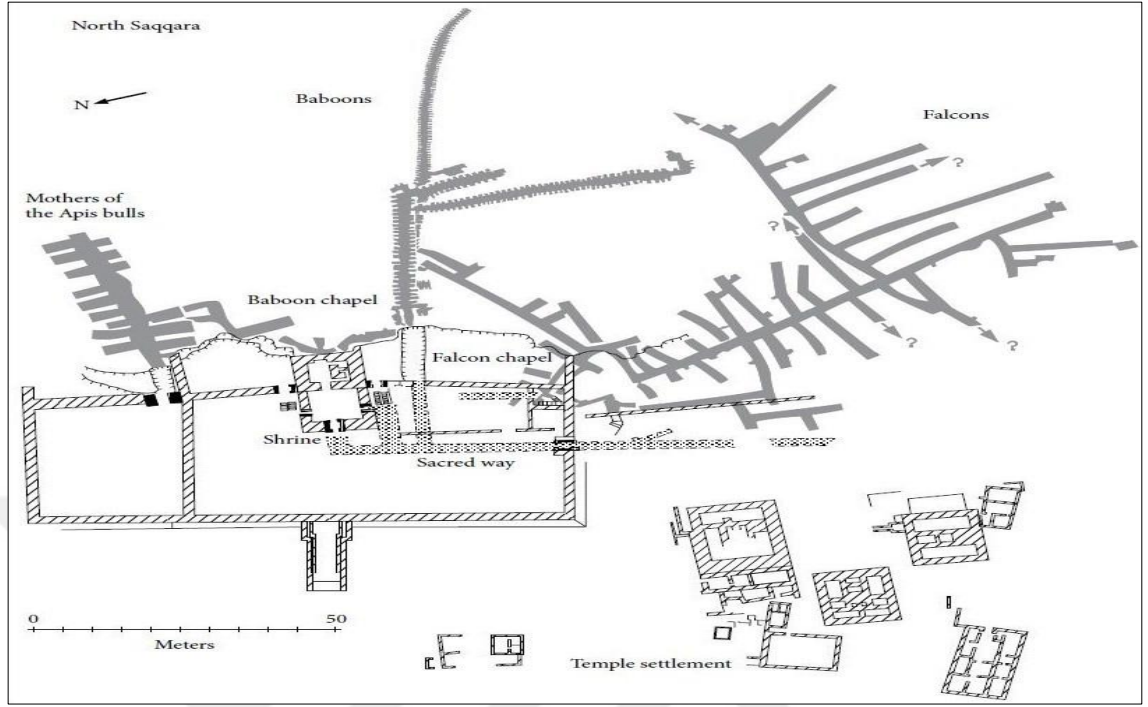
³⁴³ R. Wilkinson 2016, s. 170-171; Van De Mieroop 2019, s. 62

³⁴⁴ Kuhrt 2013, s. 340 (Cilt II); Van De Mieroop 2019, s. 302

³⁴⁵ Arnold 2003, s. 86

³⁴⁶ Bard 2005, s. 590-593; Hart 2005, s. 30

³⁴⁷ El-Daly 2013, s. 57-58

Resim 41 Kuzey Sakkare'deki Kutsal Hayvan Nekropolisi (Bard 2015, s. 305)

Piramitlerin yapılış amacı belli olmakla birlikte neden piramit şeklinde yapıldıkları belirsizdir. Öne sürülen iddialar bir varsayımdan öteye gidememektedir. Bununla birlikte mezar mimarisinin önemli örnekleridirler. Coser'in Basamaklı Piramidi dışında başka basamaklı piramitler de vardır ancak biçimsizleşmişlerdir. Son piramitler Orta krallıkta, Mazguna ve Sakkare'de yapılmıştır. Piramit, kralın sonraki yaşamında da bedenini ve eşyasını kullanabilmesi için koruma görevi görmektedir ve bu görevini yerine getirememiştir. Bu durum tüm piramitler için geçerlidir çünkü hırsızlar piramitlere bir şekilde girebilmiş ve soygunu gerçekleştirmişlerdir. Bu nedenle Yeni Krallık zamanında korunaksız olan piramitlerin yapımı terk edilmiştir.³⁴⁸

IV. Hanedan'ın ilk kralı Snefru'nun üç tane piramidi vardır. Bunlardan biri Meydum'dadır ve Memfis'e 45 kilometre uzaklıktadır. Yedi basamaklı olarak inşa edilmiş ancak daha sonra sekizinci basamak da eklenmiştir. Diğer katlar doldurulmuş ve "gerçek piramit"e ulaşılmıştır. Bununla birlikte doldurulan dış cephe tutunamamış ve çökmüştür. Şu an bu yapı, bir piramitten ziyade moloz içindeki bir kule görüntüsü vermektedir.³⁴⁹

³⁴⁸ Gates 2017, s. 137; Van De Mieroop 2019, s. 61

³⁴⁹ Van De Mieroop 2019, s. 57

Snefru'nun ikinci piramidi Sakkare'nin güneyindeki Dahşur'dadır. Piramidin yapımına 55° derecelik açıyla başlanmıştır fakat bu hâliyle çok dik olacağı anlaşılınca açı 43° dereceye indirilmiştir. Bu da piramidin eğri olmasına neden olmuştur. Kuzey ve batı yönünde kapısı olan tek piramittir. Eğri piramidin 2 kilometre kuzeyine Snefru'nun bir diğer piramidi inşa edilmiştir. Yapımında kırmızı kireçtaşı kullanılması nedeniyle kırmızı renktedir ve bugün Kızıl piramit olarak adlandırılmaktadır. Piramit 220x220 ölçülerindedir, 104 metre yüksekliktedir ve 43° derecelik bir açığa sahiptir.³⁵⁰

IV. Hanedan zamanının diğer piramitleri Sakkare'nin kuzeyindeki Gize'de inşa edilmiştir. Hufu, Hafre ve Menkaure'nin piramitleri buradadır. Piramitler dışında ayrıca cenaze tapınakları, kraliçeler adına yapılan piramitler ve memurlara ait mastabalar (Resim 42) da Gize'de bulunmaktadır.³⁵¹

Piramitler gibi büyük yapılar, yaptıran kişinin büyüklüğünü göstermekte bir araç olarak kullanılmıştır. Üç kralın piramidi de bunu benimsemiştir. Bunun dışında piramitlerin içindeki mezar odaları, Mısır toplumunun günlük hayatıyla ilgili bilgiler içermektedir. Duvarlar, boyalı sahnelerle süslenmiştir. Piramit inşaatında çalışan işçiler ile piramitler bittikten sonra bakımını üstlenen işçilerin köyleri ve mezarları da burada bulunmuştur.³⁵² Aynı anda 25.000-30.000 arası kişinin piramit yapımında çalıştığı düşünülmektedir.³⁵³

Yapılan bu mezar alanlarının neden piramit şeklinde olduğu belirsizliğini korurken piramitlerin nasıl inşa edildiği de bir muammadır. Birçok varsayım olmasına karşın bunların doğrulanması kolay bir iş değildir. Piramitlerin yapımında kullanılan iç blokların nasıl yerleştirildiğini anlamak için de piramitleri, deyim yerindeyse sökmek gerekmektedir.³⁵⁴

Piramitlerle ilgili her şey belirsiz değildir. Piramitlerin yapıldığı alan kayalıktır. İlk önce bu kayalık alan temizlenmiştir. Yapının tabanı kireçtaşından yapılma bir platformdur ve inşaatı bittiğinde alçak duvarla etrafı sarılmıştır. Ana giriş kuzey

³⁵⁰ Baines ve Malek 1986, s. 133; Schlögl 2019, s. 39; Van De Mierop 2019, s. 57-58

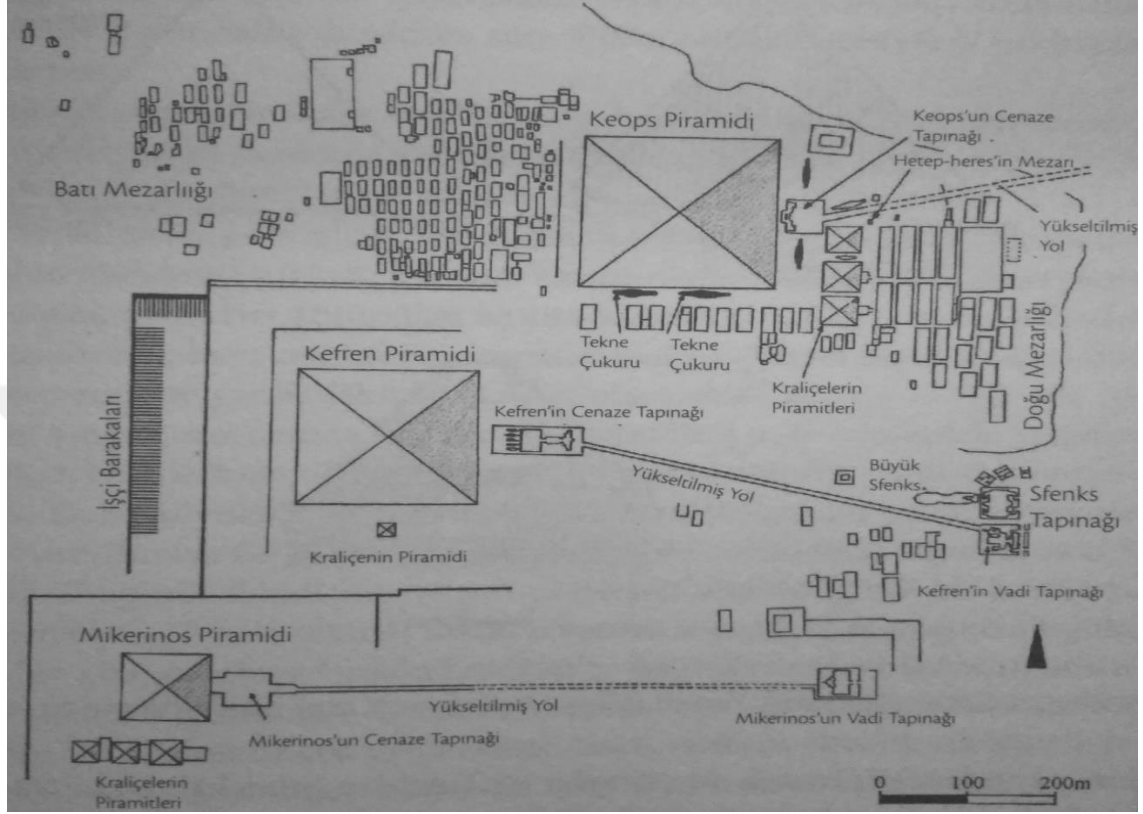
³⁵¹ Eco 2019, s. 351; Gates 2017, s. 138; Van De Mierop 2019, s. 37

³⁵² Gates 2017, s. 138-139

³⁵³ Eco 2019, s. 352; Schulz ve Seidel 1998, s. 66; Van De Mierop 2019, s. 60

³⁵⁴ Gates 2017, s. 139

tarafındadır. Dış yüzey için yine Tura'dan gelen kaliteli kireçtaşı kullanılmıştır.³⁵⁵ Mezar odalarını kaplayan granit levhalar da Asuan'dan getirilmiştir.³⁵⁶

Resim 42 Gize'deki mezarlığın planı (Gates 2017, s. 139)

Günümüzde Keops olarak bilinen Hufu'nun piramidi en büyük piramittir. Piramidin orijinal ölçüleri 230x230x146,6 metredir ancak aşınma ve kayıp nedeniyle bu ölçü 227x227x137 metreye düşmüştür. Piramidin dört taraftan cepheleri 51,5° derece açıyla yükselmektedir. Piramidin yapımında 2,3 milyon taş kullanılmıştır ve bu taşlar 2,5 ton ağırlığındadır.³⁵⁷

Hufu'nun piramidinde üç oda vardır. Bunlardan biri piramidin en alttaki katının da altındadır ve kayaya yapılmıştır. Bir diğer oda, yanlış bir biçimde kraliçenin odası olarak adlandırılan odadır. Mezar odası ise daha yüksekte bulunmaktadır ve kırmızı granit levhalarla döşenmiştir.³⁵⁸

³⁵⁵ Eco 2019, s. 351; Gates 2017, s. 139-140; Hornung 2004, s. 29

³⁵⁶ Van De Mierop 2019, s. 61

³⁵⁷ Brewer ve Teeter 2017, s. 193; Diakov ve Kovalev 2017, s. 126; Eco 2019, s. 351; Gates 2017, s. 140; Hornung 2004, s. 29; Schlögl 2019, s. 42; Van De Mierop 2019, s. 58; T. Wilkinson 2016, s. 104; Yiğit 2019, s. 53

³⁵⁸ Gates 2017, s. 141

Hufu'nun oğlu Hafre'nin yaptırdığı piramit 215x215x143,5 metre boyutundadır ve Hufu'nun piramidinden daha küçüktür ancak yapıldığı yer yüksek bir platform üzerinde bulunduğu için daha büyük görünmektedir. Ayrıca yan açıları daha dik bir şekilde yukarıya doğru çıkmaktadır. Bu da daha büyük görünmesine katkıda bulunmuştur. Piramidin zirvesindeki kireçtaşıdan kaplama parçaları hâlâ görülebilir.³⁵⁹

Menkaure'nin piramidi ise 108x108x66,5 metre ölçülerindedir. Babasının ve kardeşinin piramitlerinden daha küçük bir piramit inşa ettirmiştir. Piramidin ilk on altı katında granit kaplamalar bulunmaktadır.³⁶⁰

Resim 43 Sağdan sola Hufu, Hafre, Menkaure piramitleri

Gize piramitlerinin (Resim 43) çevresinde, II. Hanedan'ın son kralı Hasehemui'nin Şunet ez-Zebib'deki duvarının yanında bulunan teknelere benzer tekneler ele geçmiştir. Cenaze töreninde kullanıldıkları düşünülen bu tekneler, bulundukları yerdeki bir müzede sergilenmektedirler.³⁶¹ Kırk üç metre uzunluğundaki tekne, Lübnan'dan gelen sedirden yapılmıştır.³⁶²

Hafre'nin yaptırdığı piramidin doğusunda iki tapınak vardır. Bu tapınaklar cenaze ritüelleri için kullanılmıştır. Çok iyi korunmuş olan Hafre'nin vadi tapınağı 45 metrekare alana sahiptir. Kireçtaşıdan yapılan tapınak kırmızı granitle kaplanmıştır.

³⁵⁹ Gates 2017, s. 141; Schlögl 2019, s. 44; Van De Mierop 2019, s. 58

³⁶⁰ Gates 2017, s. 141; Hornung 2004, s. 35; Yiğit 2019, s. 56

³⁶¹ Gates 2017, s. 141; Hornung 2004, s. 29

³⁶² Brewer ve Teeter 2017, s. 194; Schlögl 2019, s. 42

Bunun nedeni Hafre'nin adını sonsuza dek yaşatmaktır. Kırmızı granitle yapılan tapınağın uzun ömürlü olması planlanmıştır. Monolitik sütunlar ise granittir. On üç metre yüksekliğindeki duvarları hâlâ ayakta. Hafif eğimli dış cepheleri de bulunmaktadır. Vadi tapınağının (Resim 44) yapılış amacı bilinmemektedir. Dinî törenler ve işler için kullanıldığı düşünülmektedir.³⁶³

Resim 44 Hafre'nin vadi tapınağından bir bölüm

Hafre'nin cenaze tapınağının da vadi tapınağı gibi işlevi bilinmemektedir. Vadi tapınağında gerçekleştirilen işlemlerin cenaze tapınağında sürdüğü düşünülmektedir. Bu cenaze tapınağı sonraki dönemlerde model olarak kullanılmış ve saray yapımında örnek olarak tercih edilmiştir. Cenaze tapınağı 110x45 metre ölçülerindedir. Kireçtaşından yapılmış ve granitle kaplanmıştır. Giriş holü, sütunlu avlu, heykel odası, depo ve kutsal odası vardır. Bu özellikler, Eski krallıkta yapılan diğer cenaze tapınakları için tipik bir nitelik taşımaktadır.³⁶⁴ Cenaze tapınağı T biçimlidir.³⁶⁵

Büyük Sfenks, Hafre'nin vadi tapınağına giden yol üzerinde bulunmaktadır. Tapınağın arkasında yer alan sfenks, 73,2 metre uzunluğunda ve 19,8 metre yüksekliğindedir. Kireçtaşından ana kayaya oyulmuştur. Hafre tarafından yaptırılmış ve

³⁶³ Gates 2017, s. 141-143; Roth 2019, s. 189

³⁶⁴ Gates 2017, s. 144

³⁶⁵ Schlögl 2019, s. 44

sonraki dönemlerde onarılmıştır. Adını, Eski Mısır dilinde “*canlı imge*” anlamına gelen “*şehpanh*”dan almaktadır. Bu da Yunancaya sfenks olarak geçmiştir. Aslan vücuduna oturtulan insan kafası, kraliyet simgeleri taşımaktadır. Yüzü zarar görmüştür, burnu kırılmıştır ve eskiden var olan takma sakal şimdi yoktur. Bu insan kafası, sfenksi yaptıran kişiyi, yani Hafre’yi simgeliyor olmalıdır. Sfenksin yapılış amacı mezarlık alanının koruyucu tanrısı olarak düşünülmüş olabilir.³⁶⁶ Sfenksin başı (Resim 45) beyaz, vücudu kırmızıdır ancak bu renkler aşınmaya maruz kalarak silinmiştir.³⁶⁷

Resim 45 Büyük Sfenks (Schulz ve Seidel 1998, s. 75)

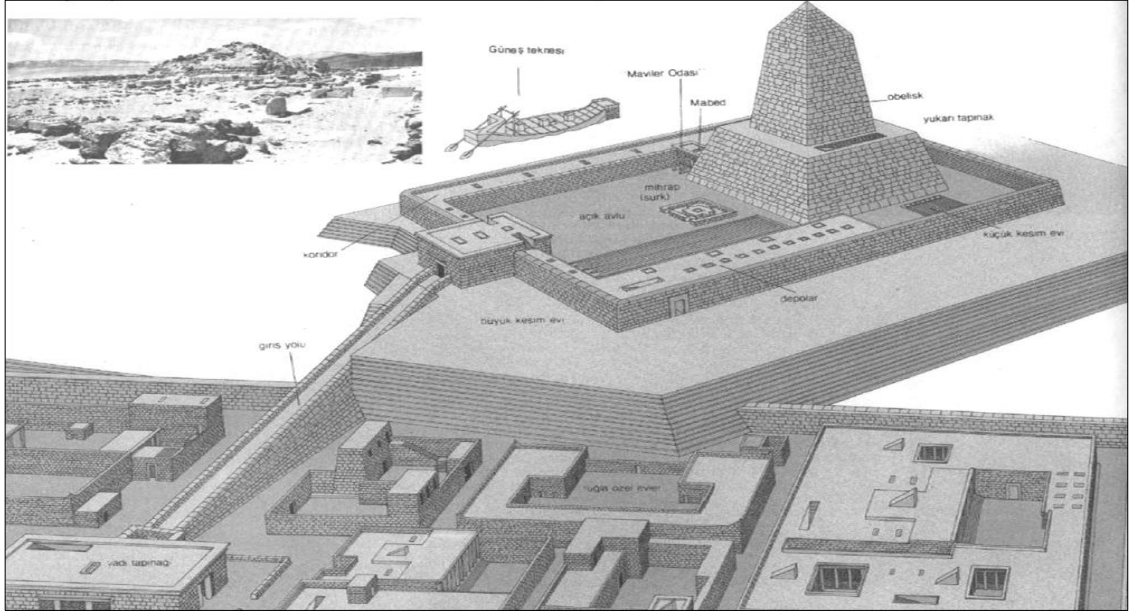
Sfenks temizlenmediği zamanlar kumun altında kalabilmektedir. Mısır’ı ziyaret edip bu ülke hakkında ayrıntılı bilgi veren Herodotos (MÖ 484-MÖ 425), sfenksten söz etmemiştir. Bunun nedeni olarak da sfenksin o zamanlarda kumun altında kalması gösterilmektedir. Bununla birlikte IV. Tutmose zamanında temizlik yapılmıştır. Hikâyeye göre prens olarak katıldığı bir av seferinde uyuyakalan Tutmose düşünde sfenksi görmüştür. Sfenks, üstündeki kumları temizlemesi hâlinde Tutmose’yi kral yapacaktır. Prens düşünde gördüğü bu talimata uymuş ve sfenksi temizlemiştir. Kral olduğu zaman ise sfenksin önüne bir tapınak yaptırmıştır. Tutmose’nin hikâyesi, sfenksin ayakları arasındaki granit stelde anlatılmaktadır.³⁶⁸

³⁶⁶ Gates 2017, s. 144-145; Schulz ve Seidel 1998, s. 73; Van De Mieroop 2019, s. 59

³⁶⁷ Friedell 2006, s. 148

³⁶⁸ Baines ve Malek 1986, s. 160; Brewer ve Teeter 2017, s. 1; Gates 2017, s. 145

V. Hanedan boyunca güneş tanrısı Re kültü önem kazanmış ve bu hanedan krallarından birçoğu güneş tapınağı inşa ettirmiştir. Bunlardan biri de Neuserre'dir. Ebu Gurab'ta bulunan ve kireçtaşından yapılan tapınak 105,5x76x5 metre ölçülerindedir. Güneşin doğuşuna ve batışına ithafen doğu-batı yönünde inşa edilmiştir. Tanrı Re'ye ibadet edilen açık hava avlusu vardır. Tapınak; dikilitaş, avlu, sunak, tapınağa giden yükseltilmiş yol ve tapınak, depolar ve tamamen tuğladan yapılmış bir güneş teknesinden oluşmaktadır. Ayrıca tapınak yine bir kireçtaşı platform (Resim 46) üzerindedir. Bunun gibi güneş tapınakları V. Hanedan'dan sonra varlıklarını devam ettirememiştir. Bunda yüksek maliyet ve Abydos'ta yükselen Osiris kültü etkili olmuş olabilir.³⁶⁹

Resim 46 Neuserre'nin güneş tapınağı alanı (Baines ve Malek 1986, s. 150)

III. Hanedan ile V. Hanedan arasında inşa edilmiş olan büyük yapılar ülkeyi yormuştur. Hem halk nezdinde hem de ekonomide ciddî anlamda sıkıntılar meydana gelmiştir. Krallar ise başkentten uzak bölgeleri kontrol etmekte zorlanmaya başlamıştır. Kraliyet memurları, artık kralın yanına değil kendi bölgelerinde defnedilmişlerdir. Aynı zamanda Memfis'teki büyük yapıları örnek alarak kendi mezarlarını ihtişamlı şekilde inşa ettirmişlerdir. Merkez ile çevresi arasında somut bir kopuş gözlemlenmektedir.³⁷⁰

³⁶⁹ Gates 2017, s. 145-146

³⁷⁰ Desplancques 2016, s. 58; Diakov ve Kovalev 2017, s. 128; Hornung 2004, s. 50; Van De Mieroop 2019, s. 79; Vercoutter 2016, s. 53; T. Wilkinson 2016, s. 164; Yiğit 2019, s. 68

Ülkenin yönetim merkezi MÖ 2180'lerde Herakleopolis'e taşınmıştır. IX. ve X. hanedan kralları buradan çıkmıştır. Bu krallar kendilerini Eski krallığın varisi olarak görmektedirler. Bununla birlikte etki alanları kısıtlıdır. Aşağı Mısır dışındaki yerlerde tam denetim sağlayamamışlardır. Bu kentin krallarının hak iddia ettiği topraklar, Teb kenti tarafından ele geçirilmiştir.³⁷⁷ İlerleyen zamanlarda Herakleopolis de düşecek ve Mısır; Teb kenti önderliğinde yeniden birleşecektir.

Teb, başlangıçta Herakleopolis'e bağlı gibi görünmektedir ancak çevresinden kendisine katılanları da geri çevirmemektedir. Herakleopolis güneydeki etki alanlarını yavaş yavaş kaybetmiştir. Abydos'un da elden çıkması sonun başlangıcı olacaktır.³⁷⁸

Herakleopolis Abydos'u daha sonra geri almıştır fakat çok büyük tahribata sebebiyet vermiştir. Tebli kral II. İntef iyi düşünülmüş bir planın ardından Abydos'u Herakleopolis'ten koparmış ve kolayca ele geçirmiştir. Heti, Tebli İntef'in mektubunda söylediği gibi *"Abydos'daki kutsal mekânları savunamadığı için krallık hakkını kaybetmiştir."*³⁷⁹ Herakleopolis yaptıklarından dolayı tanrısız cezaya çarptırılmıştır.³⁸⁰

Teb'liler, II. Mentuhotep önderliğinde Herakleopolis'i ele geçirdiklerinde kent mezarlığını tahrip etmişlerdir. Kent baskı altında tutulduğu gibi kentten kaçan önemli isimler takibata uğramıştır. Teb, Herakleopolis sorununu tamamen ortadan kaldırmak zorunda hissetmiştir.³⁸¹

Herakleopolis müttefiklerini kaybettikten ve yalnız başına kaldıktan sonra Teb'in işi kolaylaşmıştır. Kent yöneticisi krallıktan ve tacından olduğu gibi memurlar esir edilmiş, kentin sanatçı ve zanaatkârları Teb yönetiminin hizmetine girmiştir.³⁸²

II. Ramses döneminde Herakleopolis'teki tapınağa eklemeler yapılmıştır.³⁸³

Üçüncü Ara Dönem'in başında Teb'de ortaya çıkıp krallık iddiasında bulunan Herihor'un gücü Herakleopolis'e kadar uzanmaktadır.³⁸⁴

³⁷⁷ Van De Mieroop 2019, s. 91

³⁷⁸ T. Wilkinson 2016, s. 168, 170

³⁷⁹ T. Wilkinson 2016, s. 176-177

³⁸⁰ T. Wilkinson 2016, s. 196

³⁸¹ T. Wilkinson 2016, s. 179-180

³⁸² Hornung 2004, s. 53

³⁸³ T. Wilkinson 2016, s. 406

³⁸⁴ Kuhrt 2013, s. 274 (Cilt I)

Üçüncü Ara Dönem’de Herakleopolis’in yakınlarına kerpiçten yapılma yeni kaleler inşa edilmiş, var olanlar onarımdan geçmiştir. Bunlardan birinin adı *Teucoy*’dur ve bugün el-Hibe yakınlarında bulunmaktadır.³⁸⁵

Üçüncü Ara Dönem’de Herakleopolis valiler tarafından yönetilmektedir. Ülkedeki siyasî parçalanmışlık burada da etkili olmuş ve merkezî otoritenin olmaması kentin yönetiminde yerel yöneticileri ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte Teb’deki hanedan, Herakleopolis yakınlarındaki el-Hibe’ye kadar ülkeyi kontrol etmektedir.³⁸⁶

el-Hibe’deki kale 12,6 metre kalınlıktadır. Duvarların yaklaşık 10 metrelik bölümü günümüze kadar gelmiştir. XXI. Hanedan zamanında Teb merkezli yönetimin en kuzey ucu burasıdır ve Yukarı Mısır komutanının ikamet ettiği yer olarak bilinmektedir. Kale, Yeni Krallık ve hattâ daha öncesinde de var olabilir. Libyalı paralı askerler tarafından bir dönem ele geçirilmiştir. I. Şoşenk burada bir Amon tapınağı yaptırmıştır. Tanisli bir prense üs görevi de gören kale, daha sonra Tefnaht’ın eline geçmiştir. Kalenin hangi amaçla kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Libyalılara karşı kullanılmış olsa bile Herakleopolis’te yaşayan Libyalılar vardır. Durum tersine dönmüş ve kale, Teb’i denetlemek için Libyalılar tarafından kullanılmıştır. el-Hibe, Teb’in gücünü kırmak için kullanılmış olmalıdır.³⁸⁷ Ayrıca Libyalılar XX. ve XXI. hanedanlar zamanında Herakleopolis ile delta arasına yerleşmişlerdir.³⁸⁸

XXII. Hanedanlık zamanında Asyut ile Memfis arasındaki bölgenin yönetimi Herakleopolis generali olarak adlandırılan bir prense bırakılmıştır.³⁸⁹

Prens Osorkon’un kardeşi Bakenptah, Herakleopolis kalesinin komutanıdır ve Teb’in ele geçirilmesi için asker toplayıp yardımda bulunmuştur.³⁹⁰ Piye’nin ilerleyişi sırasında Prens Osorkon’un ailesi Herakleopolis’e sığınmıştır ve burada kalabilmek için Piye’yle anlaşma yapmıştır.³⁹¹

XXV. Hanedan kralı Piye, birçok kenti ele geçirmiştir. Memfis örneğinde gördüğümüz gibi bazı kentler direnmekte ısrar etmişler ve çok geçmeden Piye

³⁸⁵ Van De Mierop 2019, s. 257

³⁸⁶ Van De Mierop 2019, s. 265

³⁸⁷ Van De Mierop 2019, s. 272; T. Wilkinson 2016, s. 508

³⁸⁸ Kuhrt 2013, s. 325 (Cilt II)

³⁸⁹ Kuhrt 2013, s. 327 (Cilt II)

³⁹⁰ Hornung 2004, s. 134; T. Wilkinson 2016, s. 503

³⁹¹ T. Wilkinson 2016, s. 506-507

tarafından işğâl edilmişlerdir. Piye Memfis'e gelmeden önce Herakleopolis'e uğramış ve burayı zorlanmadan ele geçirmiştir çünkü kent, Piye'ye boyun eğmiştir.³⁹² Bu sırada kentin başında Peftuaubast (Resim 48) vardır.³⁹³

Resim 48 Secde eden üçüncü kişi Herakleopolis kralı Peftuaubast'tır.

I. Psamtik, Teb'i kendine bağlamak için kızı Nitikret'in Amon'un tanrısai eşı olması gerektiğini düşünmektedir. Bunun için kızının, mevcut Amon'un tanrısai eşleri tarafından evlat edinilmesi gerekmektedir. Bunu bildiğinden dolayı Memfis'ten Teb'e gitmesi için bir filoyu yola çıkarmıştır. Bu filonun başında Herakleopolis Prensi, Mısır Başlıman Reisi, kralın yakın akrabası ve sırdaşı Sematauitefnaht bulunmaktadır. Kral, bu sefer yoluyla mevcut yöneticilerin kendine olan bağlılıklarını erzak vermeleri yoluyla tazeletecektir.³⁹⁴

Koç tanrı Herşef, Yunanlar tarafından Herakles'le özdeşleştirilmiştir. Bu nedenle Herşef'in kült yeri Hnes'e Herakleopolis denilmiştir. Burası bugün Beni Suveyf yakınlarındadır. Tanrıya I. Hanedan'dan beri tapım vardır. Birinci Ara Dönem'de Herakleopolis'in başkent olmasıyla önemi artmıştır. Bununla birlikte en eski tapınak Orta Krallık dönemine aittir. Tapınak, II. Ramses döneminde genişletilmiştir. Yılanbaşı bir erkek ya da yılan-insan biçiminde tasvir edilen Nehebu-Kau'nun kült merkezi Herakleopolis'tir. Yardımsever ve iyi huylu bir tanrı olarak tasvir edilmektedir.³⁹⁵

³⁹² Kuhrt 2013, s. 332 (Cilt II)

³⁹³ Hornung 2004, s. 137; T.Wilkinson 2016, s. 510

³⁹⁴ Hornung 2004, s. 140; T.Wilkinson 2016, s. 532

³⁹⁵ R. Wilkinson 2016, s. 193, 224-225

3.5 Teb

“...*Orkhomenos*’a, *Thebai*’a (Θήβαις) akan malları verse,
verse her evi hazinelerle dolu,
her kapısından atlı arabalı iki yüz er geçen
yüz kapılı Mısır ilini”³⁹⁶ diyordu Homeros, Teb’i tanımlamak için.

Teb yüz kapılı mıdır bilinmez ama tapınaklarında pylon adı verilen çok sayıda büyük kapı geçidi barındırmaktadır. Teb zengindir çünkü burada Büyük Amon Tapınağı yer almaktadır. Nitekim III. Ramses’in yaptığı bağıştan kent %80 oranında yararlanmıştır. Tüm Mısır kentleri arasında en büyük pay Teb’e gitmiştir.³⁹⁷ Mısır’daki tüm tapınaklardan çok daha fazla birikimi Karnak’tan Luksor’a uzanan bu büyük tapınak yapmıştır. Orta krallıktan itibaren Teb’in önlenemez yükselişi, Mısır’a hükmedecek birçok kralın Teb’den çıkmasına yol açmıştır.

Teb, Mısır’ın kontrolünü ele geçirmeden önce de yerleşim gören bir bölgedir ve asıl önemini XVIII. Hanedan sırasında kazanmıştır. Teb, bu hanedanla birlikte Yeni krallığın başkenti olmuştur. Eski Mısırlılar buraya *Uaset* ya da *Amon’un kenti* anlamında *Niut-Amon* demektedirler. Teb ismi, Yunanlar tarafından verilmiştir ancak nedeni bilinmemektedir.³⁹⁸ Bu ismin, Teb’de bulunan bir mahallenin Eski Mısır dilindeki adından türetildiği düşünülse de kesinliği yoktur.³⁹⁹ Eski Mısırlılar Teb’e yalnızca “kent” de demişlerdir ve kentten bahsedildiğinde akla ilk gelen yer burasıdır.⁴⁰⁰ Kent, Nil’in hem doğu yakasında hem de batı yakasında yayılmıştır. Bu yüzden hayatla özdeşleştirilen doğu kıyısından dolayı “*hayatın kenti*” ve ölümle ilişkilendirilen batı kıyısından dolayı da “*ölümün kenti*” olarak bilinmektedir.⁴⁰¹

Uaset (Gardiner 1957, s. 626)

Assurca Teb (Smith 1871, s. 29)

³⁹⁶ Hom. Il. IX. 380-385

³⁹⁷ Van De Mierop 2019, s. 240

³⁹⁸ Baines ve Malek 1986, s. 80; Gates 2017, s. 153; Poole 1882, s. 51; Schulz ve Seidel 1998, s. 153

³⁹⁹ Van De Mierop 2019, s. 25

⁴⁰⁰ Brewer ve Teeter 2017, s. 66; Moret 1972, s. 292; Redford 2001c, s. 384

⁴⁰¹ T. Wilkinson 2016, s. 61

Bir şiirde ise şöyle denilmektedir:⁴⁰²

“Waset her kentin kalıbıdır.

Hem sel, hem toprak ezelden beri oradadır,

Kumlar toprağını çevreledi,

Dünyanın yaratılışındaki tümseğin üzerinde onun toprağını yaratmak için

Sonra insanlık onun içinde doğdu

Her kenti onun gerçek adına yaratmak için

Zira hepsine ‘kent’ denir Waset’i örnek alarak.”

Kentteki eski yerleşim yerinin neresi olduğu bilinmese de doğu kıyısında yer alan Luksor’un altında kaldığı düşünülmektedir. Teb’in Nil ırmağının doğusunda kalan kısmında Karnak ile Luksor tapınakları yer alırken batıda kalan kısmında Deyr el-Bahri; Dra Ebu el-Naga ve et-Tarif mezarları; Krallar Vadisi; Kurna’daki I. Seti tapınağı; Medinet Habu; Memnon heykelleri ve Ramesseum gibi yapıları da içeren tarım arazileri, saraylar, mezarlar ve cenaze tapınakları yer almaktadır. İşçi köyü Deyr el-Medine batı kıyısında bulunmaktadır. VI. Hanedan’dan Yunan-Roma dönemine kadar özel mezarlar da görülmüştür.⁴⁰³ Bir ölümler kenti olarak Teb’de kayaya oyulmuş 500’e yakın mezar (Resim 49) bulunmaktadır.⁴⁰⁴

Kent, şaraplarıyla ünlü bir yerdir. Burada üretilen şaraplar, “*hafif*” ve “*sağlığa*” yararlı olmalarıyla bilinmektedir.⁴⁰⁵

Kent, stratejik olarak önemlidir. Değerli madenlere giden ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır ve bu yollara hâkimdir. Doğu çölüne yakındır ve Aşağı Mısır’daki güç odaklarının baskısından uzaktır.⁴⁰⁶ Teb’i yönetenler, Teb’in yöneticisi anlamında *Heka Uaset* unvanını kullanmaktadırlar.⁴⁰⁷ Bu unvan, kimi krallar tarafından da kullanılmıştır.

Rahiplerin şefi İntef, Nil’in doğusunda yer alan iki kasabayı birleştirmiş ve buradan harekete geçmiştir. Kuzeydeki Herakleopolis’e rakip olmuş ve zamanla gücünü arttırmıştır. Eski krallık döneminde önemsiz bir bölgesel tapınağa sahip olan kent de bu

⁴⁰² Gates 2017, s. 153-154

⁴⁰³ Baines ve Malek 1986, s. 81, 99; Gates 2017, s. 155

⁴⁰⁴ Eco 2019, s. 334

⁴⁰⁵ Brewer ve Teeter 2017, s. 132

⁴⁰⁶ Baines ve Malek 1986, s. 80

⁴⁰⁷ Leprohon 2013, s. 120

zamanda gelişim göstermiş ve Herakleopolis'in hak iddia ettiği yerler, yükselmekte olan Teb tarafından ele geçirilmiştir. Birinci Ara Dönem bu kentin öncülüğünde son bulmuş ve yine bu kentin öncülüğünde Orta Krallık başlamıştır.⁴⁰⁸ Bu dönemde II. Mentuhotep'in iktidarı, kentin “*tören ve temsil merkezi*” olarak önem kazanmasında etkili olmuştur.⁴⁰⁹

XII. Hanedan döneminde başkent, Teb'den başka bir yere taşınmıştır. Nedeni tam anlaşılamamakla birlikte Mısır'da yeni bir başkent inşa edip orayı kullanmak yeni bir olay değildir. Bunun Mısır'da bir gelenek hâlini aldığını söyleyebiliriz. Başkent taşınması dışında Tebli memurlar da görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.⁴¹⁰

Asya akınlarının başlaması üzerine başkent yeniden Teb'e taşınmıştır. Çağ kapatıp çağ açıcı rolünü burada da devam ettiren kent, İkinci Ara Dönem'in başlamasına da öncülük etmiştir. Başkent yeniden Teb olmuştur ancak Orta krallığın başındaki gibi elinde tuttuğu bölgelerin sayısı azdır. Abydos'un kuzeyinden ötesini denetime tâbi tutamadığı gibi Nübye'de de kontrol kaybedilmiştir.⁴¹¹

Kent, XVII. Hanedan zamanında Mısır'ın tek yerel hanedanını barındıran kenttir. Çok sayıda kral bu hanedan zamanında başa geçmiştir. Bu kralların mezarları Teb'in batı kıyısında bulunmaktadır.⁴¹²

Bu hanedanın sonlarında Teb ve Hyksos başkenti Avaris arasında dostane ilişkiler yürütülmüş ve iki kent arasındaki ticaret ağı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte çok geçmeden iki kentin arası bozulmuş ve savaş başlamıştır. Tebli kral Sekenenre Tao, bu savaş için başkenti, bir askerî üs olarak kullanacağı Deyr el-Ballas'a taşımıştır. Teb'in 30 kilometre kuzeyinde kalan bu yere iki büyük saray ve bir kasaba inşa edilmiştir. Mısırlılara göre savaşı başlatan taraf Hyksoslardır. Bir dizi savaşın ilkinin oluşturan bu savaşta Tebli kral Sekenenre Tao öldürülmüştür.⁴¹³ Bu savaşların sonunda Teb gâlip gelmiş ve Hyksoslar Mısır'dan kovulmuşlardır. Teb, Yeni

⁴⁰⁸ Desplancques 2016, s. 60; Kuhrt 2013, s. 201, 206-207 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 91-92

⁴⁰⁹ Eco 2019, s. 153

⁴¹⁰ Hornung 2004, s. 59; Kuhrt 2013, s. 220 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 99

⁴¹¹ Van De Mieroop 2019, s. 115, 122

⁴¹² Van De Mieroop 2019, s. 137

⁴¹³ Kuhrt 2013, s. 236 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 138

krallığın ilk kralı Ahmose zamanında yeniden hem Aşağı hem de Yukarı Mısır'ı kontrol edecektir.⁴¹⁴

Ahenaten zamanında Teb bir kez daha terk edilmiştir. Yeni başkentini Amarna'ya taşımadan önce kentte birtakım inşaat faaliyetlerinde bulunan kral, Tebli aileleri de dışlamıştır. Tebli aileler aynı muameleye bir kez daha maruz kalarak görevden uzaklaştırılmışlardır.⁴¹⁵

Merneptah'dan sonra başa geçen II. Seti'nin hükümdarlığı Amenmesse tarafından kabûl görmemiştir. Harekete geçen Amenmesse Teb'i ele geçirmiş ancak bu durum uzun sürmeyip meşru kral kenti geri almıştır.⁴¹⁶

XI. Ramses döneminde Teb güvensiz hâle gelmiş ve II. Ramses ile III. Ramses'in mezar tapınaklarının soyulmasından başka Amon tapınağı da soyulmuştur. Aynı kral döneminde kentte kıtlık da olduğu düşünülmektedir.⁴¹⁷

XX. Hanedan sonunda mezar soygunları artmış ve kentte bulunan birçok mezar alanı soyulmuştur. Tapınaklar dışında Dra Ebu el-Naga, Krallar ile Kraliçeler vadilerinde bulunan mezarlar da soyguncuların kurbanı olmuşlardır. Amon başrahipleri bu soygunlara bir önlem olarak önemli kişilerin naaşlarını tek bir yerde toplayıp listelemiş ve mezarlardan geriye kalan değerli eşyayı almışlardır.⁴¹⁸ Toplu mezar yeri olarak II. Amenhotep'in keşfedilmesi zor mezarı kullanılmıştır.

Herihor, kentte ihmâl edilen tapınakları onarmış ve Panehsi'nin kuşatmasını kaldırdığı için en yüksek rütbeli komutan unvanını almıştır. Kentin yönetimi yine Amon'dadır ve bu nedenle kente teokrasi hükmetmektedir. Herihor'un ardılları zamanında Teb, güneye tamamen hâkim olmuş durumdadır. Kuzeydeki yönetici Smendes, Tanis'i başkent yapınca iki kent arasında iktidar paylaşılmıştır.⁴¹⁹ Üçüncü Ara Dönem boyunca önemini koruyan kent, hâlâ en çok anıtın bulunduğu kenttir. Dönemin birçok önemli kişinin ismini kentteki anıtlardan öğrenmekteyiz.⁴²⁰

⁴¹⁴ Van De Mierop 2019, s. 146

⁴¹⁵ Van De Mierop 2019, s. 196, 200

⁴¹⁶ Van De Mierop 2019, s. 235

⁴¹⁷ Van De Mierop 2019, s. 247

⁴¹⁸ Van De Mierop 2019, s. 238

⁴¹⁹ Kuhrt 2013, s. 275 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 256, 263

⁴²⁰ Van De Mierop 2019, s. 252-253

XXII. Hanedan zamanında Teb ve Tanis dışında Bubastis kenti de ön plana çıkmıştır. Yöneticileri Libyalı olan bu hanedan, Teb’le de ilişki içindedir. Artık Amon başrahipliği verasetle değil, Libyalı kralların atamasıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca kentteki memurlar ve rahipler, prenseslerle evlendirilerek yeni bir sınıf ortaya çıkartılmıştır.⁴²¹

I. Şoşenk’in ölümünden sonra kentteki inşaat faaliyetleri durmuştur. Nitekim kendisi Karnak’taki tapınağa son eklemeyi yapan kraldır ve ondan sonra uzun bir süre tapınakla ilgili bir inşaat faaliyeti kayda geçmeyecektir.⁴²² Seferlerden sonra ele geçen Kenanlı esirler, Teb ve Nübye’ye yerleştirilmişlerdir.⁴²³

Amon’un tanrısai eşi sıfatıyla prensesler, babaları ya da kardeşleri için kentte vekillik yapmakta ve burayı onlar adına kontrol altında tutmaktadırlar. Teb’de etkili oldukları gibi makamlarını XXVI. Hanedan zamanında Amon Birinci Kâhinliğiyle birleştirmişler ve böylece güçlerini arttırmışlardır. Bu makam, Pers işgâli sırasında lağvedilecektir.⁴²⁴

Nübye’nin kuzeye doğru, Teb’i de içine alacak biçimde etkisini genişlettiği sırada, deltada Saisli bir yönetici Aşağı Mısır’ı birleştirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte Nübyeli kral Piye, kız kardeşinin Amon’un tanrısai eşi olarak onaylandığı Teb’e ziyarette bulunmuş ve *Opet* şenliğini kutlamıştır. Saisli kral Tefnaht’a gönderilen ilk birlikler de yine buradan yola çıkmışlardır.⁴²⁵

Assur, MÖ 667 ve 666 yılında Mısır’a seferler düzenlemiş ve Teb’e kadar gelmiştir. Assur’un üçüncü seferinde Teb kenti yağmaya maruz bırakılmıştır. Assur’un Teb’e ilk gelişinden sonra kral olarak belediye başkanı Mentuemhat göreve getirilmiştir. Tahribatın izlerini silmeye çalışan Mentuemhat, onarım çalışmalarına da başlamıştır. Assurluların gitmesinden sonra kenti idare etmiştir. Bununla birlikte Assur’un desteklediği I. Psamtik’in kızının Amon’un tanrısai eşi olmasına da karşı çıkmamış ve yeni krala bağlılığını bildirmiştir. Bu nedenle yeni kral onu görevinde bırakmıştır.⁴²⁶

⁴²¹ Kuhrt 2013, s. 326 (Cilt II); Van De Mieroop 2019, s. 263

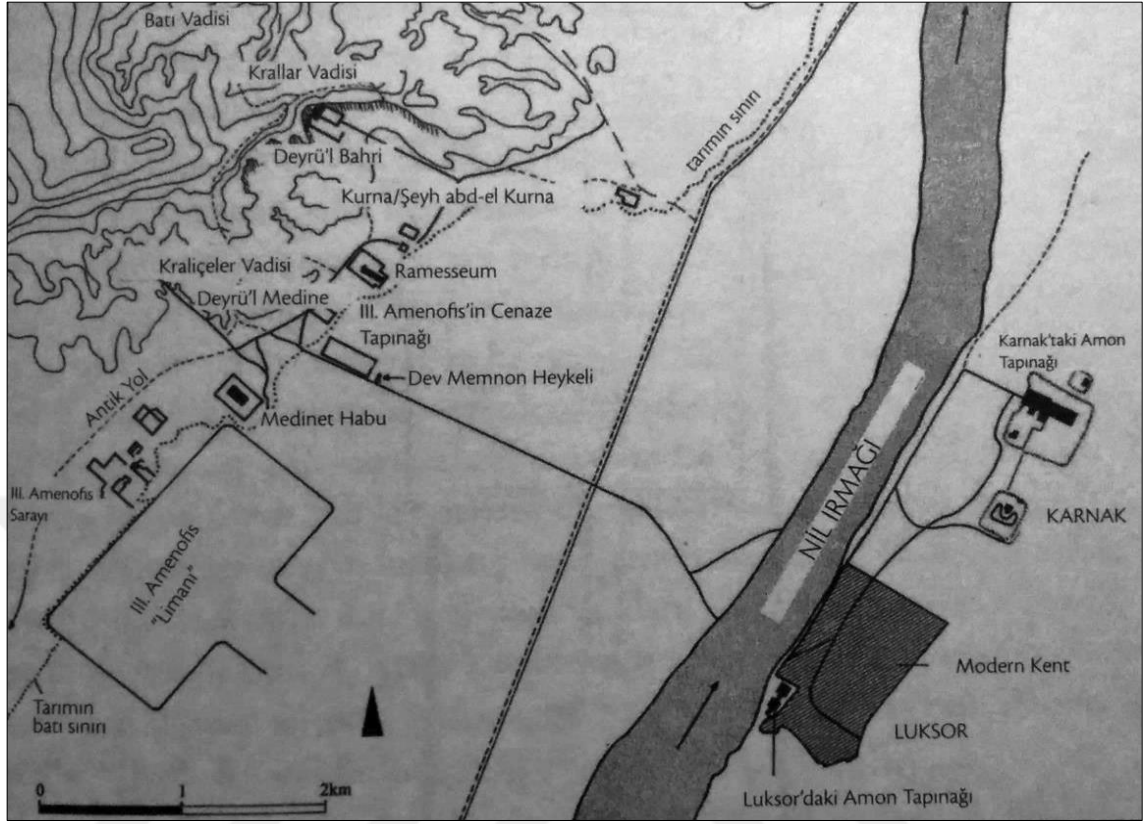
⁴²² Van De Mieroop 2019, s. 264

⁴²³ Kuhrt 2013, s. 430 (Cilt I)

⁴²⁴ Kuhrt 2013, s. 328 (Cilt II); Van De Mieroop 2019, s. 266

⁴²⁵ Kuhrt 2013, s. 330 (Cilt II); Van De Mieroop 2019, s. 269, 271

⁴²⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 62; Eco 2019, s. 227; Hornung 2004, s. 154; Kuhrt 2013, s. 159, 338 (Cilt II); Schlögl 2019, s. 165; Van De Mieroop 2019, s. 282-283, 286

Resim 49 Teb'in planı (Gates 2017, s. 155)

3.5.1 Deyr el-Bahri

II. Mentuhotep, Hatşepsut ve III. Tutmose'nin tapınakları, Teb'in batı kıyısındaki Deyr el-Bahri'de bulunmaktadır.

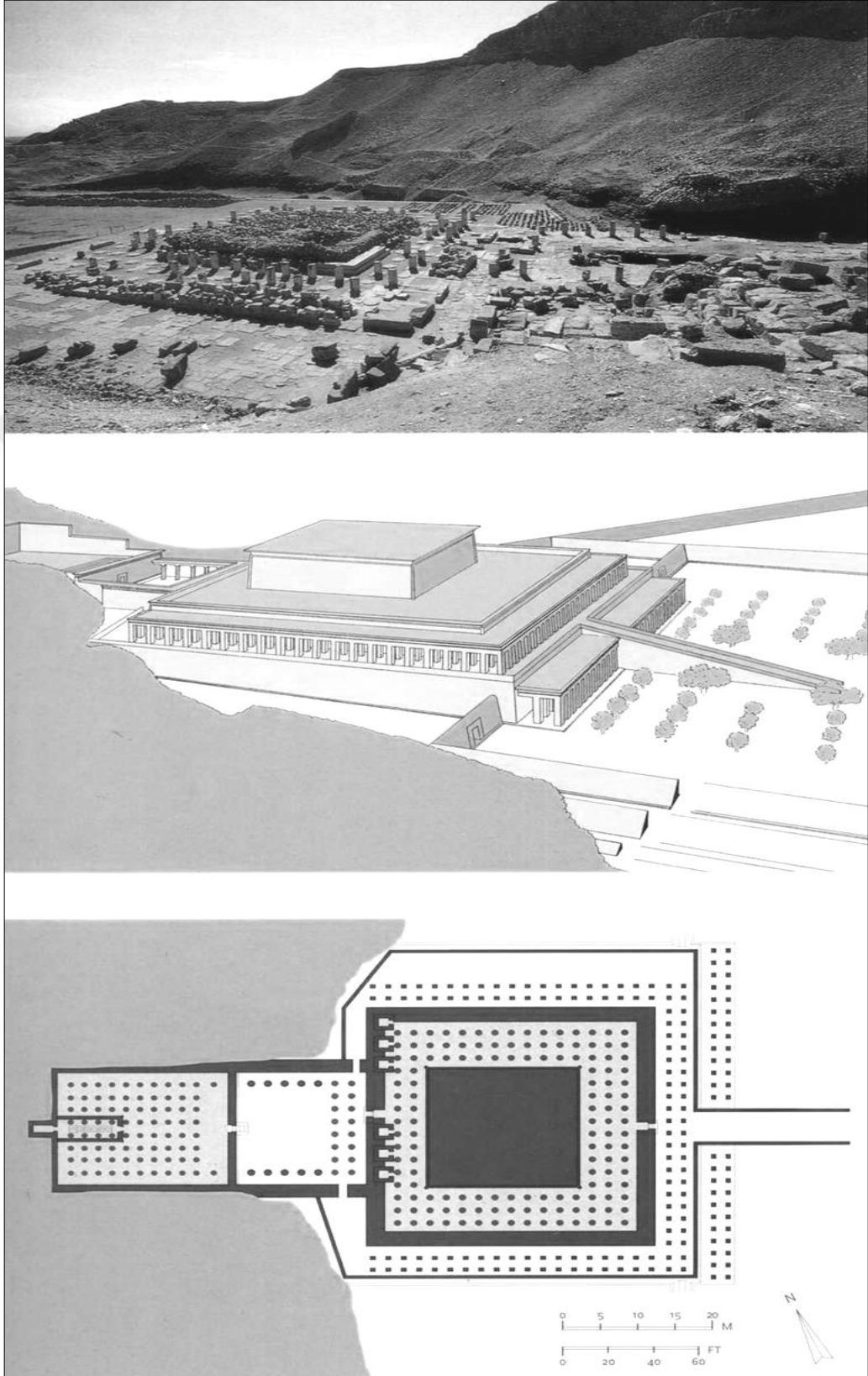
II. Mentuhotep'in tapınağından günümüze kalıntılar ulaşmıştır. Bu kalıntılardan, Hatşepsut tapınağıyla benzerliği ortaya koyulmakla birlikte, Hatşepsut tapınağına öncülük de etmiştir. Loprieno'ya göre Hatşepsut, Mentuhotep'in tapınağından "*sanatsal ilham*" almıştır.⁴²⁷ Tapınak, sütunlu galerileri, direkli salonlarıyla üç katlı bir yapıdır. Adı II. Mentuhotep'in taht adını da içeren "*Nebhepetre'nin yerleri nurlandırıldı*" anlamındadır.⁴²⁸ Tapınak Mısır mimarisine yenilik getirmiştir. İlk kez teras ve revak bu tapınakta görülmektedir.⁴²⁹ Tapınak (Resim 50), piramit tapınaklarından Yeni Krallık dönemi milyonlarca yılın evlerine geçişin bir göstergesidir.⁴³⁰

⁴²⁷ Loprieno 1996, s. 418

⁴²⁸ Schlögl 2019, s. 59

⁴²⁹ Baines ve Malek 1986, s. 92

⁴³⁰ Arnold 2003, s. 149

Resim 50 II. Mentuhotep tapınağı (Wildung 2009, s. 72)

II. Mentuhotep tapınağının ön avlusuna bugün var olmayan 46 metre genişliğinde ve 960 metre uzunluğunda bir geçitle ulaşılmaktadır. Burası üç yanı surla çevrili ön avluya çıkmaktadır. Ön avludan da bir rampayla terasta bulunan tahrip olmuş mastabaya geçilmektedir. Rampanın iki yanında da ılgın ile firavun inciri ağaçları bulunmaktadır. Terasta ve revakta, seferler ile av sahneleri resmedilmiştir. Batı kıyısında kraliyet ailesinden altı kadına ait heykel-mezarlar vardır. Tapınağın arkası kayaya oyulmuştur ve tavanlı avlusu bulunmaktadır. Kralın sembolik mezarı da buradadır.⁴³¹ Bu sembolik mezar, dağın 150 metre derinliğindedir ve kaymaktaşı şapeli olan granit bir odadan oluşmaktadır.⁴³²

Tapınak, Orta krallığın tarihi, mimarisi, metinleri ve süslemeleri çok iyi bilinen tek anıttır. Tapınağın temelleri, sütunları, sütun baştabanları ve duvarları kumtaşıdan yapılmıştır. Dış bölümün duvarları ise kireçtaşındandır.⁴³³

Hatşepsut tapınağı (Resim 51-52), Krallar Vadisi'ne yakın olmakla birlikte XI. Hanedan kralı II. Mentuhotep'in cenaze tapınağının yanına inşa edilmiştir.⁴³⁴ Tapınak, Napoléon'un seferi sırasında kum ve moloz altındadır. 1890'lı yıllardaki kurtarma kazıları, İsviçreli Mısırbilimci Édouard Naville tarafından başlatılmıştır. Şu anda da Polonyalı ve Mısırlı ekipler tarafından bölge kazılmaktadır.⁴³⁵

Hatşepsut tapınağı kısmen kayaya oyulmuştur. Mimarı, Mentuhotep tapınağını örnek almıştır. Orijinal hâlinde çiçek bahçeleri, heykeller ve sfenksler bulunmaktadır. Tapınağın mimarı olarak, mezarı ve kuvarsit lahdi tapınak alanı içinde bulunan Senenmut isimli devlet memuru kabûl edilmektedir.⁴³⁶ Tapınağın adı *kutsalların kutsalı* anlamında *Ceser-ceseru*'dur.⁴³⁷

Tapınak üç teras şeklinde yapılmıştır. Kendinden önce ve sonra yapılan yapılardan farklı özellikler sergilemektedir. Sütunlu cephesi vardır ve sütunların etrafındaki duvarlar Hatşepsut'un başarılarını anlatan sahnelerle işlenmiştir.⁴³⁸

⁴³¹ Baines ve Malek 1986, s. 92; Bard 2005, s. 282-283

⁴³² Arnold 2003, s. 150

⁴³³ Bard 2005, s. 282-283

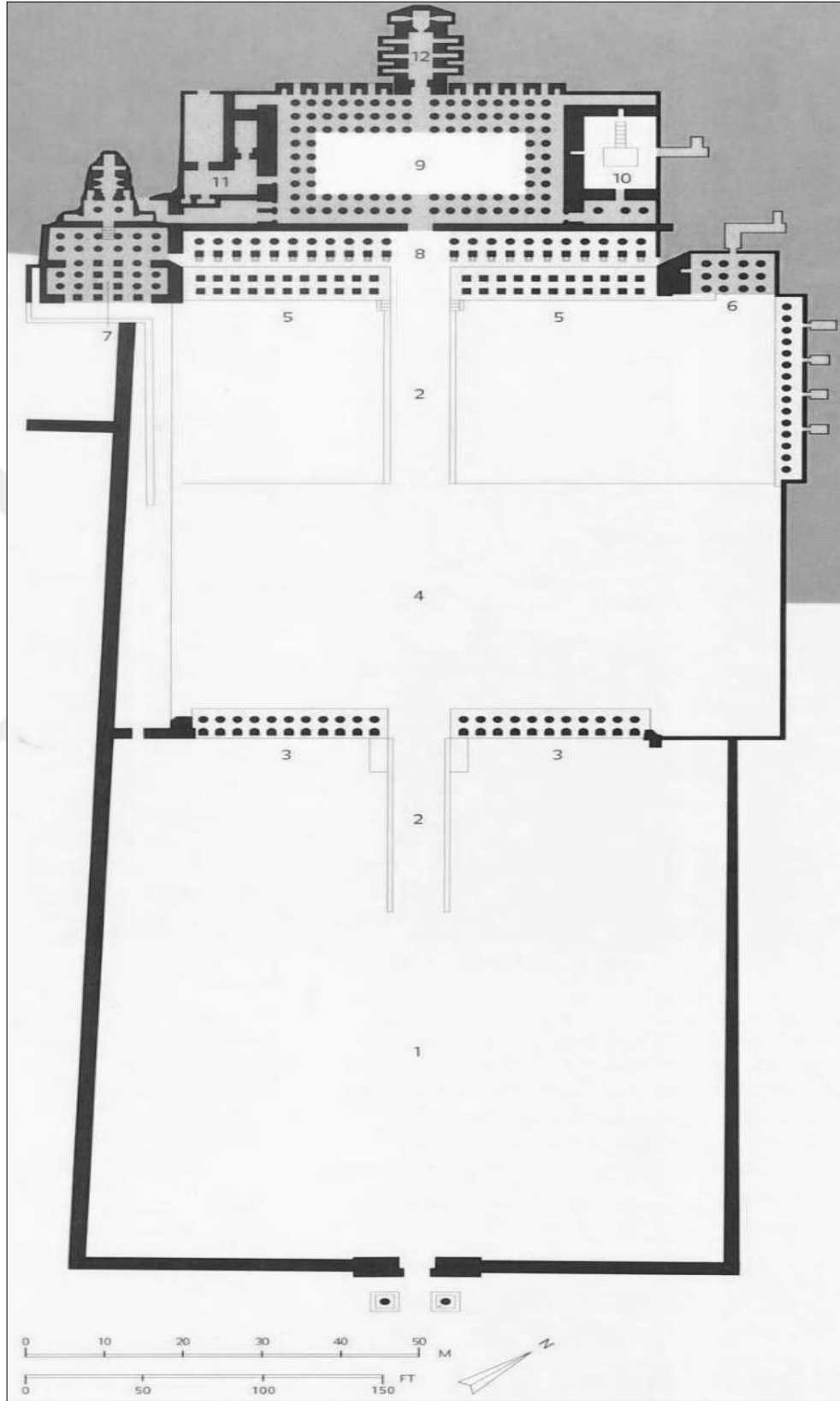
⁴³⁴ Hornung 2004, s. 55; Kuhrt 2013, s. 211 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 98, 170

⁴³⁵ Gates 2017, s. 154

⁴³⁶ Baines ve Malek 1986, s. 92; Schlögl 2019, s. 89; Van De Mieroop 2019, s. 169

⁴³⁷ Arnold 2003, s. 104; Bard 2005, s. 277; Bunson 2012, s. 108

⁴³⁸ Gates 2017, s. 156; Schlögl 2019, s. 89

Resim 51 Hatşepsut tapınağı (Wildung 2009, s. 122)

Plandaki 1 numara birinci terası, 2 numara rampayı, 4 numara ikinci terası, 5 numaralar Punt seferi ile Hatşepsut'un kutsal doğumunu anlatan duvar resimlerini, 6 numara Anubis şapelini, 7 numara Hathor şapelini, 9 numara üçüncü terası, 12 numara da kutsal odayı göstermektedir.

Otuz yedi metrelik geçit boyunca sağlı sollu sfenksler vardır. Geçit, üç ayrı avluya revaklarla ulaşmaktadır. Bu revaklarda tarihsel olaylar anlatılmıştır. Kraliçe, yukarı terasta Osiris sütunlarıyla temsil edilmiştir. I. Tutmose, Amon, Re-Horahte tapınakları ile kraliçe heykelleri de burada bulunmuştur. Kutsal kayıkhâne de tapınakta yer almaktadır. Tapınağın diğer ucunda bahçeli, papirüsleri bulunan ve iki tane T Resimli havuzu olan geniş bir avlu vardır. Alt terasın önünde, ön sütunları yuvarlaklaştırılmış iki salon bulunmaktadır ve bu hâliyle alışılmadıktır.⁴³⁹ Revaklar 25 metre uzunluktadır. Terasın yanlarında ise firavun inciri ağaçları vardır.⁴⁴⁰

Birinci teras, rampa ile ikinci terası bağlamaktadır. Rampanın sağında ve solunda yirmi ikişer sütundan oluşan iki yol bulunmaktadır. Birinci terastan daha küçük olan ikinci teras da üçüncü terasa rampayla bağlanmaktadır. Bu rampanın sağında ve solunda yine yirmi ikişer sütundan oluşan yollar bulunmaktadır. Sütunlu yolların birinde Hatşepsut zamanında düzenlenen Punt seferi anlatılırken diğerinde Hatşepsut'un doğumu anlatılmaktadır. Punt seferi ilginç bilgiler sağlarken doğumun anlatıldığı sahnelerde ise Hatşepsut'un babası olarak Amon vurgulanmıştır.⁴⁴¹ Bu sahneler dışında Asuan'dan getirilen dikilitaşların nasıl taşındığını anlatan kabartmalar da günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁴²

Tapınağın güneyinde tanrıça Hathor'a kuzeyinde ise tanrı Anubis'e ait iki şapel bulunmaktadır. Anubis şapelinin arkasındaki sütunlar, tıraşlanmış yanlara ve başlıklara sahip olmaları nedeniyle Basamaklı Piramit'in çevresinde yer alan binalarla benzerlik göstermektedir.⁴⁴³ Bu oda, bölgedeki daha eski bir tapınağın devamı olabilir.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Arnold 2003, s. 104-105; Baines ve Malek 1986, s. 92-93; Bunson 2012, s. 108

⁴⁴⁰ Bard 2005, s. 277

⁴⁴¹ Bard 2005, s. 278; Eco 2019, s. 187; Gates 2017, s. 157; Kuhrt 2013, s. 250 (Cilt I); Loprieno 1996, s. 266; T. Wilkinson 2016, s. 293; Van De Mierop 2019, s. 170; Yiğit 2019, s. 114

⁴⁴² T. Wilkinson 2016, s. 293; Van De Mierop 2019, s. 176

⁴⁴³ Gates 2017, s. 157

⁴⁴⁴ Wilkinson 2016, s. 190

Üçüncü teras, diğer teraslardan farklıdır. İçerisinde *protodoric* denilen sütun ile kraliçenin Osiris heykelleri vardır. Duvarlarında *Opet* şenliği resmedilmiştir. Cenaze alanı, ayrıca kraliyet sarayı ve güneş alanı olarak da bilinmektedir.⁴⁴⁵

Protodoric denilen mimarî üslup, Basamaklı Piramit'te yer alan üsluptur. Benzerlik buradan gelmektedir ancak Basamaklı Piramit sütunları daha eskidir. Bu sütunlardan piramidi anlatırken bahsetmiştik.

Tapınağın kutsal odası, üçüncü terasın arkasında yer almaktadır. Mısır'daki diğer kutsal yerler gibi küçük ve karanlık bir oda olan burası, kireçtaşına oyulmuştur ve Ptolemaioslar döneminde genişletilmiştir. Bu oda, Amon'nun heykeli ve kayığı için yapılmıştır.⁴⁴⁶

Hatşepsut'un ölümünden sonra cenaze tapınağındaki heykellerine de zarar verilmiştir. Parçalanarak tahrip edilen heykeller, yakınlarda bulunan bir taş ocağına atılmıştır.⁴⁴⁷ Bununla birlikte onun anısını silmeye çalışan III. Tutmose de aynı yerde, Mentuhotep ve Hatşepsut tapınaklarından 20 metre yükseklikte ve iki tapınak arasında bir tapınak yaptırmıştır.⁴⁴⁸ Bu tapınağın adı *kutsal ufuk* anlamına gelen *Ceser-ahet*'tir. III. Tutmose'nin milyonlarca yıllık evi, 1962 yılında Jadwiga Łipińska tarafından keşfedilmiştir. Alan, vadi tapınağı aracılığıyla ağaçlı yoldan oluşmaktadır. Bazilika tarzında yapılan sütunlu salon sekiz uzun sütundan müteşekkildir. Salonun arkasında kült odaları ve tapınak vardır. Boyanmış duvar kabartmaları, burada parçalanmış hâlde bulunmuştur. Hathor'un tapınağında, 1906 yılında kireçtaşı kült simgesi olan kutsal hayvanı inek heykeli keşfedilmiştir ve neredeyse tamdır. Tutmose, Hathor için dua evi de inşa etmiş ve Mentuhotep tapınağının merkezinde *Ceser-menu* adında bir köşk yaptırmıştır. Bunun anlamı da *anıtların kutsalı* demektir. Çift sıralı çok köşeli sekiz sütundan oluşan hypostyl salonun merkezinde otuz iki tane kenarlı sütun vardır ve salon 26x38 metre boyutundadır. Köşk ise on altı tane kenarlı sütuna sahiptir. Amon-Re ile Amon-Re-Kamutef kültlerine ait şapeller de yine burada bulunmaktadır.⁴⁴⁹

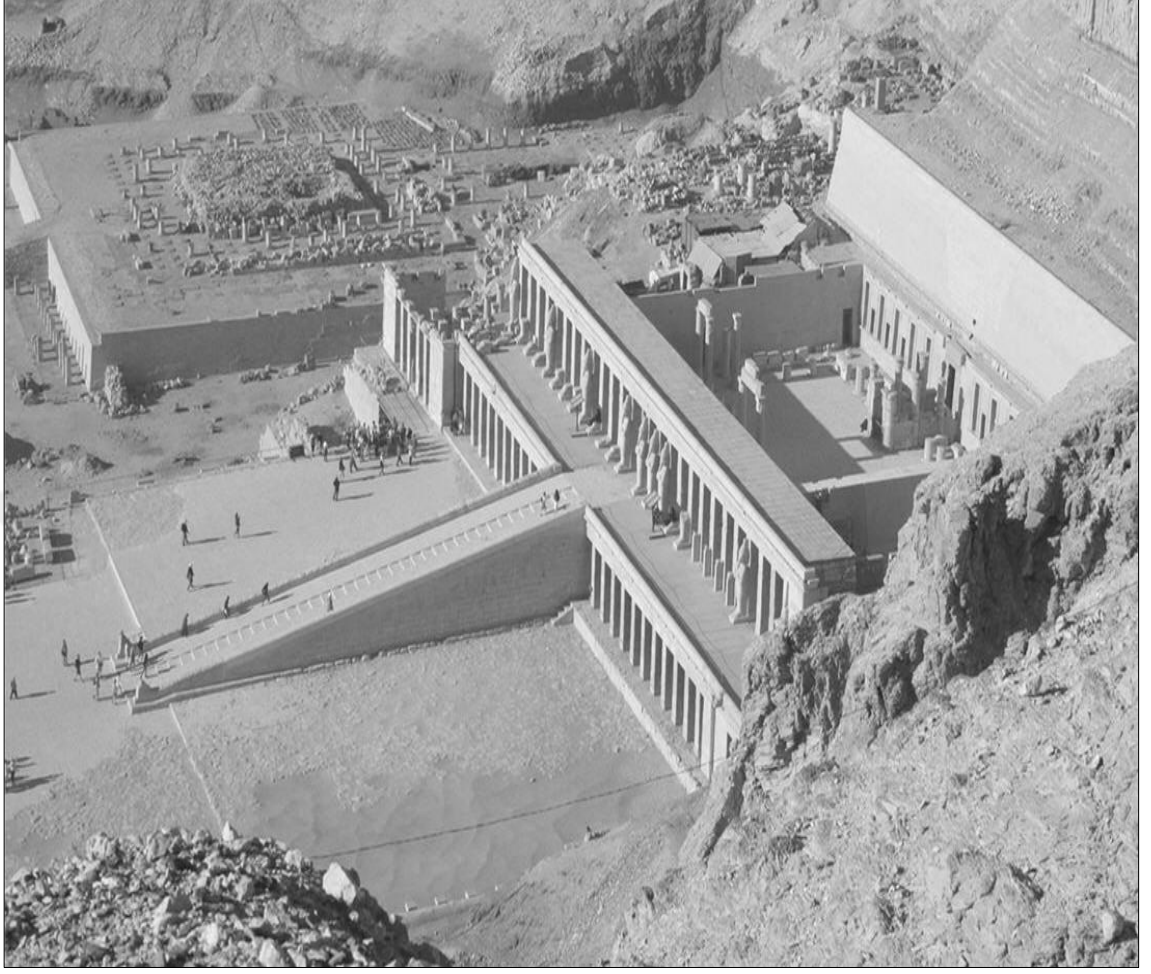
⁴⁴⁵ Bard 2005, s. 278-279

⁴⁴⁶ Gates 2017, s. 157; Van De Mierop 2019, s. 170

⁴⁴⁷ Arnold 2003, s. 105; Van De Mierop 2019, s. 168

⁴⁴⁸ Schlögl 2019, s. 96

⁴⁴⁹ Arnold 2003, s. 244-245; Baines ve Malek 1986, s. 91; Bard 2005, s. 287-288

Resim 52 Deyr el-Bahri

3.5.2 Deyr el-Medine

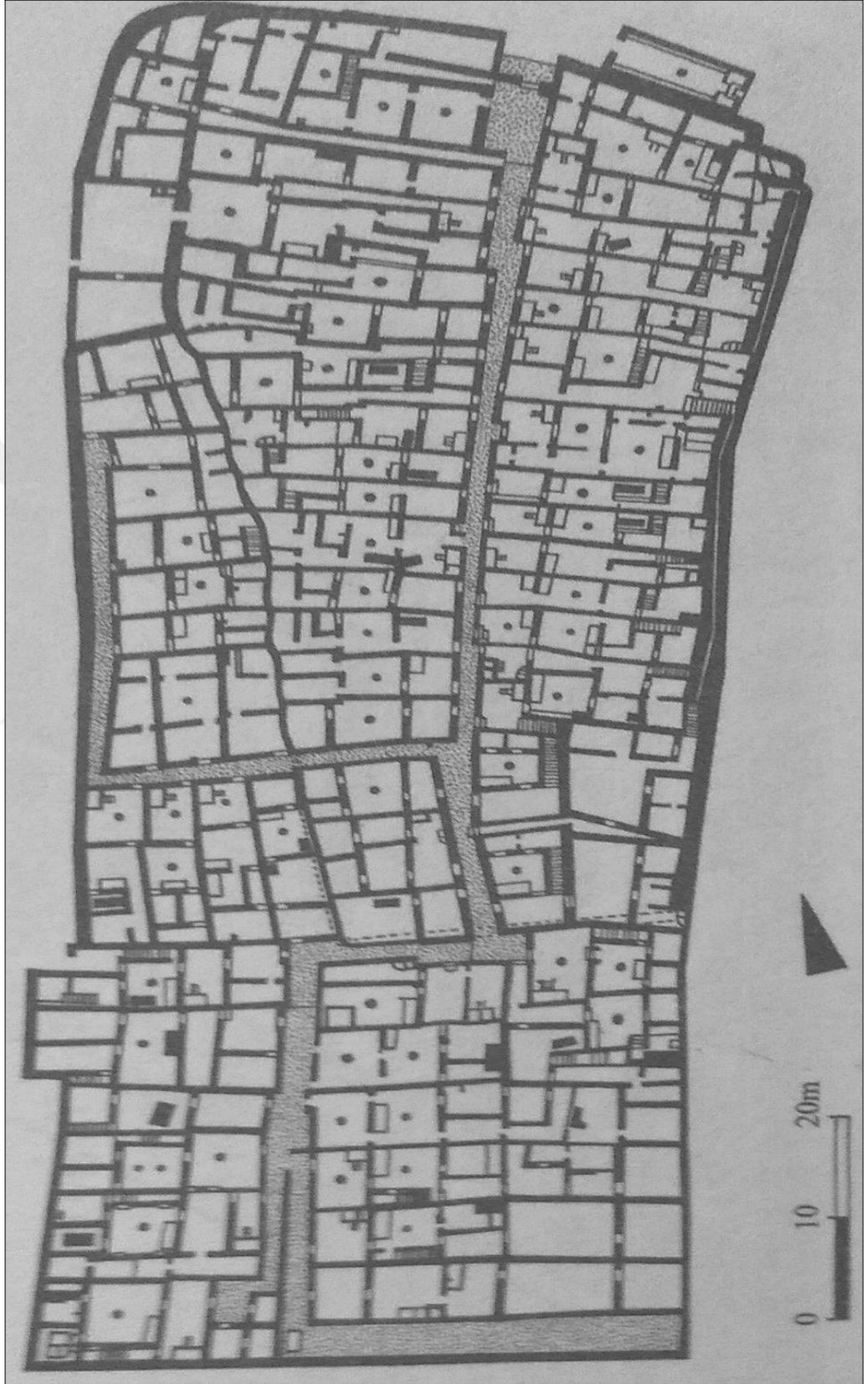
Bu köy, *Hakikat Beldesinin Hizmetkârları* denilen işçilerin evlerini (Resim 53) barındırmaktadır.⁴⁵⁰ I. Amenhotep tarafından kurulmuştur ve en erken kayıtlar I. Tutmose döneminden gelmektedir. Burada yaşayan işçiler, yaklaşık 500 yıl boyunca mezar kazmış ve süslemişlerdir.⁴⁵¹ Köy, Krallar ile Kraliçeler vadileri arasında yer almaktadır ve yakınlarda bulunan bir manastır nedeniyle buraya Deyr el-Medine adı verilmiştir.⁴⁵² İşçiler arasında boyacılar, sıvacılar, ahşap oymacıları, heykeltıraşlar, duvarcılar, yazı ustaları bulunmaktadır.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Baines ve Malek 1986, s. 96; Bunson 2012, s. 110; Manley 1996, s. 86

⁴⁵¹ Van De Mieroop 2019, s. 171

⁴⁵² Van De Mieroop 2019, s. 225-226

⁴⁵³ Bard 2005, s. 292-295; Freeman 2003, s. 60

Resim 53 Deyr el-Medine İşçi Köyü (Gates 2017, s. 168)

İşçi köyü 1922-40 ve 1945-1951 yılları arasında kazılmıştır. Köy, dikdörtgen planlıdır ve 130x50 metre ölçülerindedir ve çevresinde 6 metre yüksekliğinde beyaz badanalı bir duvar bulunmaktadır. Köyün mevcut duvarı içinde yetmiş ev bulunmaktadır. Duvar dışında ise yaklaşık elli ev bulunmaktadır. Bir cadde aracılığıyla boydan boya ayrılan köy, iki kısımdan oluşmaktadır. Ana cadde kuzey-güney yönündedir. Bazı evler bu ana caddeye açılmaktadır. Evler birbirine bitişiktir ve dardır. Giriş odası, ana oda, yatak odası ve mutfak (Resim 54-56) evin bölümleridir. Çatıya çıktığı düşünülen merdivenler de vardır. Evler 5x15 metre ölçülerindedir. İşçiler köyde aileleriyle birlikte yaşamaktadırlar. Köyde evler dışında şapel tarzında küçük tapınaklar da bulunmuştur. İki gruba ayrılan işçiler inşaat sırasında da bu düzende çalışmaktadırlar. Kazılarda on binden fazla papirüs ve ostrakon bulunmuştur. Papirüsler mektupları, iş ahitlerini, hesapları ve edebî metinleri içermektedir. Ostrakonlar ise makbuzları, görev listelerini barındırmaktadır.⁴⁵⁴ Bunlar dışında aile yapısı, veraset, eğitim, tahıl fiyatları, komşu kavgaları, alım-satım, dinsel öğretiler de kaydedilmiştir.⁴⁵⁵ Tüm bunlar, Eski Mısır'ın sosyal yaşantısına dair kaynak sağlayan önemli belgelerdir.

İşçiler, diğer tanrılar yanında I. Amenhotep ile eşi Ahmose Nefertari'ye de tapmaktadırlar.⁴⁵⁶ Kuhrt bunun nedenini bilmediğini belirtirken⁴⁵⁷ bunun nedeni kralın köyün kurucusu olarak kabûl edilmesi olabilir. Kasabayı kuran kişi olarak I. Amenhotep görüldüğünden onun adına oluşan kült işçiler tapım göstermişlerdir.

Batı Teb'deki Deyr el-Medine'de Amon, Anubis, Astarte, Hathor, İsis, Kadeş, Osiris, Ptah ve Thoth gibi tanrılara tapınılan küçük tapınaklar bulunmuştur. Bu yerel tapınaklarda dindar bir kimse dua edebilmekte ve tanrılara sunu sunabilmektedir. Bu küçük tapınaklar, burada ortaya çıkarılan işçi evlerinde de bulunmaktadır. Evlerin nişlerinde, işçilerin ölen yakınlarını ve aile tanrılarını simgeleyen nesneler ele geçmiştir. Tuğla piramitle çevrili mezarlarla birlikte sütunlu avlusu ya da ön paneli olan mezarlar da vardır. Kült ve mezar odalarının çoğu tonozludur ve görkemlidir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Arnold 2003, s. 67-68; Baines ve Malek 1986, s. 96; Brewer ve Teeter 2017, s. 53, 73, 164; Freeman 2003, s. 60-61; Gates 2017, s. 167-168; Redford 2001a, s. 368; Schlögl 2019, s. 145; Van De Mieroop 2019, s. 12, 151, 226-227

⁴⁵⁵ Kuhrt 2013, s. 246 (Cilt I)

⁴⁵⁶ Hornung 2004, s. 86

⁴⁵⁷ Kuhrt 2013, s. 249 (Cilt I)

⁴⁵⁸ R. Wilkinson 2016, s. 48

Tanrı Bes'in tasvirlerine,⁴⁵⁹ tanrıça Taveret'e ait yatak şeklindeki adaklara, çıplak kadın tasvirlerine ve duvar resimlerine⁴⁶⁰ ve tanrıça Meretseger'e ait çok sayıda dikilitaşa işçi köyünde rastlanılmıştır. Bu dikilitaşlardan bazıları tanrıçadan bağışlanma dilemektedir.⁴⁶¹

Köy, tarım arazilerine uzak olduğu ve iş yoğunluğu fazla olduğu için işçiler tarım yapamamış ve bu yüzden satın alınan ya da devletin verdiği besinlerle yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kral ve kraliçe mezarlarını yaptıkları için devletin durumunun iyi olduğu günlerde onlara da iyi şekilde bakılmıştır. Yaptıkları iş karşılığında ödeme olarak gıda maddeleri ve yakacak odun almışlar, bir nevi takas yoluyla çalışmışlardır. Gıda besinleri arasında tahıl dışında nadiren de olsa balık, sebze, et, şarap ve tuz vardır. İşçilerin özel günlerde doğum izni gibi tatilleri vardır ve bu tatillerde kendi mezarlarını yapabilmüşlerdir. Tatiller on günde bir ya da iki gün olmak üzere ayarlanmıştır. Bununla birlikte devlet zayıfladığı zaman işçiler de müşkül duruma düşmüş; adam kayırma, açlık ve yolsuzlukla mücadele etmişlerdir. Bunlardan dolayı III. Ramses döneminde grev yapmışlar, bu grevleri sonraki krallar döneminde sıklaştırmışlardır. İşçilere belediye başkanı tarafından Amon tapınağından yapılan elli çuvallık bir tahıl yardımı grevin sonlanmasına neden olsa da tamamen bitmesinin önüne geçememiştir. Köy, bu gelişmeler sonucu MÖ 1100'lerde terk edilmiştir. Köye ve yakınlarına gerçekleşen Libya baskınları da köyün terk edilmesinde etkili olmuştur.⁴⁶² Teb civarına yapılan bu baskınlardan yalnızca işçi köyü etkilenmemektedir. VI. Ramses zamanında Karnak tapınağı sekiz ay boyunca Libyalılar tarafından işgal edilmiştir.⁴⁶³ Baskınlar zaman zaman yerleşim yerini ele geçirmeye yönelik de olabilmektedir.

⁴⁵⁹ R. Wilkinson 2016, s. 104

⁴⁶⁰ R. Wilkinson 2016, s. 186

⁴⁶¹ Arnold 2003, s. 67-68; R. Wilkinson 2016, s. 224

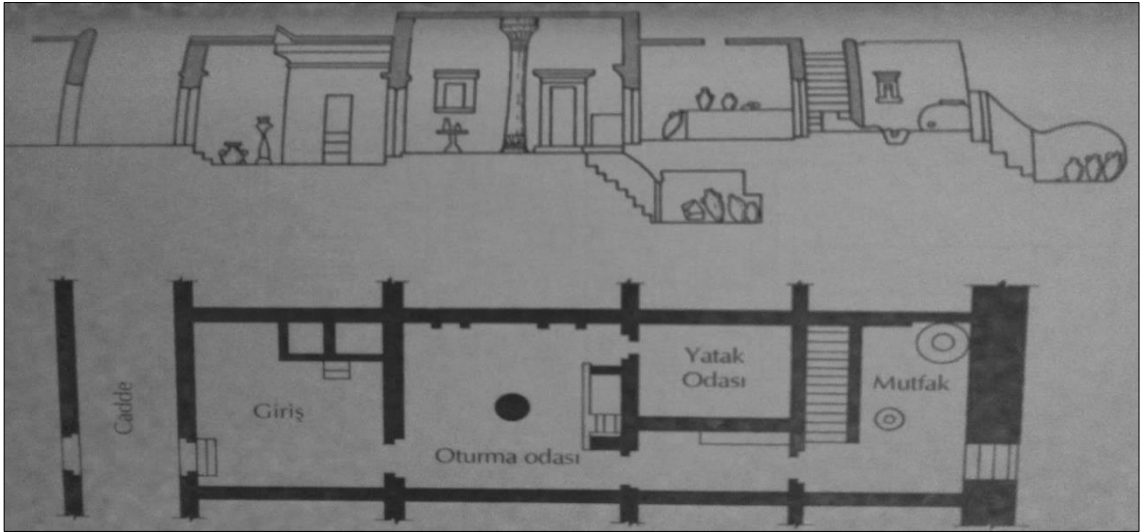
⁴⁶² Baines ve Malek 1986, s. 96; Bard 2005, s. 292-295; Brewer ve Teeter 2017, s. 60, 73, 123, 101; Freeman 2003, s. 60-61; Kuhrt 2013, s. 275 (Cilt I); Ryan 2019, s. 176; Schlögl 2019, s. 149; Van De Mieroop 2019, s. 232-233, 239, 242

⁴⁶³ Schlögl 2019, s. 151

Resim 54 Yatak ya da sunak olan evin bir kısmı (Wilkinson 2016, s. 48)

İşçiler, Ahenaten zamanında Amarna'nın inşası için kuzeye doğru yol almışlardır. Bununla birlikte Haremheb, kendi mezarını yapmaları için işçileri yeniden köye yerleştirmiştir. III. Ramses dönemine kadar bir sıkıntı yaşamadan çalışan işçiler, tahıl tedarikinin sağlanamamasından sonra greve gitmişlerdir. IV. Ramses, köyün yönetimini Amon başrahibine vererek köyü desteklemeyi bırakmıştır. İşçiler, çok zor durumda kaldıklarında, kazdıkları ve süsledikleri mezarları soymuşlardır. Köyün kapatılmasıyla birlikte aileleriyle burada yaşayan işçiler de kentin batısında bulunan halkla karışmışlardır.⁴⁶⁴

Resim 55 Köyden bir evin planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 165)

⁴⁶⁴ Bard 2005, s. 292-295

Resim 56 Deyr el-Medine (Wildung 2009, s. 153)

3.5.3 Dra Ebu el-Naga

Burası et-Tarif ile Deyr el-Bahri arasında yer almaktadır. XVII. Hanedan yöneticileri, aileleriyle birlikte burayı mezar alanı olarak kullanmışlardır. Mezarlar gösterişsizdir. Yapılan kazılarda silâhlar, takılar ve vazolar ele geçmekle birlikte mezarların (Resim 57) mimarisi hakkında yeterli bilgi elde edilememiştir.⁴⁶⁵

3.5.4 et-Tarif

Buradaki kraliyet mezarları XI. Hanedan'a aittir. Bu mezarlar boyut olarak devasa ve mimarî olarak da anıtsaldır. Kayaya oyulan mezarlar avlu oluşturan çukurlardan ibarettir. Bu çukurlar 200 metre uzunluk ile 60 metre genişliğe sahiptir. Avlunun arkasında Arapça sıra anlamına gelen ve *saff* denilen mezarlar bulunmaktadır. Gömülme odaları gösterişsiz olmakla birlikte vadi tapınaklarının kabartmaları epey tahrip olmuştur.⁴⁶⁶

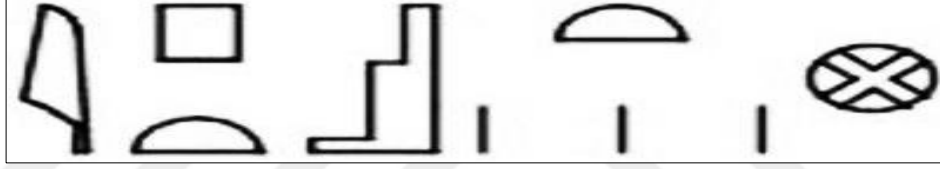
⁴⁶⁵ Baines ve Malek 1986, s. 95

⁴⁶⁶ Baines ve Malek 1986, s. 95

Resim 57 Dra Ebu el-Naga

3.5.5 Karnak

Resim 58 Karnak'ın Eski Mısır dilindeki adı (Gardiner 1957, s. 616)

Amon'un Nil ırmağının doğu kıyısında iki büyük tapınağı vardır ve bunlar Teb'de bulunmaktadır. Genişletilen iki tapınaktan Karnak'ta olanı Mısırlılar tarafından *en seçkin yer* anlamına gelen *İpet-sut* olarak adlandırılmıştır. Bu tapınak, yapılan en büyük dinsel yapıdır. Başka tanrılara adanan tapınaklarla birlikte etrafı çevrili büyük bir alandan müteşekkildir. Bu alan, törensel bir yolla *güney tapınağı/barınağı* anlamına gelen *İpet-resit'e*, yani Luksor tapınağına ulaşmaktadır. *Opet* şenliğinde Amon'un heykeli doğudaki Karnak ve Luksor tapınaklarını dolaştıktan sonra batıdaki Deyr el-Bahri, Medinet Habu ve diğer kült yerlerini dolaşmaktadır.⁴⁶⁷ Amon'un dolaştırıldığı kutsal kayığın parçaları, Kenanlı prenslerin tedarik ettiği sedirden yapılmaktadır.⁴⁶⁸ Tapınağın merkez planı ikizkenar yamuğu andırmaktadır.⁴⁶⁹ Karnak(Resim 58), *İki Ülkenin Tahtı* anlamında *Nesut Tavi* olarak da görülmektedir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Baines ve Malek 1986, s. 80; Brewer ve Teeter 2017, s. 51, 172; Kuhrt 2013, s. 331 (Cilt I); Redford 2001b, s. 309; R. Wilkinson 2016, s. 97; T. Wilkinson 2016, s. 274, 307; Van De Mieroop 2019, s. 156

⁴⁶⁸ Osman 2016a, s. 69

⁴⁶⁹ Eco 2019, s. 333

⁴⁷⁰ Bunson 2012, s. 215

Günümüzdeki adını, yakınında bulunan bir köyden alan tapınak, 1500x800 metrelik bir alana yayılmıştır. Burada Amon, Mut ve Honsu dışında başka tanrılara da tapım vardır. Alan, yıllar boyunca eklemelere ve onarımlara maruz kalmıştır. Bu hâliyle, Mısır'ın hem ideolojik hem de ekonomik anlamda en önemli tapınak kurumudur. Tapınak alanı üç bölgeden oluşmaktadır. Merkezde Amon, kuzeyde Teb'in yerel tanrısı Montu, güneyde Mut tapınakları yer almaktadır. Buradaki koçbaşı sfenksli yol Luksor'a bağlanırken Amon ile Montu tapınakları kanallarla ırmağa ulaşmaktadır. Merkezde yer alan Amon tapınağı bünyesinde küçük odaları ve kutsal bir gölü barındırmaktadır. Aten tapınağı ise tamamen yıkılmıştır. En eski yapı kalıntıları, I. Senusret zamanına kadar inen Orta Avlu'da yer almaktadır.⁴⁷¹

Karnak'taki tapınak (Resim 59) Luksor'daki tapınaktan büyüktür. Tapınak ve yerleşimi, Orta krallığa kadar uzanmaktadır. Başlangıçta tanrının heykelini barındıran küçük tapınak zamanla genişletilmiştir. Tapınağın günümüze kalan hâli, çoğunlukla Yeni krallığın eseridir. Geç krallıkta ve Ptolemaioslar döneminde de tapınağa eklemeler yapılmıştır. Eklemeli plana sahip tapınağın ana odası kutsal odadır. Daha sonraki krallar tarafından hypostyl salon, avlu ve pylon eklenmiştir. Eklemelerin dışında bazı krallar tapınaktan parçaları sökmüşler ve başka inşaatlarda kullanmışlardır. Ayrıca inşaatı asıl yapan kişinin adını silip kendi adını yazdıranlar da olmuştur.⁴⁷² Seferlerden elde edilen ganimet ve ticaret sonucu alınan mallar da burada, Amon tapınağında toplanmaktadır.⁴⁷³

XX. Hanedan'dan kalma bir belgede Amon tapınağına bağlı 35.000 kişinin hayvancılıkla uğraştığı, 8.700 kişinin ise tapınak arazilerinde tarım yaptığı anlatılmaktadır.⁴⁷⁴ Amon tapınağında çalışan toplam kişi sayısı ise 80.000 bulunmaktadır. Bu sayının geçildiği de görülmüştür.⁴⁷⁵

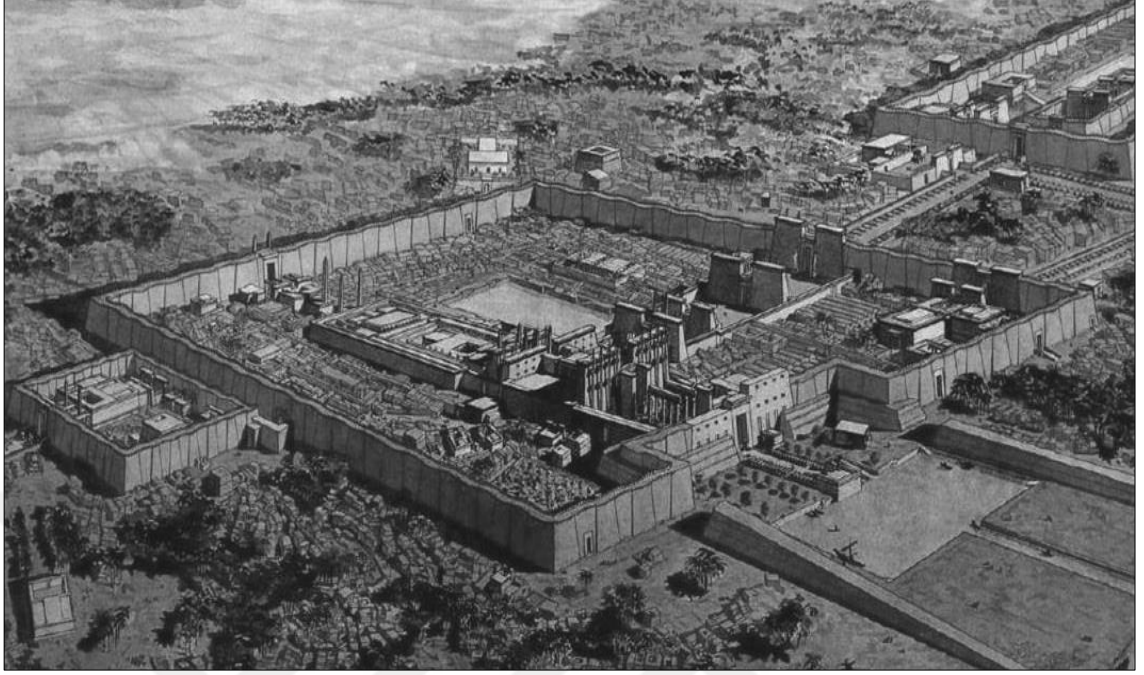
⁴⁷¹ Baines ve Malek 1986, s. 86

⁴⁷² Gates 2017, s. 159; Lloyd 2010, s. 328; Van De Mieroop 2019, s. 176

⁴⁷³ Eco 2019, s. 187

⁴⁷⁴ Brewer ve Teeter 2017, s. 52

⁴⁷⁵ Bard 2005, s. 480-483; Brewer ve Teeter 2017, s. 98; Diakov ve Kovalev 2017, s. 143

Resim 59 Karnak'ın olası görünümü (Wildung 2009, s. 90)

III. Ramses döneminde tapınak bünyesinde 81.322 erkek; 421.362 çiftlik hayvanı; 433 bahçe; 591.071 dönüm arazi; 83 gemi; 46 inşaat alanı; 65 köy; yaklaşık 52 kilo altın; yaklaşık bir ton gümüş; yaklaşık iki buçuk ton bakır; 3722 parça giysi; yaklaşık 350 kilo iplik; 1.047 kap yağ/bal/buhur; 25.405 kap şarap; 309.950 çuval tahıl; 24.650 sepet sebze; 64.700 sepet keten/keten tohumu; 866 sığır; 744 kaz; 82 ahşap gemi vardır.⁴⁷⁶ Bu liste daha erken tarihli ve daha farklı oranlı olarak Erman'da da bulunmaktadır.⁴⁷⁷

III. Ramses dönemine ait bir başka kayıt, tapınak bünyesinde bulunan çiçek stokundan bahsetmektedir. Nitekim Mısırlılar için çiçekler, hayatın ve yeniden doğuşun simgesidir. Şenlikler sırasında ilgili tapınağa çok sayıda çiçek bağışında bulunulduğu saptanmıştır. Amon tapınağına 1057 gün boyunca ki bu yaklaşık üç yıl etmektedir, 124 yelpaze buket; 3100 uzun buket; 15.500 kokulu buket; 1.975.800 buket; 1.975.800 çiçek sepeti; 60.450 çelenk; 620 geniş çiçek; 12.400 çiçek dizisi; 465.000 çiçek; 110 çiçek yığını; 144.720 lotus; 3.410 lotus buketi; 110.000 ufak lotus; 19.150 marul ve çiçek bağışı yapılmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Moret 1972, s. 333

⁴⁷⁷ Erman 1894, s. 303

⁴⁷⁸ Wilkinson 2000b, s. 97

Amon tapınağının yapımına I. Senusret döneminde başlanmıştır. İlk tapınağın duvarlarında Mısır'ın tüm eyaletleri ve bu eyaletlerin Nil boyunca uzunlukları yazmaktadır. Bu tapınak Beyaz Şapel (Resim 60) olarak da bilinmektedir. Zemini kırk iki Mısır eyaleti, eyaletlerin tanrıları ve ölçüleriyle kaplıdır. Buradaki mesaj açıktır. Kral, tüm Mısır'a egemendir.⁴⁷⁹ Şapelin ölçüleri 37,4x39,6 metredir. Tuğla duvarla çevrili yapının arkasında üç kült odası vardır. Şapelin parçaları 1927-38 yılları arası kazılan üçüncü pylonun temellerinden çıkarılmıştır. Bu küçük binanın mükemmelliği önceki örneklerin varlığına da işaret etmektedir.⁴⁸⁰

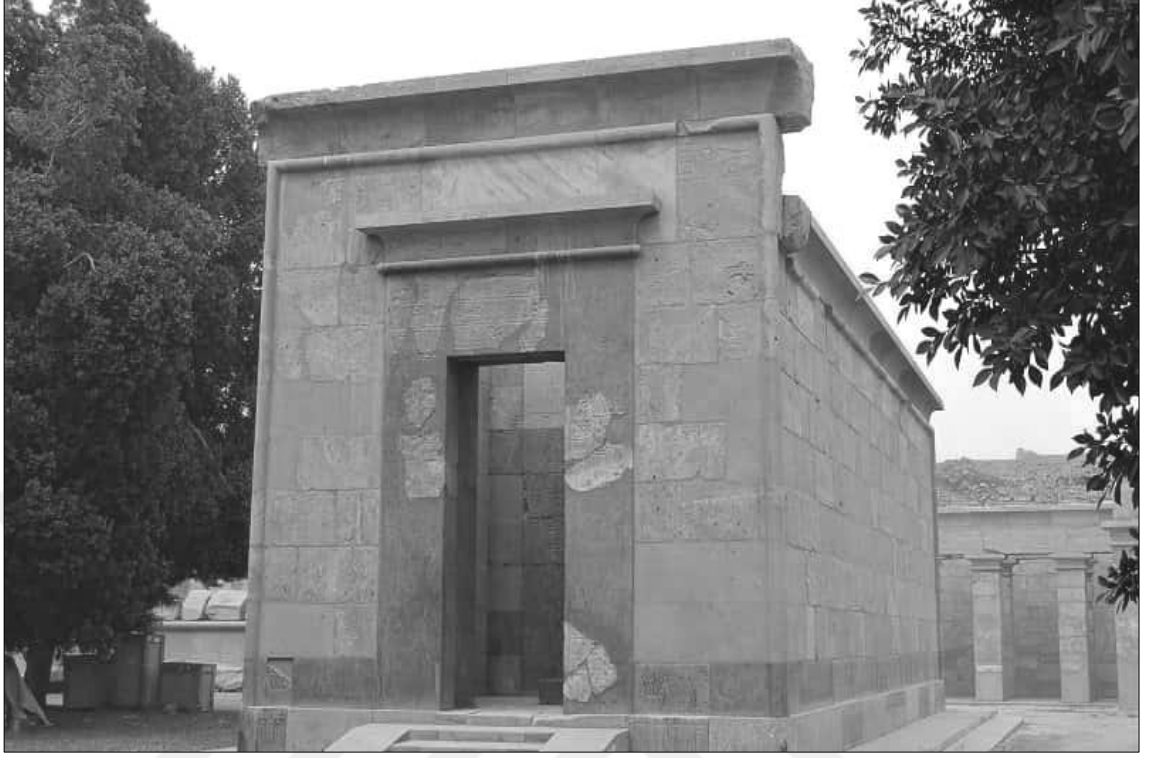
Resim 60 Beyaz Şapel

Beyaz Şapel dışında Hatşepsut döneminde yapılan başka bir şapel daha vardır. Kırmızı Şapel (Resim 61), Karnak'ın merkezinde Amon için yapılan iki odalı bir küçük tapınaktır. Uzunluğu 18 metre olan şapelin tabanı, nişlerle süslenmiştir. Kırmızı kuvarsit ile siyah granitten yapılan şapel, III. Tutmose tarafından yıkılmıştır. Yıkılan şapelin parçaları III. Amenhotep tarafından üçüncü pylonun yapımında kullanılmıştır. Yapıya ait bulunan 319 taş blok, 1999-2000 yılları arasında yeniden birleştirilmiştir. Bugün Kırmızı Şapel de Beyaz Şapel gibi Karnak Açık Hava Müzesinde sergilenmektedir.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Eco 2019, s. 153; T. Wilkinson 2016, s. 219; Van De Mieroop 2019, s. 103

⁴⁸⁰ Arnold 2003, s. 17, 51

⁴⁸¹ Arnold 2003, s. 51

Resim 61 Kırmızı Şapel

Karnak tapınak alanı alçak bir duvarla çevrelenmiştir. Tapınağın ana kısmı Luksor tapınağından farklı olarak doğu-batı yönündedir. Tapınağın birinci pylonunun tahminen XXV. Hanedan zamanında yapılmaya başlandığı düşünülmektedir. Bu pylon tamamlanamamıştır.⁴⁸² Pylonun dışında bir rıhtım, koçbaşı sfenks yolu ve Psamtik'in kutsal kayıkhânesi bulunmaktadır. Arkasında kalan birinci avluda II. Seti ile III. Ramses'in Amon, Mut ve Honsu için inşa ettikleri iki tapınak vardır. Seti'nin tapınağı küçük olmakla birlikte Ramses'in tapınağı avlu, hypostyl salon ve kutsal odasıyla tapınak içinde tapınak gibidir. Taharka'ya ait bir köşkün sütunu da yine burada yer almaktadır.⁴⁸³

Haremheb ile II. Ramses'in yaptırdığı ikinci pylonun yapımında Ahenaten'in Karnak'taki Aten tapınağından getirilen kumtaşları kullanılmıştır. Bu tapınaktan gelen 60.000 küçük kumtaşı da dokuz ve onuncu pylonlar ile ana hypostyl salonun inşasında değerlendirilmiştir. Pylonun önünde Ramses'in heykelleri vardır. İkinci pylonun ardında I. Seti ile II. Ramses tarafından tamamlanan ve bu yüzyılda Fransız arkeologlar

⁴⁸² Brewer ve Teeter 2017, s. 174; Gates 2017, s. 159-160

⁴⁸³ Baines ve Malek 1986, s. 86; Gates 2017, s. 160

tarafından yeniden birleştirilen ancak çatısı olmayan hypostyl salon bulunmaktadır. Salonun ölçüleri 102x53 metredir. Ortadaki on iki sütun 21 metredir ve açık papirüs biçimindeki sütun başlarının çapı 5,4 metredir. Kuzey-güney yönündeki 122 sütun ise lotus başlıklıdır ve yaklaşık 15 metredir. Planın karmaşık olması, tapınağın esas boyutunu anlamayı zorlaştırmaktadır. Salonun sütunları ve yan duvarları hem içeriden hem de dışarıdan I. Seti, II. Ramses ve Merneptah gibi kralların başarıyla (Kadeş Barışı ve Libya Zaferi gibi) süslenmiştir.⁴⁸⁴

Üçüncü pylon, III. Amenhotep tarafından inşa edilmiştir. Pylon yapıldığında altın ve gümüşle kaplanmıştır. Süslemeleri I. Seti ile II. Ramses'e aittir. Pylonun arkasına, ana girişi belirlemek üzere I. ve III. Tutmose tarafından dört dikilitaş diktirilmiştir. Yine I. Tutmose'ye ait bir sütun günümüze ulaşmıştır.⁴⁸⁵

Merkezdeki avluda I. Tutmose'nin bağısladığı iki dikilitaştan biri vardır. Dikilitaşlar Asuan'dan bütün olarak çıkarılmaktadır. Hatşepsut'un 27,5 metre uzunluğunda ve tahminî 320 ton olan pembe granit dikilitaşı dördüncü ve beşinci pylon arasındadır. Yapıldığı sırada dikilitaşın ucu elektriklerle kaplıdır.⁴⁸⁶

Tapınağın ilk kapıları dördüncü ve beşinci pylondur. I. Tutmose tarafından yaptırılmıştır.⁴⁸⁷ Aralarında kalan kısımda tapınağın ilk bölümleri yer almaktadır. Bu ilk bölüm orijinalinde yaldızlı on dört papirüs sütun barındırmaktadır. Hatşepsut'a ait biri ayakta biri yerde olmak üzere iki dikilitaş da burada bulunmaktadır.⁴⁸⁸

Pylonların arasında en küçük olanı altıncı pylondur. Bu pylon III. Tutmose tarafından tapınağa eklenmiştir.⁴⁸⁹ Tutmose, tapınağa tarlalar ve bahçeler de bağıslayarak Amon'a olan sadakatini göstermiştir.⁴⁹⁰ Bir avlu daha eklenen bu alanda, biri Aşağı Mısır'ı diğeri Yukarı Mısır'ı simgeleyen iki granit sütun (Resim 62-63) bulunmaktadır.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ Baines ve Malek 1986, s. 86-87; Bard 2005, s. 469-472; Diakov ve Kovalev 2017, s. 151; Gates 2017, s. 160; Kuhrt 2013, s. 280 (Cilt I); Redford 2001b, s. 224; Osman 2016a, s. 150; Van De Mieroop 2019, s. 208-209, 215, 242

⁴⁸⁵ Baines ve Malek 1986, s. 87; Gates 2017, s. 161; Schlögl 2019, s. 63; Van De Mieroop 2019, s. 188

⁴⁸⁶ Gates 2017, s. 161; Lloyd 2010, s. 379

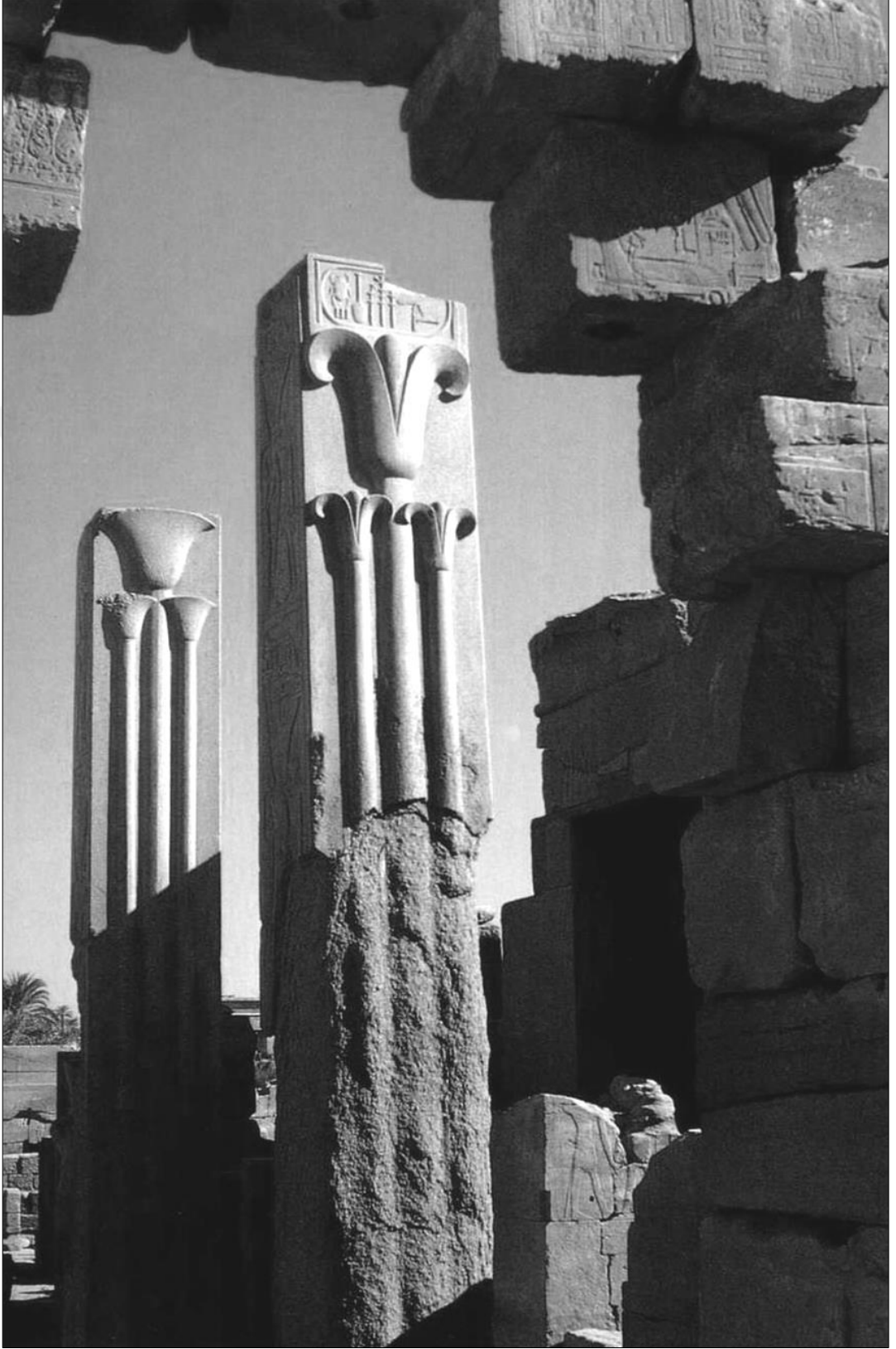
⁴⁸⁷ Arnold 2003, s. 17; Baines ve Malek 1986, s. 86; Bard 2005, s. 480-483

⁴⁸⁸ Baines ve Malek 1986, s. 87

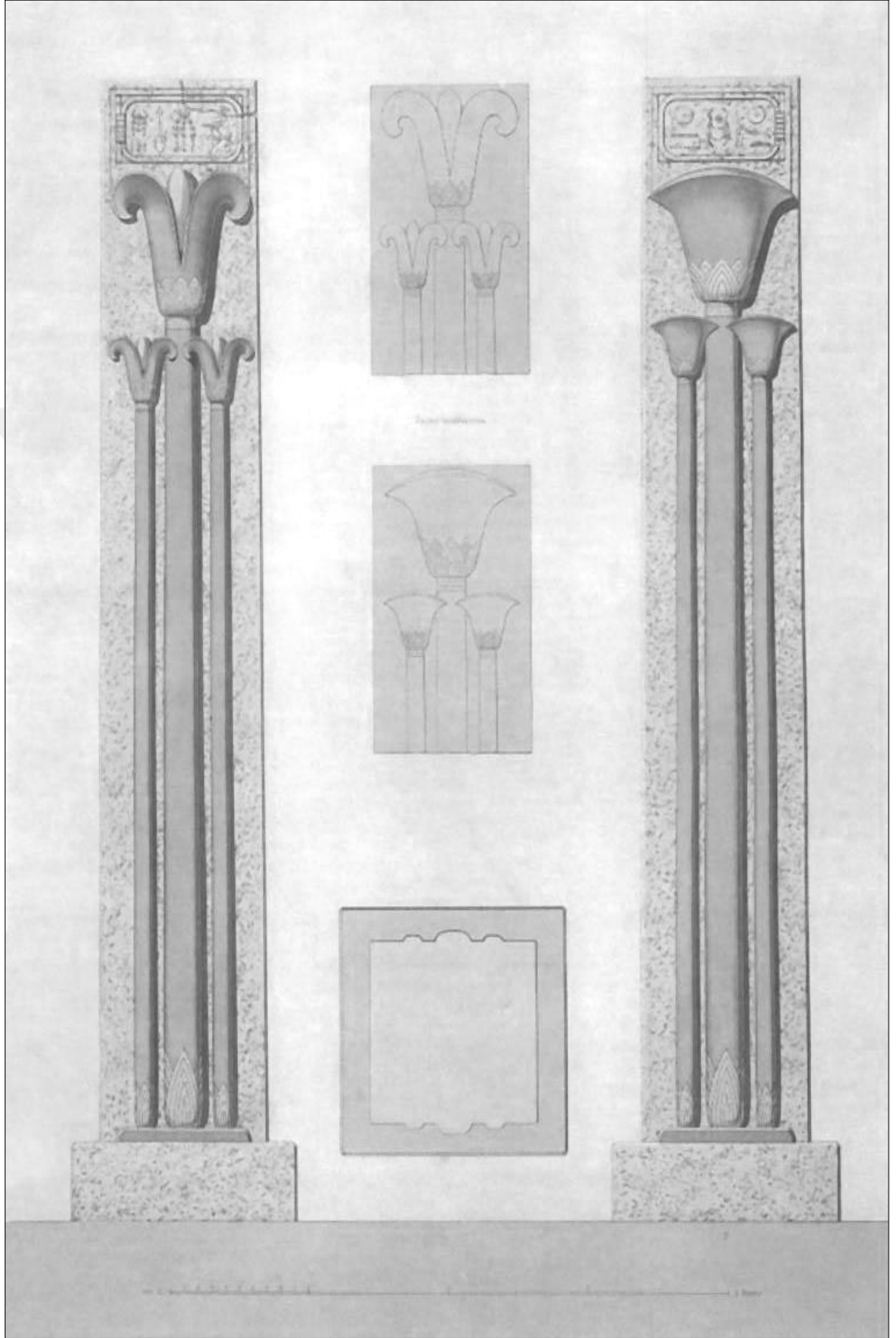
⁴⁸⁹ Gates 2017, s. 162

⁴⁹⁰ Diakov ve Kovalev 2017, s. 139

⁴⁹¹ Arnold 2003, s. 17; Baines ve Malek 1986, s. 87

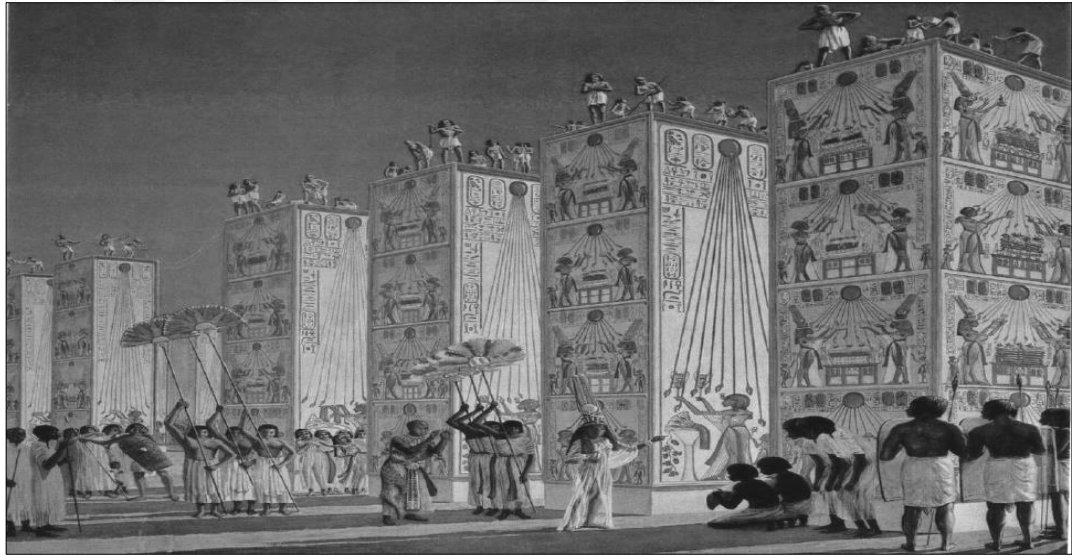

Resim 62 Lotus ve papirüs sütunlar (Wildung 2009, s. 98)

Resim 63 Sütunların orijinal hâli (D'Avennes 2000, s. 14)

Güneye uzanan dört avlu ve dört pylon (yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu pylonlar) daha bulunmaktadır ve bunlar XVIII. Hanedan'a aittir. Yedinci ve sekizinci pylonlar Hatşepsut ile III. Tutmose'nin, dokuz ve onuncu pylonlar Haremheb'in eseridir. Yedinci pylonun kuzeyindeki avluda iki binden fazla taş heykel ile yaklaşık 17.000 tunç figür barındıran çukur bulunmuştur. Mühürlü Avlu adı verilen bu alanda I. Senusret sütunları ile I. Amenhotep tapınağına ait kalıntılar da vardır. Bir kayikhâne de burada yer almaktadır. Haremheb'in pylonları arasında II. Amenhotep'in *sed* tapınağı da vardır. Onuncu pylondan sfenksli yol takip edilerek Mut tapınağına gidilmektedir. Bu yolla Amon tapınağından çıkılmaktadır.⁴⁹² Haremheb, Karnak'taki inşaat faaliyetlerinde Ahenaten'in burada bulunan binalarının malzemesini kullanmıştır. Buna *Gem pa-Aten* olarak da bilinen Aten tapınağı (Resim 64) talatatları da dâhildir.⁴⁹³ Bu talatatlar ikinci, dokuzuncu ve onuncu pylonlarda kullanılmıştır.⁴⁹⁴

Resim 64 Aten tapınağı (Wildung 2009, s. 111)

Ahenaten'in bu tapınağı 130x200 metre ölçülerindedir. Beş metre yükseklikteki sütunlara sahip salonlarla çevrili bir avlusu vardır. *Benben evi* de olan alanın mimarî bağlamı bilinmemektedir. Bunun nedeni kralın ölümünden sonra tapınak parçalarının yeniden kullanılmasıdır.⁴⁹⁵ Tapınak için *güneş diskinin anıtları yücedir* anlamında *Tnr-*

⁴⁹² Baines ve Malek 1986, s. 87-88; Gates 2017, s. 161

⁴⁹³ Arnold 2003, s. 17; Bard 2005, s. 469-472; Kuhrt 2013, s. 258 (Cilt I); Osman 2016a, s. 95; Schlögl 2019, s. 109; T. Wilkinson 2016, s. 347; Van De Mieroop 2019, s. 180, 195

⁴⁹⁴ Bard 2005, s. 480-483

⁴⁹⁵ Arnold 2003, s. 23

mnu-n-itn; güneş diskinin hareketleri güçlüdür anlamında *Rud-mnu-n-itn; benben taşı evi* anlamında *hut-bnbn; güneş diski evi* anlamında *hut-itn*, denilmektedir.⁴⁹⁶

Karnak'taki Amon tapınağının kutsal odası pembe granitten yapılmıştır. Tanrının heykelinin bulunduğu bu oda Büyük İskender'in üvey kardeşi Philippos Arrhidaeos tarafından yenilenmiştir.⁴⁹⁷

Kutsal odanın arkasında avlu ile III. Tutmose'nin şenlik salonu bulunmaktadır. Salonun odalarından biri Botanik Oda (Resim 65) olarak adlandırılmaktadır ve Tutmose'nin Asya seferleri sonrasında getirdiği bitki, kuş ve hayvanlarla süslüdür. Salonun adı *Ahmenu* (Resim 66) olarak da bilinmektedir ve salona “*anıtların en şanlısı*” denilmektedir. Alışılmadık bir plana sahip olan yapı “*milyonlarca yılın evi*” olarak da bilinmektedir. On sıradan oluşan ikili çadır sütunlar merkezde yer almaktadır. Bazilika benzeri merkezî alan, sütunlu bir avlu içinde bir şenlik çadırı gibi durmaktadır. Salon ile botanik odayı birbirine bağlayan kutsal penceredir. Bu pencere güzel papirüs demeti sütunlara sahiptir. Kral, burada tanrı Amon'a vazo, küçük heykel ve takı sunmaktadır. Güneyde, ırmağın yer altı suları ile doldurulan 200x117 metre ölçülerinde kutsal bir göl vardır ve tapınağın rahipleri burada yıkanmaktadır.⁴⁹⁸ Kralın buraya eklettiği dikilitaş Mısır'ın en büyük dikilitaşdır ve bugün Roma'daki Lateran Meydanı'nda bulunmaktadır.⁴⁹⁹

Resim 65 Botanik odadan ayrıntı

⁴⁹⁶ Bard 2005, s. 469-472

⁴⁹⁷ Gates 2017, s. 162

⁴⁹⁸ Arnold 2003, s. 6; Baines ve Malek 1986, s. 87; Bard 2005, s. 480-483; Eco 2019, s. 187, 334; Gates 2017, s. 162; Kuhrt 2013, s. 243 (Cilt I); Ryan 2019, s. 146; Van De Mieroop 2019, s. 162

⁴⁹⁹ Arnold 2003, s. 17

Resim 66 Ahmenu

Güneybatıda bulunan Honsu tapınağına Ramsesler döneminden birkaç kral ile Herihor ve I. Pinucem tarafından eklemeler yapılmıştır. Tapınağın çevresi de düzenlenmiştir.⁵⁰⁰

I. Şoşenk, uzun bir aradan sonra Karnak'a ekleme yapan tek kraldır. İkinci pylonun önüne büyük bir avlu inşa ettirmiştir. Ayrıca ikinci pylon ile III. Ramses tapınağı arasında hanedan başkenti Bubastis'in adını taşıyan bir kapı diktirmiştir.⁵⁰¹

XXIX. Hanedan kralı Hakor tarafından Karnak'taki birinci pylonun önüne kutsal kayıkhâne olarak da bilinen bir şapel eklenmiştir. Açık bir salona sahip olan Hakor şapelinde karşılıklı üçer papirüs başlıklı sütun bulunmaktadır.⁵⁰²

Alan içindeki kutsal gölde III. Amenhotep döneminden kalma bir bok böceği heykeli (Resim 67) yer almaktadır.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Arnold 2003, s. 17; Baines ve Malek 1986, s. 88

⁵⁰¹ Arnold 2003, s. 17; Bunson 2012, s. 216; Schlögl 2019, s. 159; Van De Mieroop 2019, s. 263

⁵⁰² Arnold 2003, s. 102

⁵⁰³ Baines ve Malek 1986, s. 88

Resim 67 Bok böceği heykeli

Teb'in diğer tanrısı, doğan başlı savaş tanrısı Montu'dur. Amon'dan önce de burada tapım gören Montu'nun tapınağı, Karnak'taki büyük tapınak alanının kuzeyindedir. Burası dışında Teb'e çok yakın olan Armant, Medamud ve Tod'da kült merkezleri vardır.⁵⁰⁴ Medamud, Karnak'a yaklaşık 5 kilometre uzaklıktadır ve buradaki kült merkezine uzanan sfenksli bir yol vardır.⁵⁰⁵

Montu tapınak alanı kare biçimindedir. Ana tapınak dışında başka tapınaklar ile kutsal bir göl de bulunmaktadır. Rıhtımı ve sfenksli yolu vardır. III. Amenhotep tarafından 1,5 kilometrelik bir platform üzerine yaptırılan bu tapınak sonraki krallar, özellikle de Taharka, tarafından plan değişikliği yapılarak yeni parçalar eklenmiştir. Altı sütunlu iki sırayla dekore edilmiştir. Tapınağın gövdesi sütunlu salondan oluşmaktadır. Mezar odası gizlidir. Genişletilen tapınak yeni hâliyle 26,25x52,50 metre boyutlarına ulaşmıştır. Maat adına bir tapınak, Harpre tapınağı ve hazine binası olarak kullanılan başka yapılar da vardır. Harpre tapınağı, XXI. Hanedan zamanında yapılmıştır. Dar ve uzun geçit, I. Psamtik tarafından inşa edilmiştir. Bu koridorda zarar görmüş sfenksler (Resim 69) bulunmaktadır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ R. Wilkinson 2016, s. 204; Van De Mieroop 2019, s. 118

⁵⁰⁵ Arnold 2003, s. 154

⁵⁰⁶ Arnold 2003, s. 154; Baines ve Malek 1986, s. 88; Bard 2005, s. 473-475

Mut tapınak alanı içerisinde ana tapınak, dışında ise III. Ramses ve Honsu tapınakları vardır. Ayrıca kutsal bir göl de bulunmaktadır. Tapınağı III. Amenhotep yapmış, Taharka ve I. Nektanebo gibi krallar eklemelerde bulunmuşlardır. Tanrıça Sehmet'e ait yüzlerce siyah granit heykel (Resim 68) alan içerisinde yer almaktadır. III. Amenhotep tarafından bağışlanan bu heykeller hâlâ yerlerindedir.⁵⁰⁷

Resim 68 Sehmet heykellerinden bazıları

Amon'un eşi Mut'un ana kült merkezi olarak kullanılan tapınağı, Karnak'taki büyük tapınağın güneyinde yer alan *İşeru*'dur. Heykeli şenliklerde taşındığı gibi kendine özel “*Mut'un Seyrüsefer Şenliğinde*” kutsal kayığı aracılığıyla kutsal gölde de dolaştırılmaktadır.⁵⁰⁸

Mut tapınağı 250x390 metre boyutlarındadır ve duvarla çevrilidir. Duvar boyunca altı şapel vardır. Orta krallığa tarihlenen yapı, Hatşepsut ve III. Amenhotep dönemlerinde değişikliğe uğramıştır. İlk iki avluda Sehmet heykelleri bulunmaktadır. Sonradan eklenen yapı arkadadır. At nalı şeklindeki kutsal gölle tapınak çevrelenmiştir. Kuzey uçta Honsu Pa-Kered tapınağı vardır. Bu tapınak, ana tapınaktan büyüktür. Geç Dönem'de tapınağa *doğum evi* anlamına gelen *mammisi* eklenmiştir. Mut tapınağının büyük kısmı, 1840 yılında şeker fabrikasının yapımı için sökülüştür.⁵⁰⁹

Amon'un oğlu Honsu da Teb'de tapım görmektedir. III. Ramses döneminde yapımına başlanan ve daha sonra bitirilen tapınağı, babası Amon'un büyük tapınak alanı içerisinde yer almaktadır. Yeni Yıl şenliği *Opet* sırasında onun heykeli de dolaştırılmıştır.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Baines ve Malek 1986, s. 88

⁵⁰⁸ Bard 2005, s. 477-479; R. Wilkinson 2016, s. 156

⁵⁰⁹ Arnold 2003, s. 156; Bard 2005, s. 477-479

⁵¹⁰ R. Wilkinson 2016, s. 114

Resim 69 Karnak'taki sfenksli caddelerden biri

Bu tapınak *Güneş'in Karşısı/Karşısı* olarak da adlandırılmaktadır. Bundan kasıt Ay'dır çünkü Honsu'nun sembolü Ay'dır. Tapınak, IV. ve XI. Ramses ile Herihor tarafından tamamlanmıştır ve günümüze kadar iyi korunmuştur. III. Amenhotep döneminde inşasına başlansa da o zamandan günümüze kalan kanıt yoktur. Pylonunun üzerinde dört bayrak direği, arkasında hypostyl salon vardır. Bu salonun arkasında tanrının müstakil yerleşimi, kayikhâne, dört sütunlu salon, kült odası ve merdivenler bulunmaktadır. Pylonun önündeki cadde Luksor'a giden sfenksli caddedir.⁵¹¹

Kamutef tapınağı, Amon'un bir tezahürü olarak Amon ile Mut yolu boyunca Hatşepsut ve III. Tutmose tarafından yeniden inşa edilmiştir. Min şenliğinde kullanılan tapınak, 38,5x48,3 metre boyutlarındadır. Dış duvarlar boyunca dokuz şapel dizisi yer almaktadır ve bu, tapınaklarda görmeye alışık olmadığımız bir özelliktir. Tapınağın karşısında, XVIII. Hanedan döneminde yapılan ve Medinet Habu'ya benzeyen bir düzene sahip olan kutsal kayikhâne bulunmaktadır.⁵¹² Kamutef, *kendi annesinin boğası* anlamına gelmektedir.⁵¹³

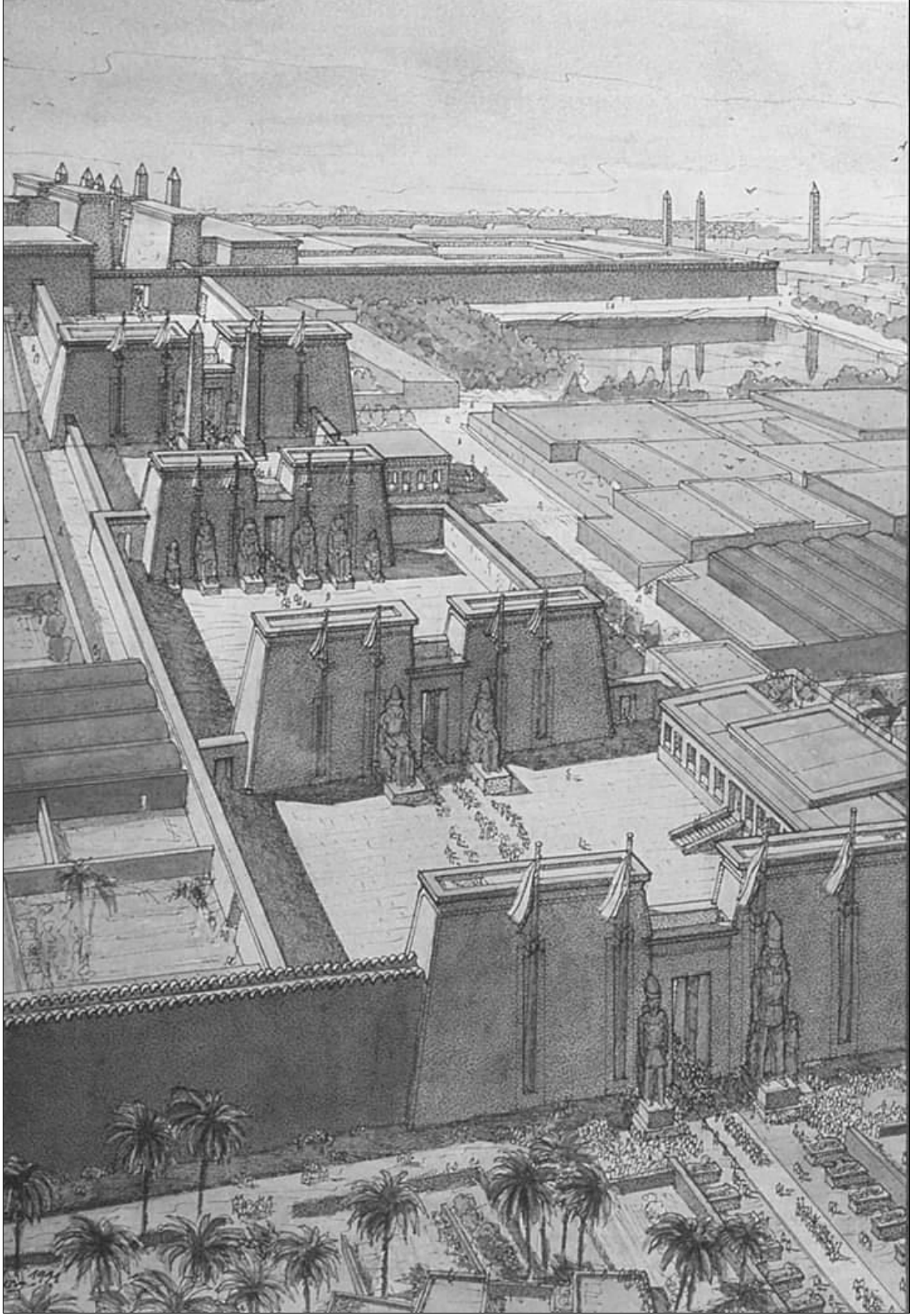
Tapınak alanının içerisinde şapel olarak adlandırabileceğimiz başka küçük tapınaklar da vardır. Bunlar III. Tutmose ile Şabaka tarafından yaptırılan Ptah tapınağı ile Şebitko tarafından yaptırılan Osiris tapınaklarıdır.⁵¹⁴

⁵¹¹ Arnold 2003, s. 124

⁵¹² Arnold 2003, s. 119-120

⁵¹³ Bard 2005, s. 480

⁵¹⁴ Baines ve Malek 1986, s. 88

Resim 71 Temsilî pylonlar

3.5.6 Krallar Vadisi

Arapça *Biban el-Mülük* olarak da bilinen Krallar Vadisi'ne XVIII. Hanedan ile XX. Hanedan arasında hüküm sürmüş krallar gömülmüş ve ilk olarak I. Tutmose'yle birlikte burası faaliyete geçmiştir. Bu mezarların hepsi krallara ait değildir çünkü memurlara ait altmış iki mezar daha burada bulunmuştur. Kralların mezarları ile tapınakları ayrıdır ve bunun nedeni olarak da güvenlik sorunu dışında dinî ve mimarî kaygılar öne sürülmüştür. Vadinin kullanıma açılmasını sağlayan kişi mimar İneni'dir. Vadi, doğu ve batı vadisi olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁵¹⁶

Krallar Vadisi'ndeki mezarlar, iki plan doğrultusunda yapılmıştır. I. Tutmose ile III. Amenhotep arası kral mezarları daha karmaşıktır. Gömü odası kartuş gibi ovaldir ve batıya doğrudur. Daha sonraki dönemlere tarihlenen mezarlar ise doğu-batı yönündedir ve düz galerilerden oluşmaktadır.⁵¹⁷ Uzunlukları farklı olan mezarların (Resim 72-73) süslemeleri *Amduat Kitabı* ile *Kapılar Kitabı* gibi dinî metinlerden yapılan alıntılarla kaplıdır.⁵¹⁸

Krallar Vadisi'nde bulunan kralların listeleri şu şekildedir:⁵¹⁹

I. Tutmose ile Hatşepsut	KV20
II. Tutmose	KV42
III. Tutmose	KV34
II. Amenhotep	KV35
IV. Tutmose	KV43
Tutanhamon	KV62
Haremheb	KV57
I. Ramses	KV16
I. Seti	KV17
II. Ramses	KV7
II. Ramses'in çocukları (?)	KV5
Merneptah	KV8

⁵¹⁶ Baines ve Malek 1986, s. 95-96; Gates 2017, s. 167; Hornung 2004, s. 90; Kuhrt 2013, s. 250 (Cilt I); Schlögl 2019, s. 82

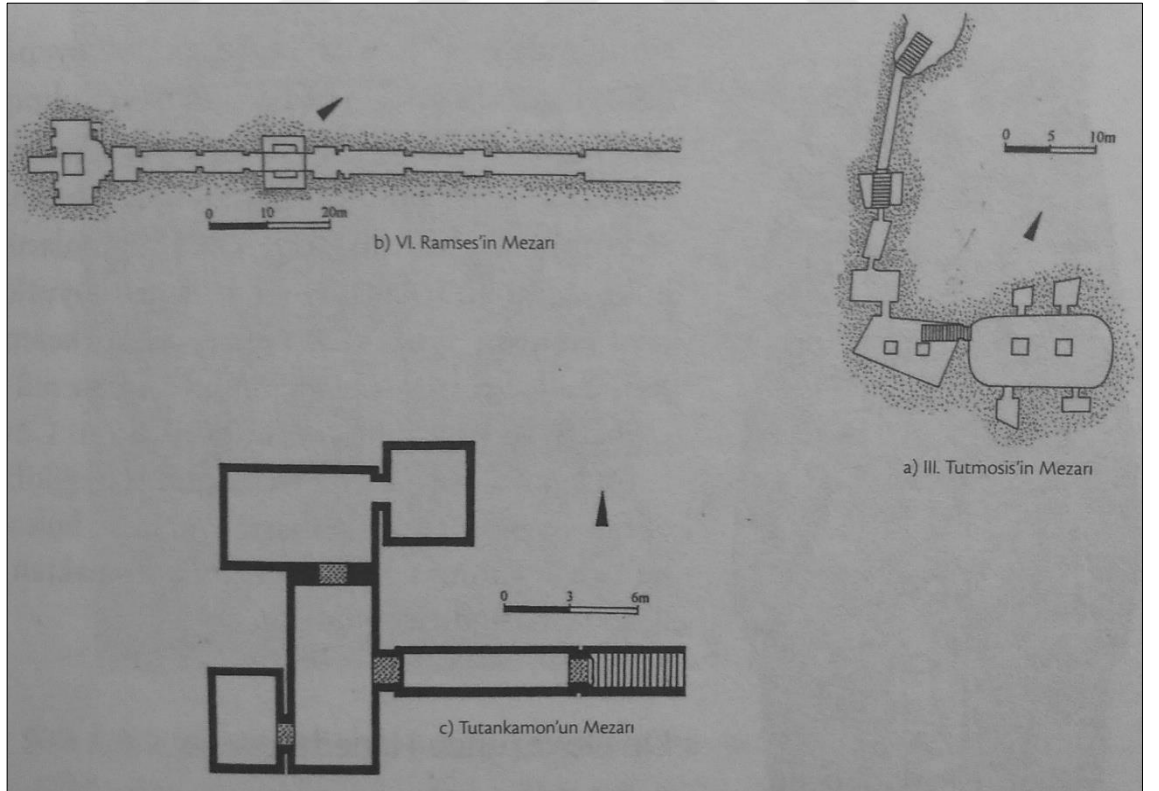
⁵¹⁷ Gates 2017, s. 168

⁵¹⁸ Baines ve Malek 1986, s. 96

⁵¹⁹ Arnold 2003, s. 128; Bard 2005, s. 1016-1017; Wilkinson 2000b, s. 207

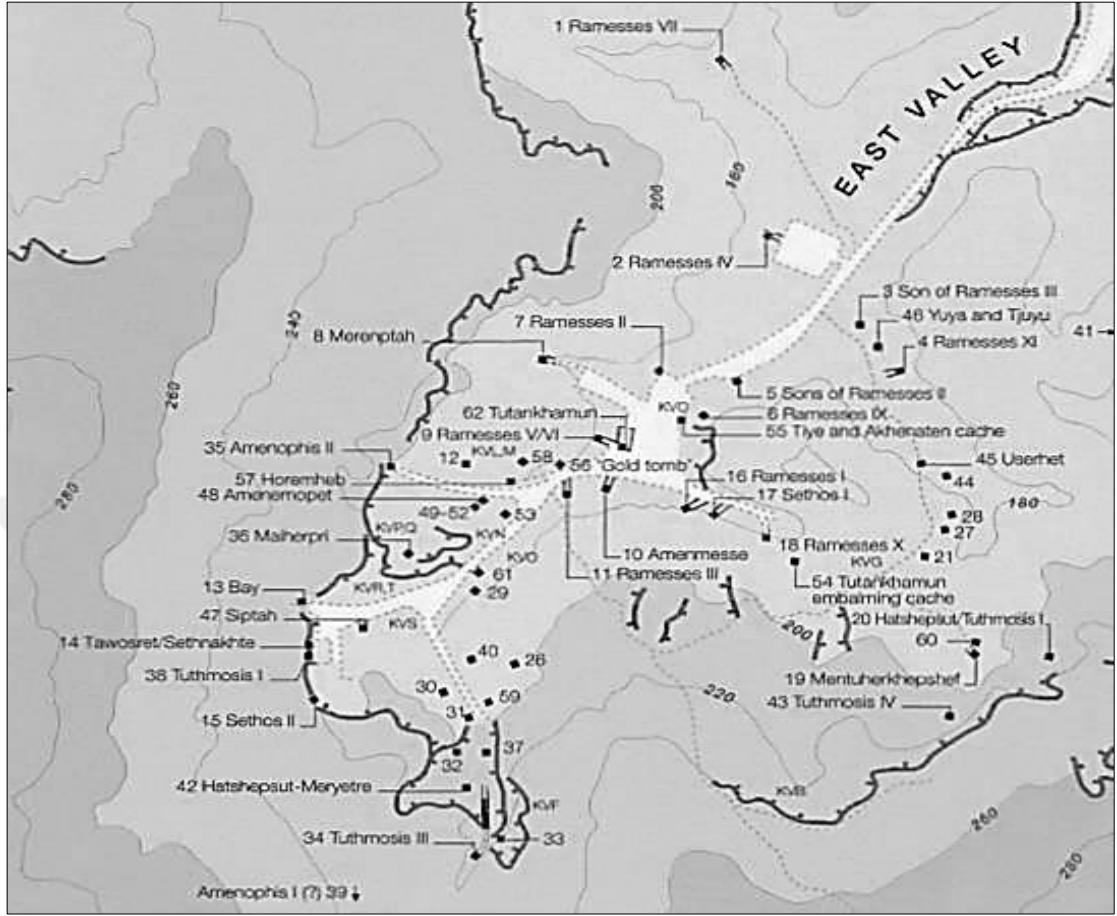
II. Seti	KV15
Amenemessu	KV10
Siptah	KV47
Tausret ile Setnaht	KV14
III. Ramses	KV11
IV. Ramses	KV2
V ile VI. Ramses	KV9
VII. Ramses	KV1
IX. Ramses	KV6
XI. Ramses	KV4

Krallar Vadisi'nin iki kısımdan oluştuğunu söylemiştik. Batı vadisinde ise III. Amenhotep ile Ay'ın mezarları bulunmaktadır. Amenhotep'in mezarı BV22, Ay'ın mezarı ise BV23'tedir.⁵²⁰ KV, Krallar Vadisi'nin kısaltması iken BV, Batı Vadisi'nin kısaltmasıdır.

Resim 72 Krallar Vadisi'den mezar örnekleri (Gates 2017, s. 169)

⁵²⁰ Arnold 2003, s. 128

Resim 73 Krallar Vadisi (Wilkinson 2000b, s. 11)

3.5.7 Kurna

I. Ramses ile I. Seti'nin milyonlarca yılın evleri, Teb'in kuzeyindeki Kurna'da (Resim 74) yer almaktadır. Kumtaşı yapının çekirdeği çatıya kadar korunmuştur. Duvar, 124x162 metrelik kulelerle güçlendirilmiştir. Doğuda geniş bir pylon vardır. Avluda kült sarayı, ikinci pylon, tahıl deposu, kuyu ve kutsal bir göl bulunmaktadır. Ana bina 45x52 metredir ve on sütunlu bir ön cepheye sahiptir. İç mekâna açılan üç giriş vardır. Orta kısımda Seti'nin kült heykeli, kayıkhanesi, Amon için altı sütunlu ve şapelleri olan salon bulunmaktadır. Amon-Seti, Honsu, Mut, Nefertum-Osiris ve Ptah-Sokar için beş şapel yer almaktadır. Sahte kapılı beş odalı kült alanı da tapınak kısımları içindedir. Açık hava avlusu ile yüksek sunak, tapınağın kuzeyinde bulunmaktadır. Tapınağın süslemesi Seti'ni oğlu II. Ramses tarafından tamamlanmıştır.⁵²¹

⁵²¹ Arnold 2003, s. 220-221

Resim 74 I. Seti tapınağı

3.5.8 Luksor

Tapınak, adını Arapça *köşk*, *küçük saray* anlamına gelen *kasr* kelimesinin çoğulu olan *uksur*dan almaktadır.⁵²² Luksor adı bugün yalnızca tapınak için değil, tapınak çevresindeki yerleşim yeri için de kullanılmaktadır. Yeni krallıktaki genişliği 280 hektarı bulmaktadır.⁵²³

Luksor ile Karnak'taki tapınaklar Amon'a adanmıştır ancak Luksor'daki tapınak daha çok kralla ve kralın *kası* yani ruhuyla ilgilidir. Yeni Yıl şenliği olan *Opet* sırasında Karnak'tan yola çıkan Amon heykeli Luksor'da kralla birleşmekte ve aralarındaki bağ bu şekilde vurgulanmaktadır. Kral şenlik sırasında gençleşmekte ve meşruluk kazanmaktadır. Şenlik boyunca kurbanlar kesilmekte ve eğlence düzenlenmektedir.⁵²⁴

⁵²² Van De Mieroop 2019, s. 25

⁵²³ Bard 2005, s. 295

⁵²⁴ Arnold 2003, s. 135; Baines ve Malek 1986, s. 82; Gates 2017, s. 158; T. Wilkinson 2016, s. 338; Van De Mieroop 2019, s. 190

Bununla birlikte tapınağın işlevi anlaşılamamaktadır. *Opet* şenliği için önemli bir mekândır. İlk kez Hatşepsut tarafından kutlanan ve on bir gün süren, daha sonra yirmi yedi gün kutlanan bu yeni yıl şenliği için III. Amenhotep, tapınağı yeniden inşa ettirmiştir.⁵²⁵ Tapınağın günümüze kadar kalabilmesi, Amenhotep'in sağlam temeline dayanmaktadır.⁵²⁶ Tapınağın yapılmasına istinaden yazılanlar şöyledir:⁵²⁷

“İnce kumtaşından, çok geniş ve inanılmaz güzel.

Duvarları elektrum, mobilyaları gümüş.

Tüm kapıları, eşiklerinde dekore edilmiş.

Pylon cennete doğru yükseliyor; bayrak direkleri yıldızlarda.

İnsanlar onu gördüklerinde Majestelerine övgüde bulunacaklar.”

Tapınağın varlığı XVIII. Hanedan'dan önce bilinse de daha çok III. Amenhotep (iç bölümler) ve II. Ramses'in (dış bölümler) eseridir. Bu krallar dışında Tutanhamon, Haremheb ve İskender'in de faaliyetleri bilinmektedir. Amon, Mut ve Honsu'nun sembolik mezarları, Ramses'in yapmış olduğu avluyla bitişiktir. Tapınağın boydan boya uzunluğu yaklaşık 260 metredir.⁵²⁸

Luksor tapınağının planı Karnak tapınağının planından biraz daha basittir. Tapınak iki ana kısımdan oluşmaktadır. Ana kısım, III. Amenhotep'in Orta krallıkta inşa edilen tapınağın üstüne inşa ettiği kısımdır. Tutanhamon on dört papirüs sütun eklerken daha sonra II. Ramses de kuzeyine avlu ve giriş pylonu eklemiştir.⁵²⁹

Tapınak (Resim 75-77), ırmağa paraleldir, yani kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Bu nedenle doğu-batı yönünde uzanan diğer Mısır yapılarından farklıdır. Bununla birlikte giriş pylonu, açık hava avluları, hypostyl salonları ve kutsal odaları vardır. Bu kutsal odada tanrının heykeli bulunmaktadır ve zeminden yüksektir.⁵³⁰

⁵²⁵ Brewer ve Teeter 2017, s. 114; T. Wilkinson 2016, s. 292; Van De Mierop 2019, s. 189

⁵²⁶ Bard 2005, s. 544-545

⁵²⁷ Wilkinson 2014, s. 94

⁵²⁸ Baines ve Malek 1986, s. 82

⁵²⁹ Bard 2005, s. 541-543; Gates 2017, s. 158; Hornung 2004, s. 119; Lloyd 2010, s. 787; T. Wilkinson 2016, s. 407-408

⁵³⁰ Gates 2017, s. 158

Resim 75 Luksor tapınağı

Tapınak ırmağın yanında yer aldığı için su taşkınlarına maruz kalabilmektedir. Bu gibi su taşkınlarında krallar tapınağa yardım etmektedir. Bu krallardan biri de Smendes'dir. Tapınak için taşkın tehlikesi oluştuğunda yardım elini uzatmıştır.⁵³¹

Karnak'a giden yol, I. Nektanebo tarafından insan başlı sfenkslerle donatılmıştır ve 3 kilometre kuzeye gitmektedir. Tapınağın ön avlusunda daha sonra sökülen Şabaka Kemerisi ile Taharka'nın yaptırdığı Hathor tapınağı bulunmaktadır.⁵³²

Tapınağın ön taraftaki dış düzeyinde Kadeş Savaşı anlatılmıştır. Buradaki ana kapı II. Ramses'e aittir. Başlangıçta tapınağın bu ana kapısı önünde iki kırmızı granit dikilitaş bulunmaktadır ancak bunlardan biri bugün yerindedir ve 25 metredir. Diğeri Paris'teki Concorde Meydanı'na götürülmüştür.⁵³³

⁵³¹ Van De Mierop 2019, s. 261

⁵³² Arnold 2003, s. 135; Baines ve Malek 1986, s. 82

⁵³³ Baines ve Malek 1986, s. 82-83; Bard 2005, s. 542-543

II. Ramses'in avlusu, ön avlunun arkasında bulunmaktadır ve yetmiş dört tane papirüs sütunla çevrilmiştir. Kral, bu sütunlarda bazı tanrıların önünde yer almaktadır. Çift sıralı sütunlar tüm avluyu kaplamaktadır. Teb üçlüsü (Amon-Mut-Honsu) için Hatşepsut ve III. Tutmose tarafından yaptırılıp Ramses'in tamir ettirdiği bir simgesel mezar/tapınak vardır. Avlunun güneyindeki boşluklara kralın ayaktaki heykelleri dikilmiştir. III. Amenhotep'in sütunlu yolu çift sıralı yedişer sütundan oluşmaktadır. II. Ramses ile eşi Nefertari'nin oturan heykelleri kuzeyde, Amon ile eşi Mut'un oturan heykelleri ise güney girişinde yer almaktadır. Tutanhamon ve Haremheb'in süslediği sütunlarda *Opet* şenliği resmedilmektedir. Batı duvarında Karnak'tan Luksor'a gelen heykel sandalı anlatılırken doğu duvarında bu sandalın geriye dönüşü anlatılmaktadır. III. Amenhotep'in ön avlusu, hypostyl salonu da barındırmakta olan tapınağın çatısı olan ilk yerdir. Burası dört tane yan odaya açılmaktadır. İkinci oda doğum odası olarak bilinmektedir ve Amenhotep'in kutsal doğumu anlatılmaktadır. Bu sahneler kralın Hatşepsut'un başlattığı doğum odası geleneğinin devamıdır. Üçüncü odaya ise İskender tarafından kutsal kayıkhâne olarak işlev kazandırılmıştır. Kralın tapınağı, alanın son odasıdır.⁵³⁴

Resim 77 Luksor tapınağı (Wilkinson 2000a, s. 49)

⁵³⁴ Arnold 2003, s. 135; Baines ve Malek 1986, s. 83

3.5.9 Malkata Sarayı ve III. Amenhotep'in Cenaze Tapınağı

Teb'in batısında bulunan Malkata'ya, III. Amenhotep tarafından bir saray yaptırılmıştır. Törenler için kullanılmakla birlikte saray bir konut olarak da görev görmüştür. Saray alanı içerisinde kralın eşi Tiye için dört saray, Amon için bir tapınak, konutlar ve suni bir liman da bulunmaktadır. Saray, kralın ölümüne kadar kullanılmış, kralın ölümünden sonra terk edilerek malzemeleri tasarruf edilmiştir.⁵³⁵

Saray (Resim 78) kerpiçten yapılmıştır ancak ahşap kolonlara ve çatıya da sahiptir. Açık hava salonu dışında dinlenme odaları, çalışma salonları, devlet binaları da saray alanı içinde bulunmaktadır. Saray için “*Göz Kamaştırıcı Gözün Sarayı*” ve “*Sevincin Evi*” de denilmektedir. Irmaktan yaklaşık 1,5 kilometre uzaklıkta bulunan sarayın tavan süslemeleri Minos motifleriyle süslenmiştir. Yatak odasının tavanında uçan akbabalar resmedilmiştir. Sarayın planı, III. Amenhotep'in oğlu Ahenaten'in Amarna'da bir kent kurmasına öncülük etmiştir.⁵³⁶

Sarayın kuzeyinde tuğladan yapılmış şenlik salonu bulunurken güneyde kuzey sarayı ile ana saray bulunmaktadır. Ana saray 57x135 metre genişliktedir. Dış avlusu ve taht salonu da vardır. Merkezdeki şenlik salonunda iki taraflı dört daireye açılan sekiz sıralı sekiz ahşap sütun yer almaktadır ve uzunlukları 30 metredir. İç mekân zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Duvarlar ve kapı çerçeveleri fayansla kaplıdır, altın yaldızlı ve kakmayla süslenmiştir. Birçok bireysel konut ve işçi yerleşimi de alan içerisinde. Bunlar kuzey, batı ve güney olarak adlandırılan köylerdir. Saray, Haremheb döneminde terk edilmiştir ve zamanla yıkılmıştır.⁵³⁷

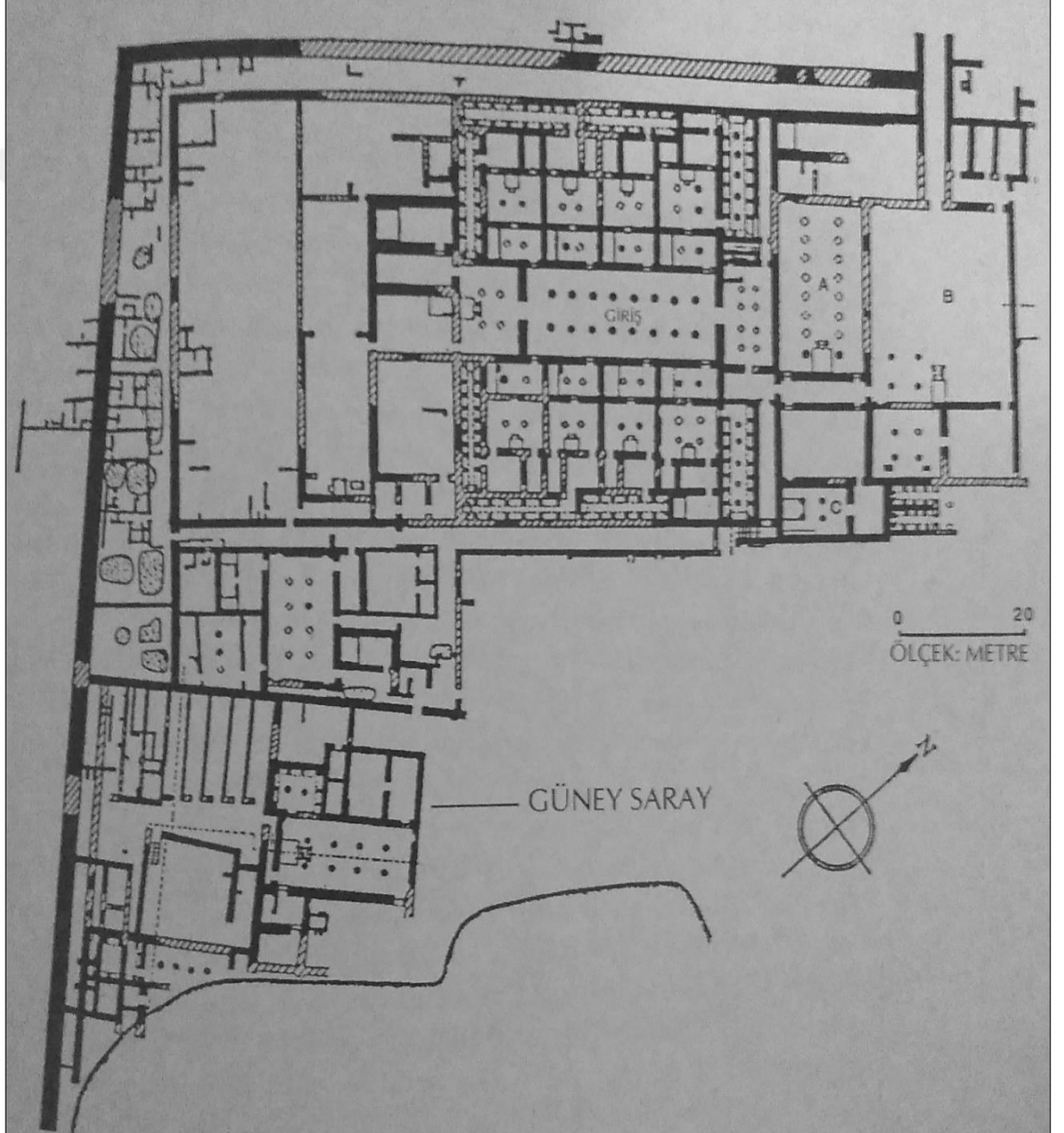
Kralın, sarayın kuzeyinde bir de milyonlarca yılın evi olarak kullanılan cenaze tapınağı vardır. Yapıdan çok az kalıntı günümüze ulaşmıştır. Etrafı 700x550 metre genişliğinde ve 8,5 metre yüksekliğinde bir duvarla çevrilidir. Güneyde dört avludan ve tapınaktan oluşan tapınak alanı vardır. Birinci pylon önünde Memnon heykelleri bulunmaktadır. İkinci pylonun önünde de iki heykel vardır. Üçüncü pylon ile dördüncü pylon 85x86 metre genişlikte ve 14,20 metre yükseklikte üç ya da dört papirüs sütun içeren sütunlu salonlarla çevrilidir. Bu sfenksli yoldur. Kralın 8 metrelik granit heykelleri avlunun önündedir. Buradaki kalıntılar yalnızca hypostyl salona aittir.

⁵³⁵ Kuhrt 2013, s. 282 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 188

⁵³⁶ Bard 2005, s. 986-987; Brewer ve Teeter 2017, s. 168; T. Wilkinson 2016, s. 342

⁵³⁷ Arnold 2003, s. 136

Tapınak hâricinde Amon, Osiris, Ptah, Re ve Sokar için de şapeller oluşturulmuştur. Yüzlerce Sehmet heykeli, timsah kuyruklu kaymaktaşı sfenksler, Anubis başlı kumtaşı sfenksler, gerçek boyutlu su aygırı heykeli de vardır. Granitten ya da diyoritten yapılan bu heykellerde Sehmet ya oturur vaziyette ya da ayakta ve elinde papirüs değneğiyle tasvir edilmiştir. Tapınağın temelleri zayıf olduğundan yıkılmıştır. Taşları Merneptah tarafından yeniden değerlendirilmiştir.⁵³⁸

Resim 78 Malkata sarayının planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 167)

⁵³⁸ Arnold 2003, s. 16; R. Wilkinson 2016, s. 182

3.5.10 Medinet Habu

Kesin olmamakla birlikte burasının adının Hapu oğlu Amenhotep'den geldiği düşünülmektedir. Amenhotep, adası kral III. Amenhotep'in Teb'deki cenaze tapınağının ve Memnon heykellerinin mimarıdır. Kendi heykellerinin ve kendi cenaze tapınağının olmasına izin verilmiştir. Durum olarak Hatşepsut'un mimarı Senenmut'la karşılaştırılabilir. Öldükten sonra anısı silinmemiş ve Teb'in batı kıyısında yer alan ve III. Ramses'in cenaze tapınağıyla (Resim 79) ünlü bu yere babasının adı verilmiş olabilir çünkü Amenhotep, kayıtlarda çoğunlukla babasının adıyla anılmaktadır. Amenhotep'e ait çok sayıda kâtip heykeli de ele geçmiştir.⁵³⁹ Luksor tapınağının III. Amenhotep döneminde başlanmasına öncülük eden mimar olduğu da düşünülmektedir.⁵⁴⁰

Tapınak, Mısırlılar tarafından *Çamet-Camet* olarak adlandırılmaktadır. Bu isim tapınağın yanındaki kasabadan gelmektedir. *Kutsal yer, batının tepesi, erkeklerin ve annelerin tepesi* de denilmektedir. Kralın tapınağının uzun ismi ise *Kral Ramses'in Milyonlarca Yılın Evi Amon Mülkünde Sonsuzlukla Birleşti* anlamını taşımaktadır. Tapınak, *Bati'nın İhtişamı* ve *Tahtlardaki Görkemli* olarak da bilinmektedir.⁵⁴¹ Hatşepsut ve III. Tutmose, burada Amon için bir tapınak yapmıştır. Tapınak III. Ramses, Şabaka, Taharka, XXIX. ve XXX. hanedanlar zamanında onarılmıştır. Bu tapınağın yanına Ramses kendi tapınağını ekletmiştir.⁵⁴²

III. Ramses'in tapınağı, Teb'in batısındaki en büyük cenaze tapınaklarından biridir. Tapınak, XI. Ramses zamanında Kuş genel valisi olarak görev yapan Panehsi tarafından kuşatılmış ve tahıl depoları ele geçirilmiştir ancak Amon başrahibi Herihor kuşatmayı kaldırmıştır.⁵⁴³ Bir başrahibin kuşatmayı kaldırarak güçte olması önemlidir çünkü Herihor ve ardılları belki de bu durumdan güç alarak Mısır yönetiminde hak iddia edeceklerdir.

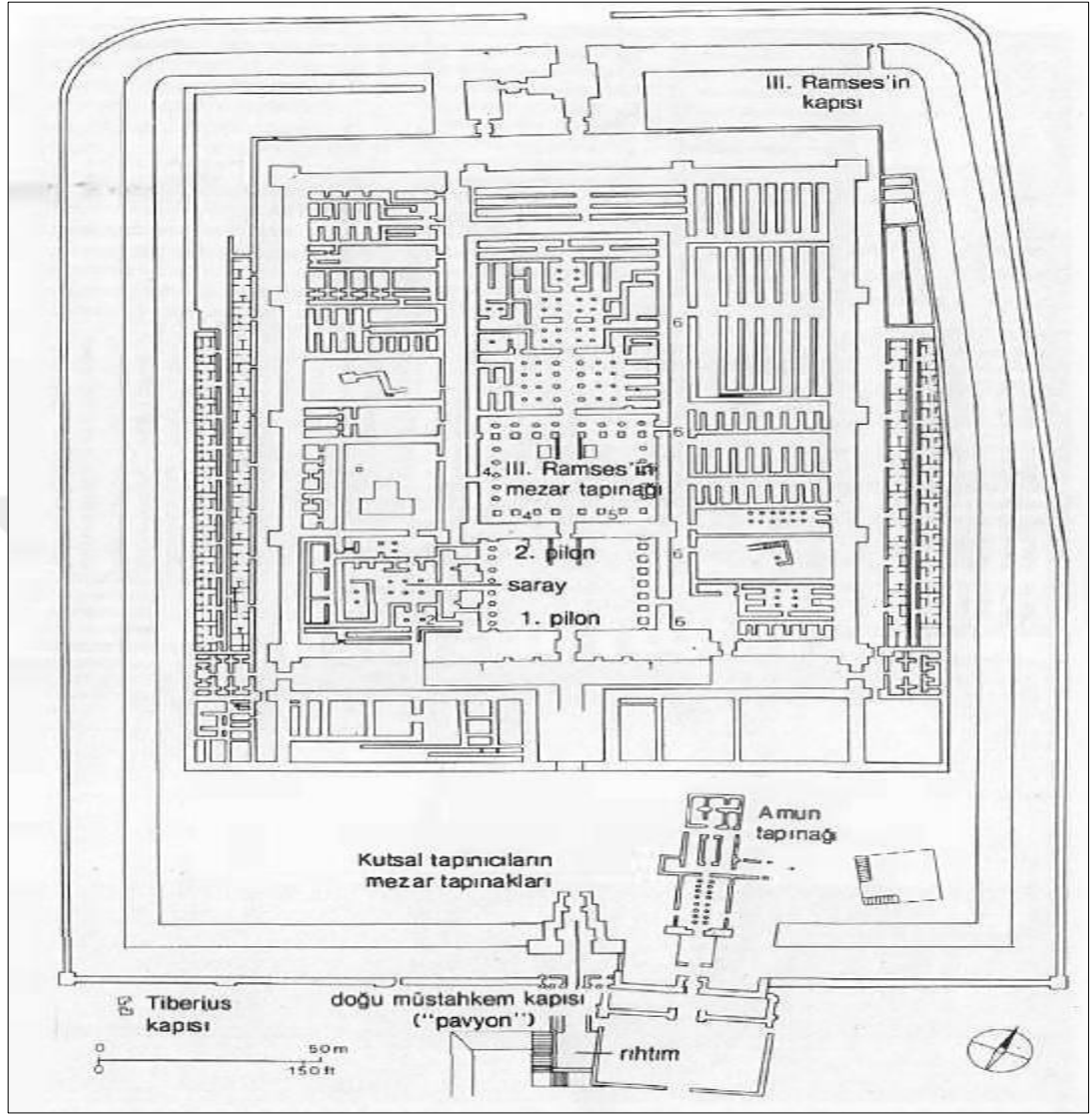
⁵³⁹ Bard 2005, s. 578-579; R. Wilkinson 2016, s. 92; Van De Mieroop 2019, s. 191

⁵⁴⁰ Schlögl 2019, s. 105

⁵⁴¹ Bard 2005, s. 578-579, 581-583; Bunson 2012, s. 257-258

⁵⁴² Baines ve Malek 1986, s. 93-94

⁵⁴³ Van De Mieroop 2019, s. 239, 248

Resim 79 Medinet Habu'nun planı (Baines ve Malek 1986, s. 94)

Geç Dönem'de Amon'un tanrısal eşleri olarak adlandırılan kraliyet üyesi prensesler öldükten sonra Medinet Habu'ya gömülmektedir.⁵⁴⁴ Bu tanrısal eşlerin bazılarının şapelleri III. Ramses'in cenaze tapınağında bulunmuştur. Pylonu (Resim 80), sütunlu avlusu ve kült odaları olan bu şapeller dikdörtgen planlıdır. Mezar odaları zeminin biraz altındadır. Bazı mezar odaları taş tonozlara sahiptir.⁵⁴⁵ Tapınak (Resim 81) yapıldığı dönem içerisinde devlet işleri için de kullanılmıştır. Bu nedenle idarî bir merkezdir. Kentin belediye başkanı burada oturmaktadır.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Bard 2005, s. 578-579, 581-583; Redford 2001b, s. 358; Van De Mieroop 2019, s. 266-267

⁵⁴⁵ Arnold 2003, s. 145

⁵⁴⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 198; Eco 2019, s. 223

XX. Hanedan döneminde II. Ramses'in ihtişamlı saltanatına vurgu yapmak adına krallar Ramses adını kullanmışlardır. Böyle yaparak eski güzel günlere döneceklerini düşünmüşlerdir. Kendilerine Ramses adını almaları dışında o dönemin yapılarını da taklit etmişlerdir. III. Ramses'in Medinet Habu'daki tapınağı buna en güzel örnektir. Tapınak, II. Ramses'in Ramesseum tapınağına benzemektedir.⁵⁴⁷

Resim 80 Medinet Habu

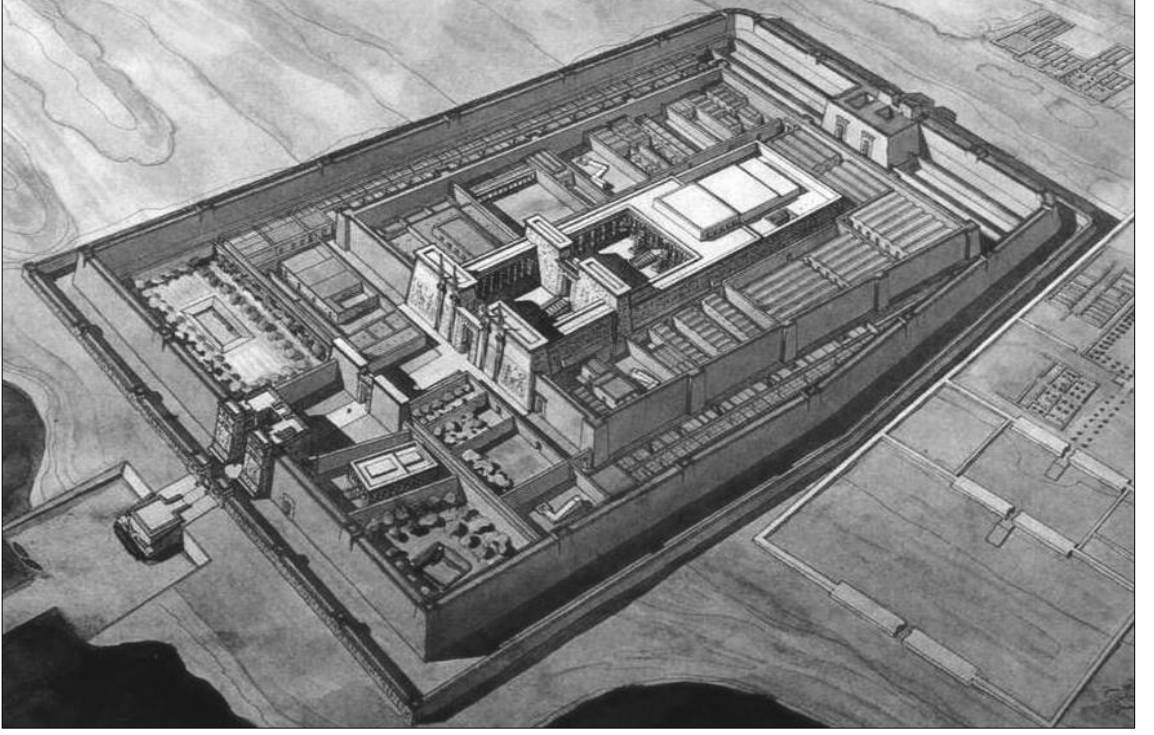
Kalın tuğla duvarlarla çevrelenmiş alanda, rahiplerin kalması için konutlar inşa edilmiştir. Güney kapısındaki rıhtım, kanal aracılığıyla ırmağa bağlanmaktadır. Kralın deniz kavimleriyle yaptığı savaşları anlatan kabartmalar tapınağın duvarlarını süslemektedir. Tapınağın doğusunda ve batısında bulunan kapılardan yalnızca biri, o da doğuda olanı, ayaktaadır. Birinci avlunun güneyinde tuğla saray vardır ancak tahrip olmuştur. Sarayın içi çinilerle bezenmiştir ve görünme penceresi aracılığıyla saray ile tapınak birbirine bağlanmaktadır.⁵⁴⁸ Tapınakta ahırlar, kuyular, barakalar, havuzlar ve bahçeler de yer almaktadır. Tapınak kral yaşarken de kullanılmıştır. Medinet Habu'daki bu yapı gibi diğer mezar tapınakları, kişinin ölümünden sonra bakımını sağlamak için yapılmış ve değerlendirilmiştir. Tapınak, Nübyeli krallar zamanında genişletilmiştir. III. Ramses, tapınağın sütunlu avlusunda Osiris ve Re'yle aynı boyuttaki heykellerle tasvir edilmiştir. Bunun nedeni, kralın da bir tanrı olduğunu ve ilahî özellikler taşıdığını göstermektir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ Baines ve Malek 1986, s. 93-94; Bard 2005, s. 578-579, 581-583; Eco 2019, s. 336

⁵⁴⁸ Baines ve Malek 1986, s. 94-95

⁵⁴⁹ Arnold 2003, s. 144; R. Wilkinson 2016, s. 43, 61

Sekizli tanrı grubu *ogdoadın* Nun, Heh, Kek, Amon, Naunet, Havet, Kauket ve Amaunet adlı tanrı ve tanrıçalarının Medinet Habu’da gömüldükleri düşünülmektedir. Bu *ogdoadın* ana kült merkezi Hermopolis’tir.⁵⁵⁰

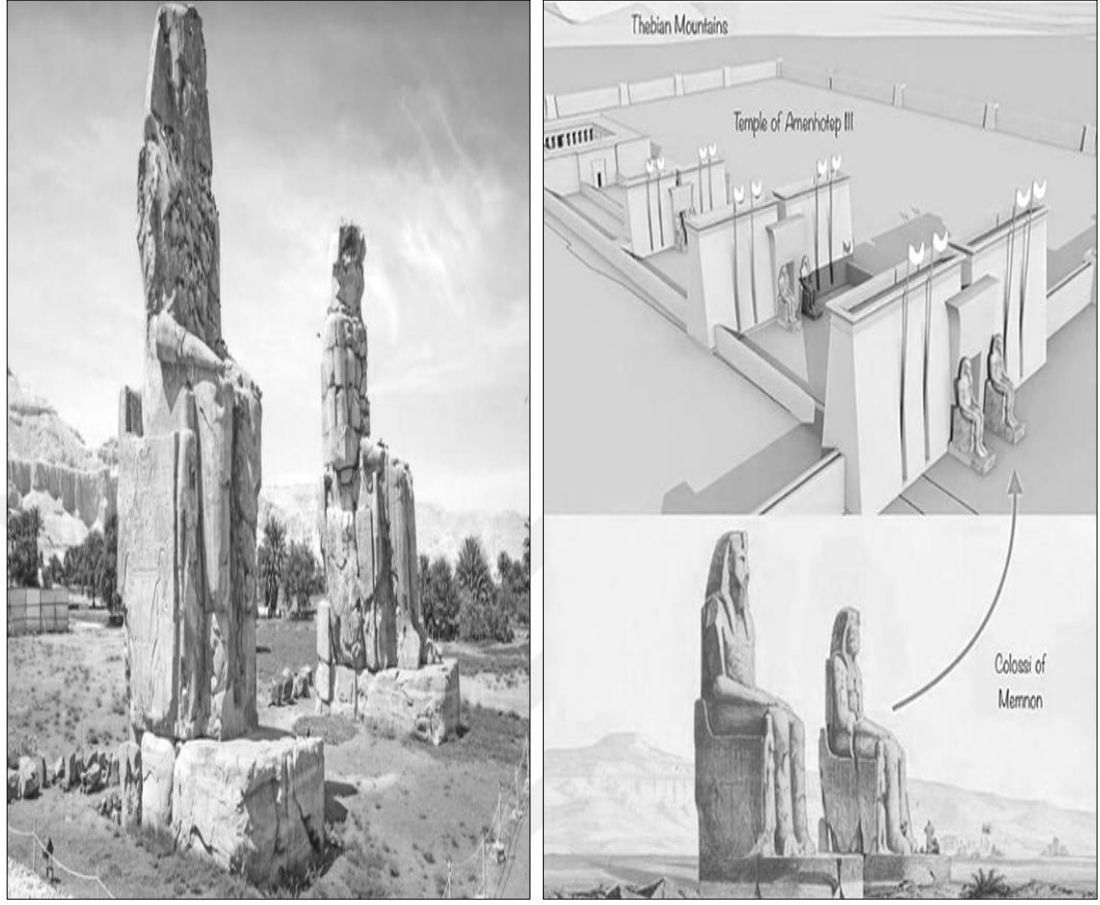
Resim 81 Medinet Habu’nun olası görünümü (Wildung 2009, s. 135)

3.5.11 Memnon Heykelleri

Memnon heykelleri (Resim 82) kuvarsitten yapılmışlardır. Kafa ve taçla birlikte yükseklikleri 20 metreyi bulmaktadır. III. Amenhotep’e ait heykellerin bacaklarında kralın eşi Tiye ile kızı Mutemviya bulunmaktadır. Ağırlıkları yaklaşık sekiz yüz tondur. Her iki heykel de bugün Cebel el-Ahmar diye bilinen kuvarsit ocaklarından getirilmiştir. Heykellerden biri MS 27 depreminden etkilenerek şafak vakti ıslık benzeri bir ses çıkartmaya başlamıştır. Homeros’un Iliada adlı eserinde şafak tanrıçası Eos’un oğlu olarak gösterilen Memnon da annesine şarkı söylemektedir. Bu nedenle heykeller ile Memnon özdeşleştirilmiştir. Roma imparatoru Septimius Severus’un heykellerden etkilenerek bunları onarması sonrasında ıslık sesi de kesilmiştir. Heykeller çok sayıda ziyaretçi tarafından ziyaret edilmiştir ve heykellerin üzerine yazılar yazılmıştır.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ R. Wilkinson 2016, s. 78

⁵⁵¹ Arnold 2003, s. 200; Cline 2018, s. 55; Van De Mierop 2019, s. 187

Resim 82 Memnon heykelleri

3.5.12 Ramesseum

Burası II. Ramses'in cenaze tapınağıyla birlikte başka yapıları da barındıran bir bölgedir. Ramses, aynı Karnak'ta olduğu gibi burada da Kadeş Barışı'yla tapınağının duvarlarını süslemiştir.⁵⁵² Tapınak için “*Teb’le Birleşen Ramses*” ya da *Teb’le Birleşen Milyonlarca Yılın Evi* anlamında *hut nthh m rn put hnmt Uaset* de denilmektedir. Yukarı Mısır'ın merkez bankası görevini üstlenmiştir.⁵⁵³

Ramses'in buradaki milyonlarca yılın evi, Batı Teb'de bulunan bu türdeki en büyük evdir. Mısır'ın önde gelen korunmuş tapınaklarından biridir. Alan çölün kenarında yer almakta ve alçak teraslarda yükselmektedir. Belirgin bir eğri plana sahip tapınak (Resim 84-86), 58x183 metre boyutlarındadır ve 180x257 metrelik bir duvarla

⁵⁵² Schlögl 2019, s. 133; Van De Mieroop 2019, s. 215

⁵⁵³ Bard 2005, s. 992-993; T. Wilkinson 2016, s. 410-411

çevrilidir.⁵⁵⁴ Adı Yunan tarihçi Diodorsos tarafından Ozymandyas olarak adlandırılmıştır. Bu, II. Ramses'in kraliyet adı *Usermaatre Setepenre*'den bozmadır. Tapınak tuğla duvarla çevrelenmiştir. Tapınağın kendisi taştandır. İki avlusu, hypostyl salonu, ön odaları, yan odaları, kutsal kayıkhânesi ve pylonu vardır. Odalar ve depolar da yine tapınak alanı içerisinde yer almaktadır. Irmağın batı kıyısında bulunan tapınak, Luksor'daki tapınakla paraleldir. Kralın annesi Tuya'ya ait bir küçük şapel tapınakta bulunmaktadır. Kralın granitten yapılma iki heykeli, başlangıçta pylon önünde dururken bugün biri British Museum'da diğeri tapınak alanında. Burasının kütüphâne ya da arşiv olduğu düşünülmektedir.⁵⁵⁵

İlk pylon 69 metre genişliğindedir ve kısmen çökmüştür. Alt avlunun güneyinde tuğladan yapılma kült sarayı vardır. Bu sarayın karşısında on bir büyük heykel sütun vardır. İkinci pylonun önünde 19 metre yüksekliğinde, 1000 ton ağırlığında II. Ramses'in oturan ve kırılarak yere düşen heykeli vardır. Üst avlu iki sıra sekiz heykelden oluşmaktadır. Her biri 11 metre olan heykeller birbirine bakmaktadır. Sunağın arkasında kralın 10 metrelik siyah granitten iki oturan heykeli yükselmektedir. Bunun ardında Karnak'taki hypostyl salonun kopyası olan salon vardır. Papirüs sütunlu bu salonun arkasında üç küçük salon, kutsal kayıkhâne, güneş tapınağı ve diğer odalar bulunmaktadır. Tapınağın yanındaki ve arkasındaki odalar kaybolmuştur. Bu yüzden planları belli değildir. Abderalı Hekataios bir odada astronomik çizimler tanımlamıştır. Tapınak içinde tavanı astronomi çizimleriyle dolu bir oda vardır. Yapı bir depremle yıkılmış olmalıdır. Malzemeler Medinet Habu'da yeniden değerlendirilmiştir.⁵⁵⁶ III. Ramses dönemindeki işçi grevleri sırasında, işçiler ödeme alabilmek için tahılların saklandığı Ramesseum'a girmişlerdir. Amaçlarına ulaşana kadar bölgeden ayrılmayan işçiler, bir aylık ödemeleri yapıldıktan sonra alanı terk etmişlerdir.⁵⁵⁷ Bu durum tapınağın depo olarak kullanıldığını da göstermektedir.⁵⁵⁸ Tapınağın depoları (Resim 83) yılda 17.000-20.000 arası insanı doyurabilmektedir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Arnold 2003, s. 197

⁵⁵⁵ Baines ve Malek 1986, s. 93; Eco 2019, s. 335-336

⁵⁵⁶ Arnold 2003, s. 197

⁵⁵⁷ Van De Mieroop 2019, s. 239

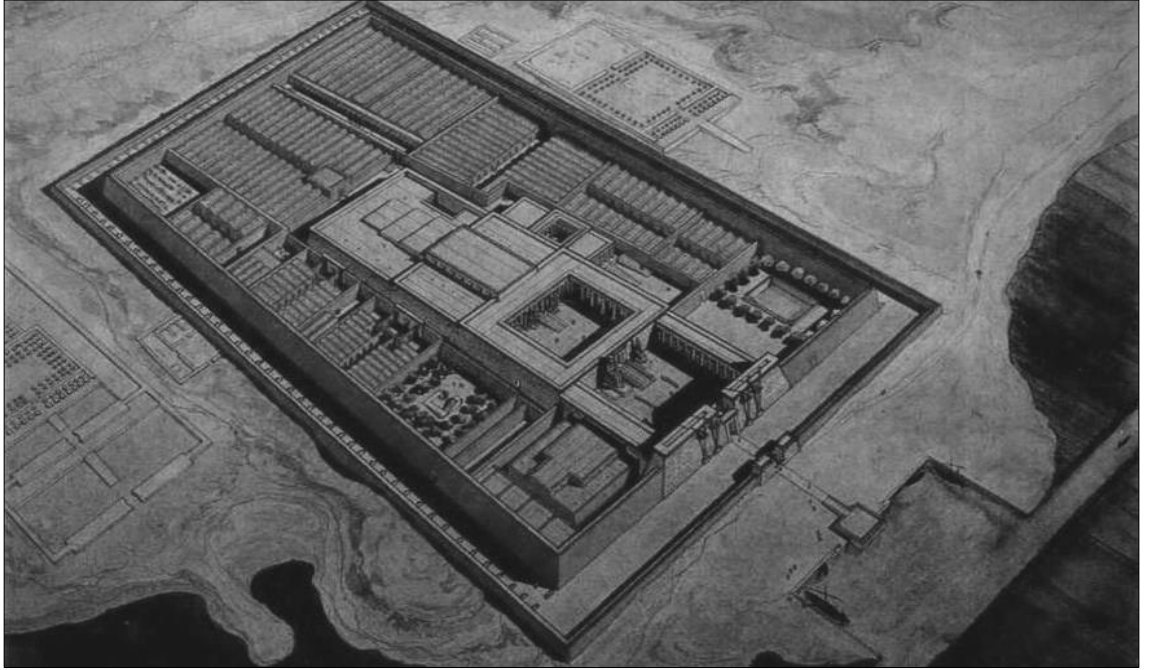
⁵⁵⁸ Brewer ve Teeter 2017, s. 198

⁵⁵⁹ Bard 2005, s. 262

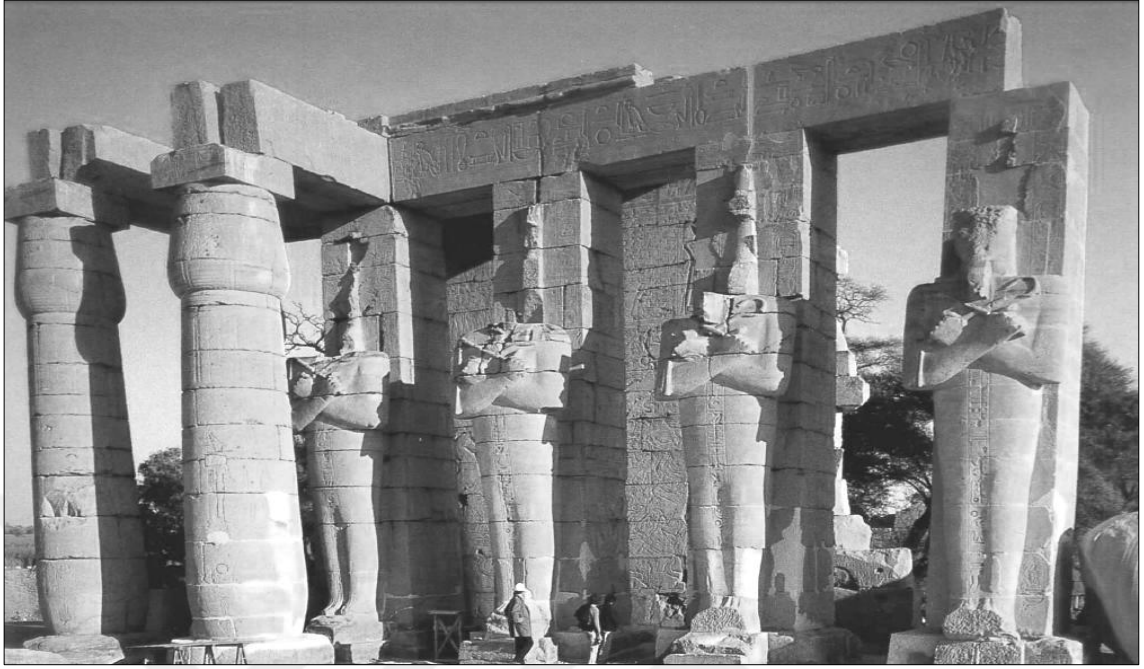
Resim 83 Ramesseum depoları (Wildung 2009, s. 126)

Ramesseum'un kuzeyinde III. Tutmose'ye ait, Deyr el-Bahri'de bulunandan başka bir milyonlarca yılın evi vardır ve adı *Henket-anh*'dır. İki terasa dikilen alan, on heykel sütunu olan bir cepheye sahiptir. Tuğla duvarla çevrelenen alan 85x148 metre ölçülerindedir. Pylonla birlikte Hathor ve güneş tapınaklarının alandaki varlıkları da kanıtlanmıştır.⁵⁶⁰

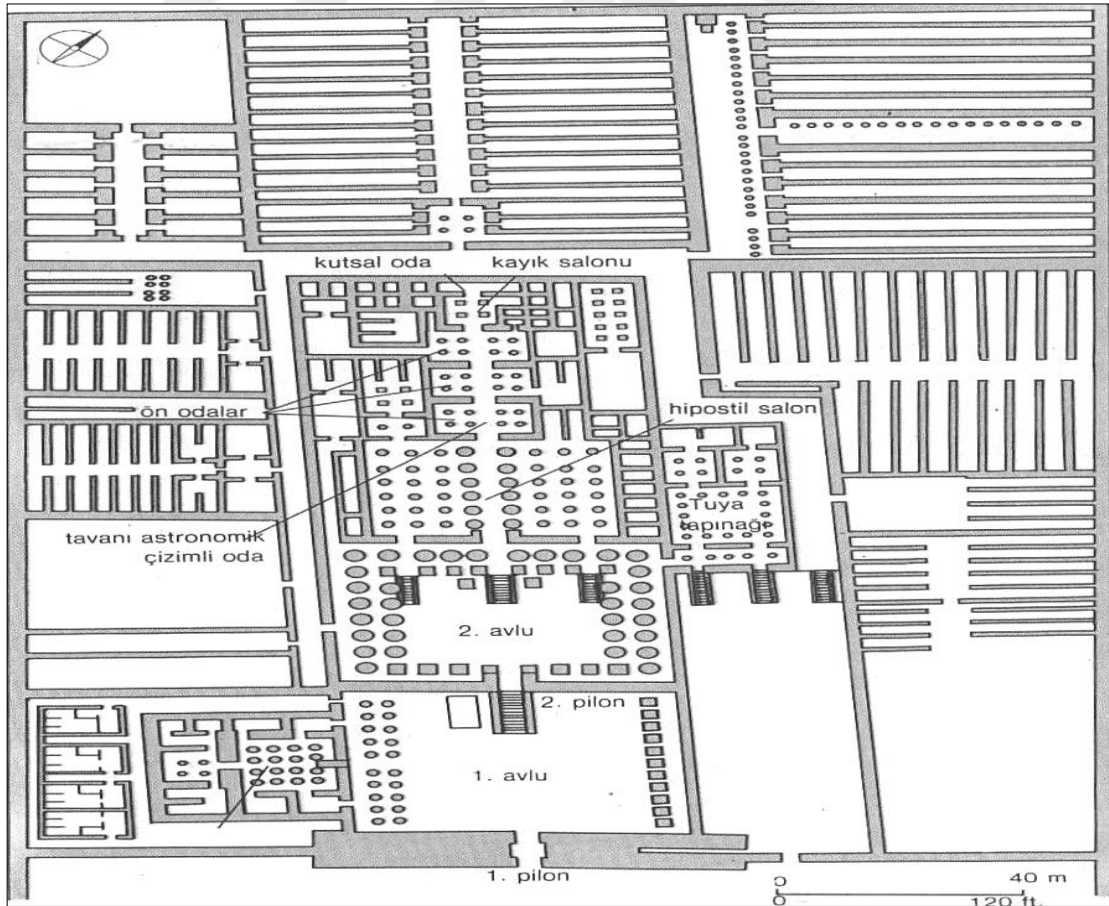

Resim 84 Ramesseum'un olası görünümü (Wildung 2009, s. 125)

⁵⁶⁰ Arnold 2003, s. 244-245

Resim 85 Ramesseum'dan sütunlar (Dodson 2001, s. 15)

Resim 86 Ramesseum'un planı (Baines ve Malek 1986, s. 93)

3.5.13 Tanrı Amon

Tanrı Amon, ilk olarak Piramit Metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Orta krallıkta Teb'in yerel tanrısı olarak da ortaya çıkmış ve Teb'in esas yerel tanrısı Montu'nun yerini almıştır. Orta ve Yeni krallık dönemlerinde kralların Tebli olması, Amon'u tanrılar topluluğunun başına getirmiştir. Eşi Mut ve oğlu Honsu ile birlikte *Teb üçlüsünü* (Resim 87) oluşturmuştur. XI. Hanedan zamanında Amon önem kazanmış ve daha sonra Re'yle bütünleşip Amon-Re adını almıştır. Amon'un önem kazanmasının kanıtı, *tanrıların kralı* unvanıdır. Nitekim bu unvan, ilk olarak I. Senusret'in Karnak'taki Beyaz Şapeli'nde görülmüştür. Bundan sonra da sıkça kullanılmıştır.⁵⁶¹

Hyksoslar döneminde Teb kenti, krallar tarafından “*toplanma noktası*” olarak kullanılmıştır. Hyksoslara karşı zafer kazanılınca, bu zaferin banisi olarak Amon görülmüştür. Yeni Krallık zamanındaki kültü bu nedenle daha fazla önem kazanmıştır. Savaşlarda kralı koruma görevini de üstlenmiştir. Amon, yaratıcı bir tanrı olarak da Mısır'da tapım görmüştür. XVIII. Hanedan zamanında, Karnak tapınağının, Amon'un dünyayı yarattığı “*başlangıç tepesi*”⁵⁶² ya da “*yaratılışın gerçekleştiği yer*”⁵⁶³ olarak görülmesinin nedeni budur.

Kaz, tanrı Amon'la özdeşleştirilmiş ve bazı yapılarda tasvir de edilmiştir. III. Tutmose'nin Karnak Tapınağı'ndaki botanik odasında kaz tasvirleri keşfedilmiştir ancak bu tasvirler, Amarna Dönemi'nde, tahrip edilmiştir çünkü tasvirler Amon'u simgelemektedir. Bununla birlikte bir kaz sürüsü kutsal olarak kabûl edilmiş ve Karnak'ta bulunan Amon tapınağındaki bir gölde beslenmiştir. Amon'un koruyuculuğunu ve gücünü tasvir eden koçbaşı sfenksler, Karnak'taki Amon tapınağın batı girişinde bulunmaktadır. II. Ramses tarafından yaptırılan sfenkslerin ayakları arasında kral tasvirleri de yer almaktadır.⁵⁶⁴

Yeni Krallık döneminde Amon'un Teb'deki tapınağı çok fazla zenginleşmiştir. Ahenaten zamanında tapınağın başrahibi, aynı zamanda servet ve güç sahibidir. Kral bunu göz önüne alarak dinsel reformu sırasında tanrının ve tapınağının gücünü kırmak için Amon'un adını tasvirlerden ve tapınaklardan sildirmiştir. Kuşkusuz bu reform

⁵⁶¹ R. Wilkinson 2016, s. 92, 94; Van De Mieroop 2019, s. 118

⁵⁶² R. Wilkinson 2016, s. 93-94

⁵⁶³ Mumford 2019, s. 87

⁵⁶⁴ R. Wilkinson 2016, s. 94, 213

başarısız olmuş ve Amon yeniden önem kazanmıştır. Yeniden güce ve servete kavuşan Amon başrahibinin yönetimindeki tapınak, III. Ramses döneminde Mısır'daki toprakların üçte birine sahiptir. Üçüncü Ara Dönem'in başında Amon başrahibi, kuzeydeki krallara karşı gelecek kadar güçlüdür ve yine bu dönemde Amon kral ilân edilmiştir. Tanrı Amon'un önemi Assurlular Teb'i yağmaladıktan sonra da devam etmiştir. İskender Mısır'a geldiğinde Amon'u ululamıştır.⁵⁶⁵

Resim 87 Teb üçlüsü Amon, Mut ve Honsu

Teb'in bir diğer tanrısı inekle özdeşleştirilen tanrıça Hathor'dur ve II. Amenhotep, Hatşepsut ve III. Tutmose'nin, memelerinden süt içtikleri bir inek olarak Teb'de tasvir edilmiştir. Ayrıca Hathor, Teb'in batısında kalan dağın eteğinde bulunan bir papirüs çalılığında çıkan inek (Resim 88) olarak da tasvir edilmiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ R. Wilkinson 2016, s. 97; Van De Mieroop 2019, s. 242

⁵⁶⁶ R. Wilkinson 2016, s. 144

Resim 88 Bir inek olarak tanrıça Hathor

Uaset, Teb'in Mısır dilindeki karşılığıdır ve *güçlü dişi* anlamına gelmektedir. Bu isme sahip bir de tanrıça bulunmaktadır. Adı, çoğu kez Usret olarak da yazılan tanrıça, Orta Krallık dönemi kralları olan ilk üç Senusret'in adlarında yer almaktadır. Senusret, *Usret'in adamı* anlamını vermektedir. Çoğunlukla elindeki iktidar asası *uasla* tasvir edilmiştir.⁵⁶⁷

Yılan biçimli tanrıça Renetutet'e Teb'de tapınılmaktadır. Hasatları korumasıyla ünlenen ve ev yaşamıyla da ilişkilendirilen tanrıçaya Eski Mısır'da özel bir sevgi duyulmaktadır.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ R. Wilkinson 2016, s. 169

⁵⁶⁸ R. Wilkinson 2016, s. 226-227

3.6 İti-Tavi

Bu kent, XII. Hanedan zamanında başkent olarak kurulmuştur. Yeri tam olarak bilinmemekle birlikte bugün Memfis'in 65 kilometre güneyindeki Lişt yakınlarında olduğu düşünülmektedir. Lişt yakınlarında, kenti kuran kralın piramidi vardır. *İki Ülkeyi Ele Geçiren* anlamındaki *İmn-m-ha.t iti-tavi* adındaki kent, birleşik Mısır vurgusu yapmaktadır. Kent, ırmağın taşıdığı siltin altında kalmıştır. Bundan dolayı arkeolojik kazı yapılamamaktadır.⁵⁶⁹

Kenti kuran ve başkent olarak değerlendiren I. Amenemhat'tır. IV. Mentuhotep'in veziriyken tahtı ele geçirdiği düşünülmektedir. Teb'i terk ederek maiyetiyle birlikte bu yeni kente taşınmıştır. Olası Asya kökenli saldırılar ile yerel isyanlara karşı kentin kurulduğu da düşünülmektedir.⁵⁷⁰ Nitekim kral, bu saldırılara karşılık *prens duvarı* adı verilen bir savunma hattı yaptırmıştır. Kuleleri ve askerleri olan bu duvar, akınları önleyememiştir.⁵⁷¹

Kent, önceki başkentler Herakleopolis ile Memfis'e yakındır. Kral tahtı ele geçirdiği için iktidarı kaybetme tehlikesindedir. Bu yüzden olası bir tahttan indirilmenin yaşanmaması için Teb'deki güç odaklarından uzaklaşmak istemiştir. Ayrıca dönemin en kalabalık kenti hâlâ Memfis'tir. Kral, yapacağı inşaat faaliyetlerinde insan kaynağına ihtiyaç duyacaktır. Bu ihtiyacı yeni başkentin yakınlarında bulunan Memfis'ten karşılayacaktır. Dönemin kaynakları bu kent için *Konut* ifadesini kullanmaktadırlar.⁵⁷² *Konut* olarak adlandırılan diğer bir kent Teb idi. Teb'i İti-Tavi'den ayırmak için Teb'e ayrıca *güney kenti* de denilmektedir.⁵⁷³ İti-Tavi'ye *Konut* denilmesinin nedeni kralın burada bulunan bir sarayda yaşaması olabilir. Nitekim kimi yazarlar, bu kentte bir kraliyet sarayı olduğu konusunda hemfikirdirler.⁵⁷⁴

Kentin kurulması dışında kentin kuzeybatısında bulunan Fayyum havzasında da birtakım çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Fayyum gölü ve çevresi, avcılık ve balıkçılık merkezi olması dışında tarıma elverişli topraklara sahip bir bölgedir. Gölün bir kısmı

⁵⁶⁹ Baines ve Malek 1986, s. 36; Brewer ve Teeter 2017, s. 47; Freeman 2003, s. 39; Friedell 2006, s. 160; Gates 2017, s. 150; Hornung 2004, s. 58; Kuhrt 2013, s. 215 (Cilt I); Schlögl 2019, s. 62-63; T. Wilkinson 2016, s. 212; Van De Mieroop 2019, s. 99; Yiğit 2019, s. 75

⁵⁷⁰ Kuhrt 2013, s. 214-216 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 99

⁵⁷¹ Schlögl 2019, s. 62-63

⁵⁷² Kuhrt 2013, s. 215 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 99

⁵⁷³ Kuhrt 2013, s. 220 (Cilt I)

⁵⁷⁴ Schlögl 2019, s. 62-63; Kuhrt 2013, s. 215-216 (Cilt I)

kurutularak tarıma açılmıştır. Çalışma, yapıldığı dönemde kısmen başarılı olsa da Ptolemaios ve Roma dönemine ilham vererek bölgenin tahıl deposu olmasına yol açacaktır.⁵⁷⁵

XII. Hanedan'ın son iki kralı dışında hanedanın bütün kralları kentte faaliyetlerde bulunmuşlardır. Piramitler ve mezarlar inşa etmişler, heykel, kabartma gibi sanat eserleriyle kenti süslemişlerdir. Yeni kentte yeni inşaat teknikleri kullanılmıştır.⁵⁷⁶ Bununla birlikte Eski krallığın etkisi devam etmektedir. Sanat dışında kralların piramit inşaatlarını yeniden başlatmaları bunun en açık kanıtıdır.⁵⁷⁷

XII. Hanedan zamanında “*ortak krallık*” uygulaması başlatılmıştır. Tahtı gasp eden bir kral olarak I. Amenemhat, kurduğu hanedanın devamlılığını sağlamak zorunda kalmıştır. Ortak krallık uygulaması başarılı olduğu için uzun süre kullanılmıştır.⁵⁷⁸

İti-Tavi'nin başkent olduğu dönemde ülkede bütünlük sağlanmıştır. Bununla birlikte başkent dışında başka kentler de ön plana çıkmakta, saygınlık ve zenginlik konusunda İti-Tavi'yle yarışmaktadır. Buna örnek olarak Beni Hasan ile Elefantine kentleri ve yöneticileri örnek gösterilebilir. XIII. Hanedan zamanında İti-Tavi başkent olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Ülkenin birliği korunsaydı da ülke coğrafyasında XII. Hanedan zamanında olduğu gibi güçlü yerel yöneticiler vardır ancak bunların sayısı artmıştır. Hanedan boyunca çok sayıda kral başa geçmiştir. Ülkenin parçalanmasına giden süreçte, ülkenin bu iyi görüntüsü kısa sürmüştür. MÖ 1700'lü yıllardaki Asyalı akınlarından sonra İti-Tavi'ye rakip bir hanedan ortaya çıkmıştır. Bu rakip hanedanın başkenti İti-Tavi'ye de yakındır. Bundan dolayı XIII. Hanedan'ın sonlarında yöneticiler Teb'e taşınmak zorunda kalmışlardır.⁵⁷⁹

Hanedanın Teb'e taşınmasıyla birlikte Abydos'un kuzeyindeki bölgede denetim kaybedilmiştir. Hanedan boyunca yirmiden fazla kral hüküm sürmüştür. Hiçbiri de ülkenin parçalanmasını önleyememiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ Baines ve Malek 1986, s. 14; Brewer ve Teeter 2017, s. 24-25; Kuhrt 2013, s. 216 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 99

⁵⁷⁶ Van De Mierop 2019, s. 99

⁵⁷⁷ Baines ve Malek 1986, s. 36

⁵⁷⁸ Friedell 2006, s. 160; Kuhrt 2013, s. 216 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 216; Van De Mierop 2019, s. 100

⁵⁷⁹ Kuhrt 2013, s. 231-232 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 101, 105, 115

⁵⁸⁰ Brewer ve Teeter 2017, s. 48; Van De Mierop 2019, s. 122

3.7 Avaris

Bu kent, Güneybatı Asya'dan gelenlerin başkentidir. Günümüzde Tell ed-Dab'a olarak bilinen bu yer, Birinci Ara Dönem ile Orta krallıktan beri yerleşim görmektedir. Hyksoslar yeni bir kent kurmayıp var olan bir kente yerleşmişler ve burayı başkent yapmışlardır. 1991 yılında yapılan kazılarda, burada Minos tarzında duvar resimleri bulunmuştur. Bu resimler, Ege dünyasıyla olan güçlü ilişkilerin kanıtıdır.⁵⁸¹

Orta krallığın önemli kentlerinden biri olan Lahun'un planı, diğer Orta Krallık yerleşimleri için örnek teşkil etmektedir. Bunlardan biri de Avaris'tir. İki yerleşimde de yapılan kazılarda ele geçen planlar, her iki bölgede ızgara planının uygulandığını göstermektedir.⁵⁸²

Kentteki kazılar 1855 yılında Édouard Naville tarafından başlatılmıştır. Daha sonra 1941-42 yılları arasında Labib Habachi; 1951-54 yılları arasında Shehata Adam ve 1960'lı yıllardan itibaren Avusturya Arkeoloji Enstitüsü kazı çalışmalarında bulunmuştur. Yapılan bu kazılarda mimarideki Suriye-Filistin etkisi, ana oda ve orta odaların bulunmasıyla netlik kazanmıştır.⁵⁸³

Kent, XII. Hanedan kralı I. Amenemhat tarafından kurulmuştur. Doğu deltada bulunan bu kent, ırmağın kollarından birinin üstündedir ve bir limana sahiptir. Sina yarımadasına da karayoluyla ulaşımı olan kentin adı (Resim 89), “*bölgenin kralı arazisi*” anlamındaki “*Hut-varet*”tir. Kente, *Çöl Bölgesinin Evi* de denilmektedir. Yunanca ismi Avaris (Ἀβάρις) olan kent, yaklaşık 450 yıl boyunca Mısır'ın siyasî ve kültürel hayatında etkili olmuştur. Asya'ya yakın olması nedeniyle göçmenlerin “*en çok tercih ettikleri yer*”dir. XII. Hanedan'ın sonunda, kentteki evlerin yapısı değişmiştir. Mısır tarzı evler yerine Yakındoğu tarzı evler tercih edilmiştir. Buna rağmen yeni gelenler, Mısır çanak çömleğini kullanmakta ve Filistin'den yağ ve şarap getirmektedirler. Kentin büyük çoğunluğunu oluşturduğu düşünülen paralı askerler, kentteki mezarlarına Suriye-Filistin tarzı savaş âletleriyle gömülmüşlerdir.⁵⁸⁴ Kesin olmamakla birlikte kentin Mısırca adı olarak *Peru-Nefers* de düşünülmüştür.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Gates 2017, s. 152; Kuhrt 2013, s. 235 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 271

⁵⁸² Bard 2005, s. 950; Osman 2016b, s. 157, 160; Van De Mieroop 2019, s. 103

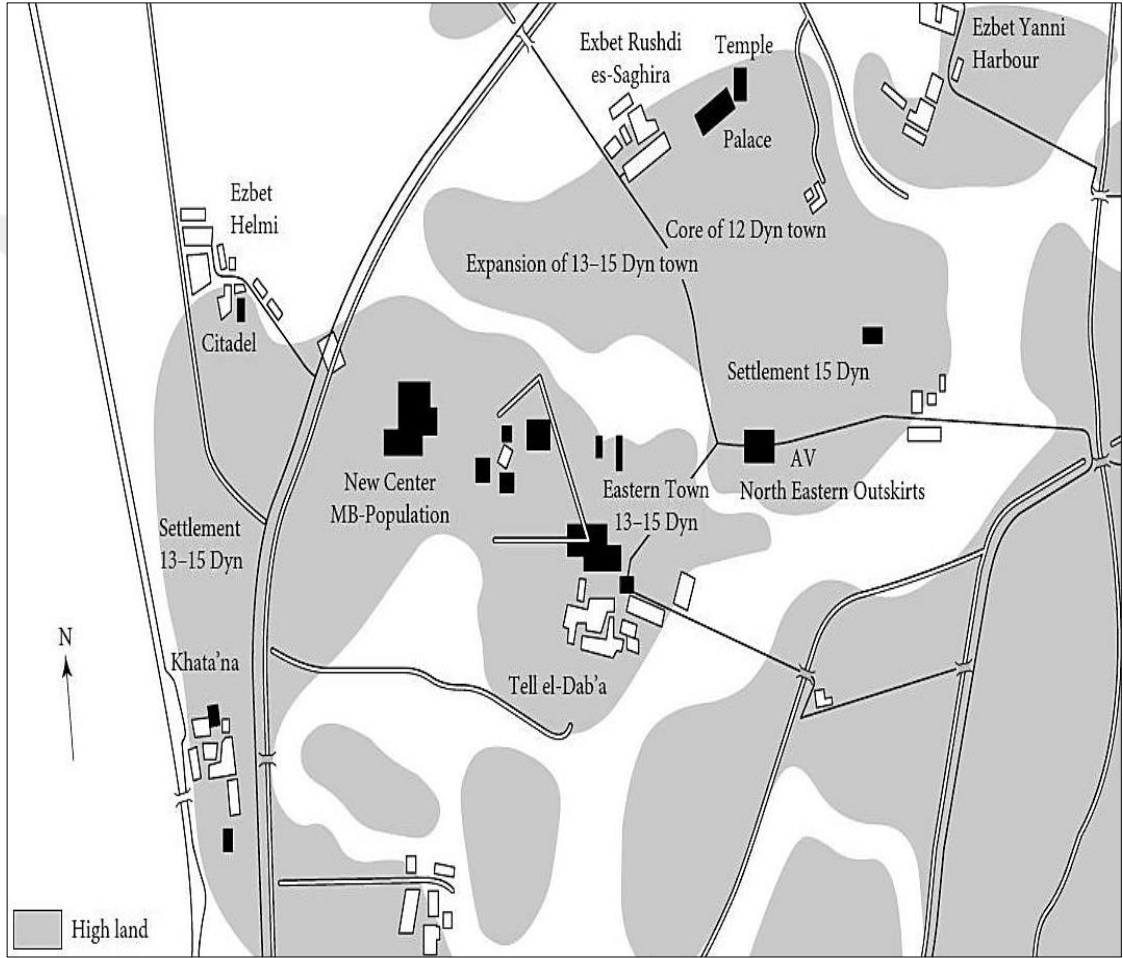
⁵⁸³ Bard 2015, s. 213, 949; Bietak 1996, s. 1; Redford 2001a, s. 351

⁵⁸⁴ Bunson 2012, s. 69; Redford 1992, s. 114; Van De Mieroop 2019, s. 124

⁵⁸⁵ Cline 2018, s. 19

Resim 89 Avaris'in Eski Mısır dilindeki adı (Allen 2010, s. 464)

Resim 90 Avaris'in planı (Bard 2015, s. 212)

XII. Hanedan zamanında, Mısır tarzında ve ayrıca yabancı özellikler taşıyan bir saray yapılmıştır. Mısırlılar, mezarlarını kentten uzakta yapmaktaysalar da sarayın surları içinde mezarlar da inşa edilmiştir. Kent, bu özelliğiyle Yakındoğu etkisi taşıdığını göstermektedir. Mezarların yanına açılan kuyularda ya da mezarların bizzat içinde eşeklere de rastlanmıştır. Bu uygulama daha I. Hanedan zamanında Mısır'da son bulmuştur.⁵⁸⁶

⁵⁸⁶ Lloyd 2010, 328-329; Van De Mieroop 2019, s. 124

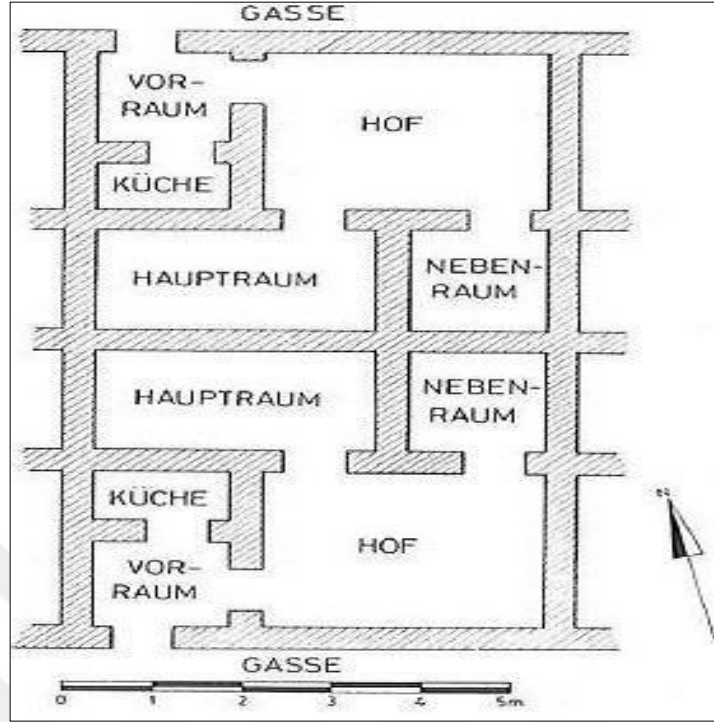
Kent, I. Amenemhat tarafından kurulmasından sonra yaklaşık bin yıl, Ramsesler dönemi ile Üçüncü Ara Dönem'e kadar yerleşim görmüştür. En eski yerleşim, bugün Ezbet Rüşdi yanındaki Pelusiac kolunun güneyindedir. I. Amenemhat'a ait olan temel ile buradaki başka bir tapınak Shehata Adam tarafından kazılmıştır. Yerleşim, tapınağın güneyinde bulunmasına karşın bölgedeki kaplumbağa sırtlarından⁵⁸⁷ birinin kuzey ucunda yer almaktadır. Bununla birlikte zamanla güneye doğru genişlemiştir. Güneydeki bir sonraki kaplumbağa sırtında, bu kraliyet alanının inşasına katılan işçilere barınak sağlayan planlı bir yerleşim bulunmuştur. Birçok yönden bu yerleşim, yukarıda değindiğimiz gibi Fayyum girişinin yakınındaki II. Senusret piramidindeki ünlü Kahun yerleşimine benzemektedir. Seramik üretime göre yerleşim I. Amenemhat ile I. Senusret dönemleri arasına tarihlenmektedir. Ezbet Rüşdi'deki yeni kasaba tamamlandıktan sonra burası terk edilmiştir. XII. Hanedan'ın sonuna doğru kasaba güney istikametinde genişlemiştir ve XIII. Hanedan'ın başına kadar tahmini olarak yetmiş beş hektar büyüklüğündeki iki büyük kaplumbağa sırtının kuzey yarısını hızla kaplamıştır. Arkeolojik ve antropolojik kanıtlar, yerleşimlerin Mısırlı değil fakat Mısırlılaştırmış Kenanlı insanlara ait olduğunu göstermektedir.⁵⁸⁸

Ezbet Rüşdi adlı XII. Hanedan yerleşimi, büyük olasılıkla Herakleopolis dönemine tarihlendirilmelidir. Burada Heti'ye ait bir stel bulunmuştur. İşçi yerleşimi Kahun'da yaşayan Kenanlılar buraya da yerleşmişlerdir. Doğuda bulunan bu yerleşim *Tell ed-Dab'a*'dır ve XIII. Hanedan sonunda, muhtemelen salgın hastalık nedeniyle terk edilmiştir. XII. Hanedan yerleşimi çok düzenli dik bir plan boyunca kerpiçten inşa edilmiştir. Evler (Resim 91) 25 metre karedir ve uzun dikdörtgen bloklardan oluşmaktadır. Bloklar arasındaki sokaklar 1,5 metreden fazla genişliğe sahiptir. Kuzeyde ise bir muhafaza duvarı vardır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ İlk olarak 1915 yılında Fourteau tarafından isimlendirilen "kaplumbağa sırtı" terimi, siyah Nil siltinin ortasında kalan ve sarı adacıklar olarak kaplumbağa sırtları görünümünde olan yuvarlak tepeli küçük ve alçak tepelerdir. Deltanın güney ve kuzeydoğu kısımlarında iki grup halinde meydana gelen bu tepeciklerin boyutları ve göreceli yükseklikleri büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Yapısal olarak çakılsız kum birikimlerinden oluşmakta ancak içerisinde silt ve kil de barındırmaktadırlar (Embabi 2018, s. 62). Bunları ada anlamına gelen *cezire* olarak düşünebiliriz.

⁵⁸⁸ Bietak 1996, s. 5

⁵⁸⁹ Bietak 1996, s. 7, 9

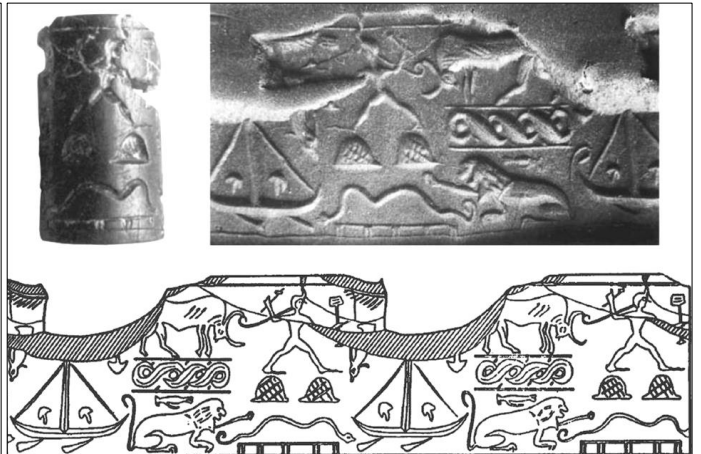

Resim 91 Dik yerleşime ait bir evin planı (Bietak 1996, s. 8)

Mısır ve Suriye-Filistin arasında ticaret yapan tacirler, mallarını eşeklerle taşımaktadırlar. Mezarların içinde ya da çevresinde eşeklerin bulunması, bu tür kimselerin toplumdaki yerini gösteriyor olabilir. Bölgedeki Yakınoğu etkisi mühürlerle de saptanabilmiş, kentte hem Mısır'a özgü skarabe mühürler hem de Yakınoğu'ya özgü silindir mühürler (Resim 92-93) bulunmuştur.⁵⁹⁰

Resim 92 Ametist skarabe
(Bietak 2010a, s. 183)

Resim 93 Silindir mühür (Bietak 2010a, s. 184)

⁵⁹⁰ Van De Mieroop 2019, s. 125

XII. Hanedan'ın ikinci yarısından kalma bir tuğla tapınak, Avaris'in içinde bulunan bir yerleşim olan Ezbet Rüşdi'de keşfedilmiştir. Tapınak, 31x41,5 metre boyutlarındadır. Şapelleri, pylon benzeri kapı geçitleri ve avluları olduğu da anlaşılmıştır. Tapınağın yapım tarzı Kenan etkisi taşımaktadır.⁵⁹¹

XII. Hanedan sonunda saray terk edilmiştir. İnsanlar, bahçelerinde mezarları olan ve Yakınoğu etkisi taşıyan evlerden müteşekkil yeni bir yer inşa etmişlerdir. Bir kişilik mezarda birden çok insanın bulunması, kentteki salgın hastalığa işaret eder gibi görünmektedir. Bu süre zarfında kent nüfusunda düşüş meydana gelse de hızlı bir şekilde toparlanan kent, Mısır'ın denetiminden de uzaklaşmıştır. XIV. Hanedan'ın kurucu kralı Nehesi, Avaris'i başkent yapmıştır. Kentin tapınaklarında Mısır ve Yakınoğu etkisi devam etmekle birlikte devlet personeli hiyeroglif yazıyı kullanmıştır.⁵⁹²

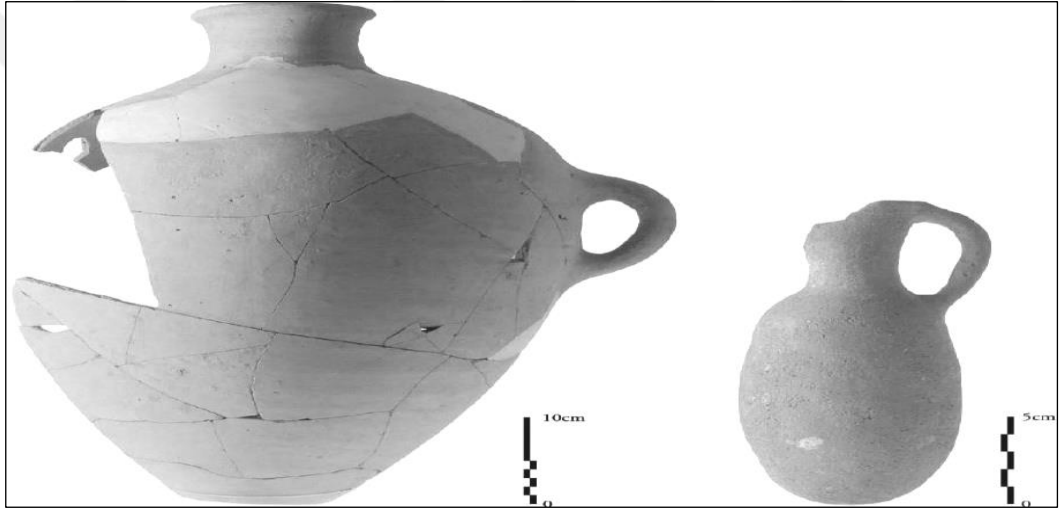
Resim 94 Avaris'ten bir mezar (Forstner-Müller 2003, s. 162)

⁵⁹¹ Arnold 2003, s. 88

⁵⁹² Desplancques 2016, s. 69; T. Wilkinson 2016, s. 238; Van De Mieroop 2019, s. 125

Kentin XII. Hanedan'a tarihlenen planı dikey plandır. XIII. Hanedan zamanında daha büyük bir alan Kenanlılar tarafından biçimlendirilmiştir. Bazı evlerde çift tonozlu odaların altında tuğla mezarlar (Resim 94) keşfedilmiştir. Pylonu ve enine salonları olan Kenan tipi cenaze tapınakları da yine burada bulunmuştur.⁵⁹³

Kent, MÖ 1600'lü yıllarda oldukça gelişmiştir. Bu gelişim, Hyksosların da gözünden kaçmayacak ki kenti başkent olarak benimsemişlerdir. Hyksoslar bu kentten Mısır'ın ortasına kadar hüküm sürmekte, Nübye ve Suriye-Filistin ile ticaret yapmaktadırlar. Kıbrıs'la yapılan ticaret sonucu da çanak çömlek (Resim 95) gelmektedir.⁵⁹⁴

Resim 95 Avaris'ten vazolar (Bietak 2010a, ekler bölümü)

Kentin batı sınırına daha geç dönemde bir kale (Resim 96) inşa edilmiştir. Nehrin kıyısındaki yapı, yaklaşık 50.000 metrekaredir. Çok kalın surlar ile burçlara sahiptir ki duvarlar 7,5 metre kalınlıktadır. Bu kale, Avaris ile Teb arasındaki savaşın sert geçtiğine ilişkin bir kanıttır. Kentte bağ, bahçe, kraliyet konutu ve temiz su kanalları bulunmaktadır.⁵⁹⁵ Kamose, kaleyi anlatırken şu sözleri kullanmıştır: *“Sarayının tepesinde mazgallarının ardından ırmak kıyısına bakan kadınlar gözüme çarptı, beni görünce kılları kıpırdamadı –duvarlarındaki gözetleme deliklerinden bakarken yuvalarından bakan genç kertenkeleler gibiydiler...”*⁵⁹⁶

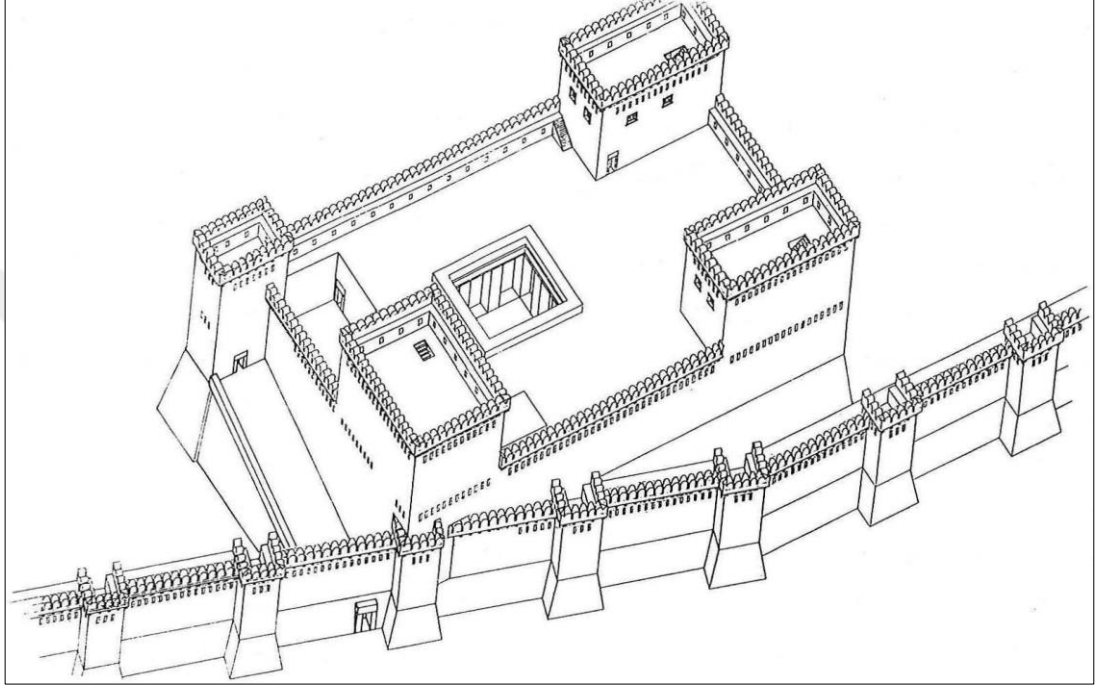
⁵⁹³ Arnold 2003, s. 240

⁵⁹⁴ Kuhrt 2013, s. 235 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 125

⁵⁹⁵ Lloyd 2010, s. 333; T. Wilkinson 2016, s. 244; Van De Mieroop 2019, s. 125

⁵⁹⁶ Kuhrt 2013, s. 235 (Cilt I)

Asyalı göçmenler, Mısır'dan etkilendikleri gibi bazı konularda Mısır'a yenilikler de getirmişlerdir. Hızlı çömlekçi çarkını, kompozit yay, balta, pala, hançer, zırh gibi daha işlevsel savaş âletlerini, yeni müzik âletlerini ve belki de en önemlisi at ile savaş arabasını Mısır'a getirmişler ya da tanıtmışlardır.⁵⁹⁷

Resim 96 Ezbet Helmi'deki kalenin olası görünümü (Bietak 1996, s. 71)

XIII. Hanedan başına ait bir yönetici sarayı bulunmuştur. Bu hanedan boyunca yerleşim büyümüştür. Hyksos döneminde alanın büyüklüğü iki katına çıkmıştır. Ezbet Rüşdi ile Ezbet Mehesin arasına kalan Ezbet Helmi yakınlarında bir kale daha bulunmuştur. Stratejik yerine rağmen önceden yerleşilmemiştir. Hyksos döneminde yerleşim 250 hektara ulaşmıştır. Böylece İkinci Ara Dönem'in en büyük kentlerinden biri, burası olmuştur.⁵⁹⁸

Binden fazla insan burada yaşayabilmiştir. Ezbet Rüşdi'deki kraliyet alanının kurulması sırasında çalışan işçilerin ve işçi ailelerinin buraya yerleşmiş olmaları çok muhtemeldir. I. Amenemhat'ın krallığı sırasında çok sayıda kişinin burayı terk etmesiyle birlikte geride kalanlar evlerini genişletmişlerdir. Böylece düzenli plan bozulmaya başlamıştır. Bu bozulma, I. Senusret döneminde gerçekleşmiştir. Doğudaki

⁵⁹⁷ Cline 2018, s. 21; Friedell 2006, s. 167; T. Wilkinson 2016, s. 258; Van De Mieroop 2019, s. 126-127; Yiğit 2019, s. 89

⁵⁹⁸ Bietak 1996, s. 7

yerleşim hayvan sürülerine bırakılmıştır. Orta Tunç I dönemine ait Suriye-Filistin yapımı pişmiş kaplar bulunması, Doğu çölünden gelen kimselere işaret etmektedir. Yerleşimin kazılan bölümünde ele geçen kanıtlardan toplumsal farklılaşmaya dair herhangi bir delile rastlanmamaktadır.⁵⁹⁹

Ezbet Rüşdi, XIII. Hanedan'ın sonuna kadar önem kazanmamıştır. III. Senusret buraya ilgi göstermiş ve idarî reformlar gerçekleştirmiştir. Yerleşim, Sina'daki madenler ile Doğu Akdeniz ticareti sayesinde değerlendirilmiştir. Bunun kanıtı olarak yerleşim katmanlarında gözlemlenebilen muazzam genişleme gösterilmektedir. Buradaki evler, Mısırlılara değil Kenanlılara aittir. Evlerin planları ana odalı ev ile orta odalı ev tiplerine benzemektedir. Bu evler, MÖ IV. binyılın ikinci yarısından itibaren Suriye'de gözlemlenmiştir. Ana odası olan bir ev, Mari sarayıyla çağdaş olan Tell ed-Dab'a'da da bulunmuştur. Yerleşimdeki evlerde Mısır'a yabancı olan gömü geleneğine bağlı olarak Orta Tunç Çağı Suriye-Filistin mezarları da ele geçmiştir.⁶⁰⁰

Evler ve mezarlıklar, yabancı özellikler gösterirken mezarların yapım tekniği tamamen Mısır tarzındadır. Aynı durum, bulunan materyaller için de geçerlidir. Çanak çömleklerin %20'si Suriye-Filistin kökenli iken geriye kalan seramikler Mısır'a özgüdür. Erkek mezarlarının yarısında Suriye-Filistin tipi silâhlar bulunmuştur. Bu insanlar Mısır adına savaşmış kimselerdir.⁶⁰¹

Yabancıların asker olarak kullanılması Eski Mısır'da en azından Eski Krallık dönemine kadar uzanan eski bir gelenektir. Asyalı ve Nübyeli askerler, çeşitli valiler ve krallarla çalışarak Birinci Ara Dönem'in sona erip birleşmenin yeniden sağlanmasına aracı olmuşlardır. Beni Hasan'daki XII. Hanedan dönemi mezarlarındaki sahnelerde, göçebe olarak Mısır'a gelen Kenanlıların da aynı şekilde istihdam edildikleri görülmektedir. Bu insanlar, kendi yerel silâhlarını taşımaktadırlar. Bu silâhlara Tell ed-Dab'a'da da rastlanılmıştır. Mezarlarda çoğunlukla iki mızrak, savaş baltası ve hançer vardır. Bu tunç âletlerden çoğunlukla yalnızca mızrak, hırsızlardan korunabilmiştir. Bunun nedeni de mızrakların mezarda iyi bir biçimde gizlenmesidir. Bunlarla birlikte mezar buluntuları arasına kabartmalı tunç kemer ve gaga ağızlı balta da vardır. Buraya yerleşenler başlangıçta göçebeler olsa da çoğu kentsel bir arka plana sahip yerlerden

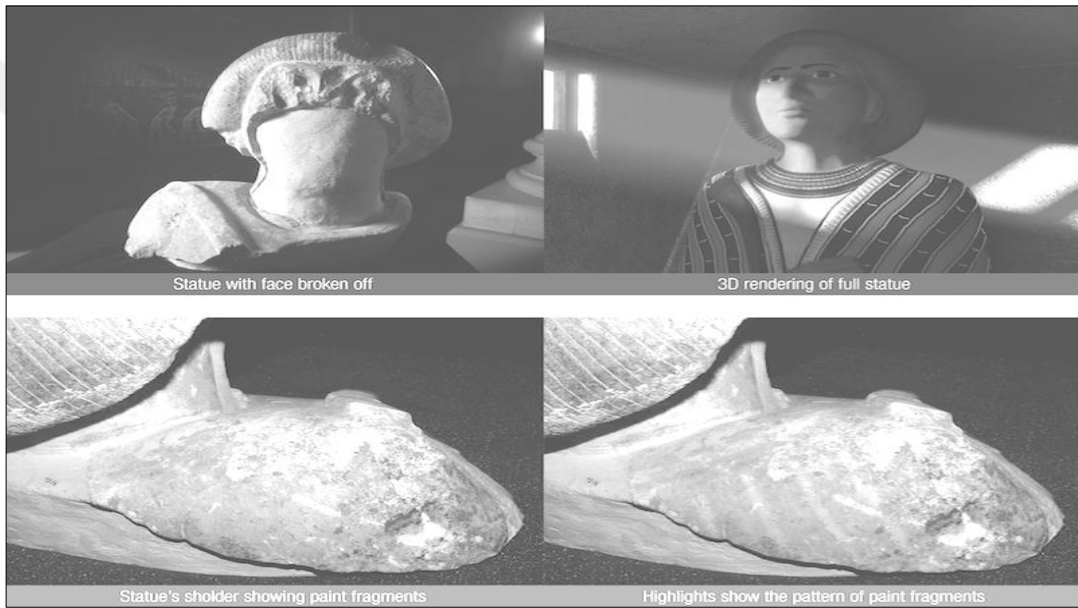
⁵⁹⁹ Bietak 1996, s. 9

⁶⁰⁰ Bietak 1996, s. 10

⁶⁰¹ Bietak 1996, s.10, 14

gelmiş gibi görünmektedir. Mezarlıkları göçebe geleneğine uygun değildir. Bu insanlar Mısır'ın Yakınoğu'daki ana ticaret ortağı Doğu Akdeniz'den, özellikle de Byblos civarından gelmiş olabilirler. Bunlara benzer insanlara İti-Tavi'de de rastlanılmıştır.⁶⁰²

Bu insanlar asker olmanın dışında yönetici olarak da Mısır adına çalışmış ve seferlere katılmışlardır. *İmeni* adındaki bir yönetici, Serabit el-Hadim'de bulunan stelde, sakallı olarak tasvir edilmiştir ve Sami ismi taşımaktadır. Başka stellerde de mantar şeklinde başlık takan ve ellerinde gaga ağızlı baltalar bulunan Asya askerlerine ait tasvirler vardır.⁶⁰³

Resim 97 Heykelden kalan parçalar ve heykelin olası görünümü

Tell ed-Dab'a, Yakınoğu ile Mısır ticareti için bir liman olarak kullanılmıştır. Alanda çok sayıda ithal seramik bulunmuştur. İki milyonu aşkın amfora da kırık ya da bütün olarak ele geçmiştir. Böyle bir miktar Sina'dan eşeksirtında gelemmez. Gemilerle gelmesi gerekmektedir. Amforalarda zeytinyağı ve şarap taşınmıştır. Bütün bunlar, bu dönemde Doğu Akdeniz deniz trafik yoğunluğuna ilişkin daha fazla fikir vermektedir. Bu mallardan yalnızca Tell ed-Dab'a'da yararlanılmamaktadır. Tüm Mısır, bu metalara ihtiyaç duymaktadır. Orta Krallık Memfis'i ile Dahşur'unda çok sayıda amfora parçası ele geçmiştir. XII. Hanedan'ın sonuna tarihlenen bir şapel çukurunda, sağ omzunda bir çubuk tutan, mantar şeklinde saç modeli olan Asyalı birinin kireçtaşı heykeli (Resim 97-

⁶⁰² Bietak 1996, s. 14

⁶⁰³ Bietak 1996, s. 19

98) bulunmuştur. Mükemmel kalitedeki bu oturmuş heykelin cilt rengi Asya'ya özgü sarı renktedir. Mantar şeklindeki saç modeli ise kırmızı boyanmıştır. Bu heykelin bir benzeri Mısır'da yoktur. Benzeri heykel, MÖ XVIII. yüzyıl Ebla sarayında bulunmuştur. Çok daha serttir ve bu kez çubuk sol omuzdadır. Mısır'daki heykel bölgedeki siyasî çalkantılar nedeniyle parçalanmıştır. Bu heykelin bulunduğu yerin bir saraya mı yoksa bir eve mi ait olduğu ise belirsizdir.⁶⁰⁴

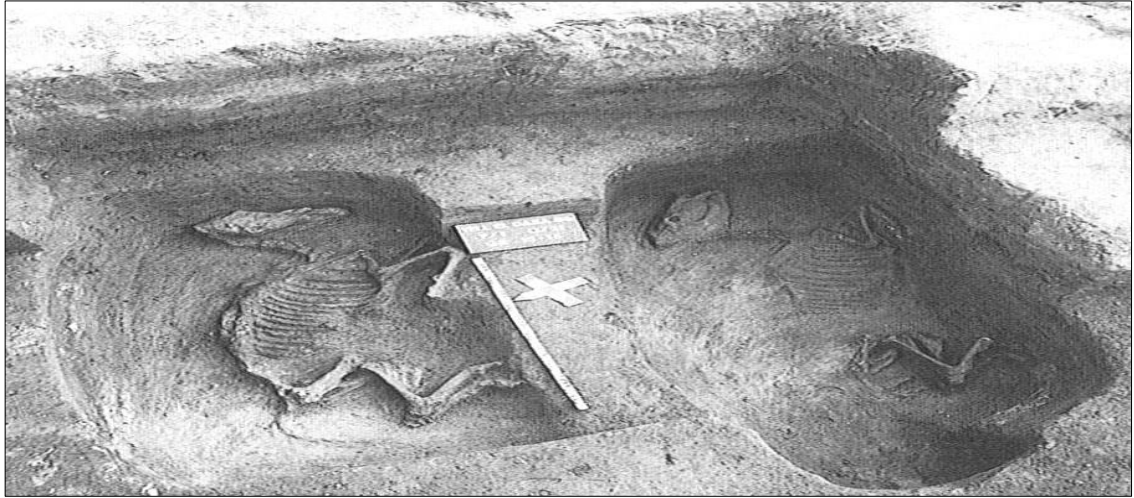
Resim 98 Mantar başlık (Bietak 1996, s. 102)

Yerleşimin sonraki tabakasında XIII. Hanedan'ın başına tarihlenen bir saray bulunmuştur. Saray, bir konuttan bozmadır ve tamamen Mısır tarzındadır. Başlangıçta dört sütunlu kabûl salonu, yatak odası ve dükkânı vardır. Kabûl salonunun arkasında giyinme odası bulunmaktadır. Geniş bir avlu sütunlarla kaplanmıştır. İki taraflı giriş binası avlunun önünde yer almaktadır ancak daha sonra kaldırıldığı anlaşılmıştır. Mısır'a özgü bir oyunun (*senet*) oynandığı bahçenin varlığı da tartışılmıştır. Binanın girişi merkezî değildir. İki taraf boyunca uzanan koridorlar bulunmaktadır. Sağ koridor büyük avlu ile kabûl odası içindir. Sol koridor köleler içindir. Avluya bir havuz inşa edildiği ya da bir havuz inşa edilmesinin planlandığı düşünülmektedir. Pişmiş tuğlalardan yapılmış bir su kanalı da bulunmuştur. Daha sonra saray genişletilmiş ve tüm sistem değiştirilmiştir. Giriş doğuya yönlendirilmiştir. Güneye yeni bir saray yapılmıştır. Bu saray; altı sütunlu kabûl odası, bir yatak odası ve bir giyinme odası içermektedir. Burası bitirilememiştir. Bahçe ve köşk kalıntıları da bulunanlar arasındadır. Ağaçların ve bitkilerin sulanması için sulama hendekleri oluşturulmuştur.

⁶⁰⁴ Bietak 1996, s. 19-21

Bulunan başka bir bahçe, üzüm bağıyla ilişkilendirilmiştir. Üzümü ezmek için kullanıldığı düşünülen bir şarap baskı âletine ait parçalar da ele geçmiştir.⁶⁰⁵

Bahçelerde, saray görevlilerinin mezarları bulunmuştur. Orijinal sarayın güneyinde Mısır tarzı, odalı altı mezar vardır. Bunlar, mastabaları ve sahte mezarları andırmaktadır. Mezarların saraya doğrudan yakınlığı ise kesinlikle bir Asya geleneğidir. Her iki mezarın özelliği, giriş çukurlarında eşek, koyun ya da keçi gömülü olmasıdır. Bu gelenek, MÖ III. binyıldan beri Mezopotamya'da ve daha sonra Suriye-Filistin'de görülmüştür. Göçebeler için bu gelenek tipiktir ve Orta Tunç Çağı Filistin bölgesinden de bilinmektedir. Akka, Eriha, Lakiş ve Tell Haror'da bu türde mezarlar ele geçmiştir. Bununla birlikte en yakın benzerlik, Gazze'nin güneyinde bulunan Tell el-Ajjul'dan gelmektedir. Çift eşek gömü geleneği (Resim 99) yalnızca Tell ed-Dab'a ile Tell el-Ajjul'da bulunmaktadır.⁶⁰⁶ Mezarın önünde hayvan kurbanı yer alması, ölen kişinin bir kervana katıldığını ya da bir kervana önderlik ettiğini gösterebilir.

Resim 99 Çift eşek mezarı (Bietak 1996, s. 106)

Burada yaşayanlar Suriyeli hava tanrısı Baal Zephon'a tapmaktadırlar ve bu tapım, MÖ XVIII. yüzyılın başına kadar gitmektedir. Bu tanrı, Mısır tanrısı Set ile özdeşleştirilmiştir. Yukarı Mısır tanrılarından olan Set'in dört yüz yıl boyunca neden Avaris'te tapım gördüğü anlaşılmaktadır. Sarayın bahçelerinde Kamares üsluplu vazolar bulunmuştur. Minos tarzı bir kolye de ele geçmiştir. İki köpeğin birbirine baktığı düşünülen kolye altındandır. Benzer kompozisyonda bir küpe de British Museum'da

⁶⁰⁵ Bietak 1996, s. 21-22

⁶⁰⁶ Bietak 1996, s. 25

bulunan Aegina Hazinesi koleksiyonunda yer almaktadır. Minos tarzı hançer de kazılarda keşfedilmiştir. Bütün bunlar, bu saray sakinlerinin geniş kapsamlı kültürel ve ekonomik ilişkileri olduğunu doğrulamaktadır.⁶⁰⁷

Bir sarayın aniden terk edilmesi hiçbir sebep yokken şaşırtıcıdır. Buna göre *yabancı ülkelerin gözetmeni* lakaplı kişinin mevkiisini kaybettiğini düşünebiliriz. Bu kişi, belki de dönemin politik parçalanmışlığına katılmış ve sürüklenmiştir. Labib Habachi, 1941'deki kazısında XII. Hanedan dönemi kraliçesi Nefrusobek dışında Hornecheryotef adında birinin heykellerini de bulmuştur. Adı, Asyalı olduğunu göstermektedir. Kraliçenin hizmetinde olduğu düşünülen bu kişinin Kuzey Suriye'yle geniş bağlantıları vardır. Ebla'daki mezarda adının yazılı olduğu tören اساسı bulunmuştur. Yine aynı dönemden Mısır tanrılarının tasvirlerinin olduğu bir dizi fildişi kakma kutu ele geçmiştir. Bunlar, ticaretin güçlü bir biçimde devam ettiğini ya da Ebla krallarıyla en üst düzeyde diplomatik hediyeleşme gerçekleştiğini göstermektedir. Bu bağlantıları sağlayan kişiler, önemli görevlere getirilmiş ya da krallık iddiasında bulunmuş kişilerdir. Gerçek anlamda hiçbiri hanedanlık kurup kral olacak kadar güçlü değildir. Bu nedenle bu kişileri Asyalı olarak kabûl etsek bile Hyksosların öncüleri olarak görememekteyiz. Hyksos yönetiminin oluşması, bu duruma dayanarak daha farklı gerçekleşecektir. Saray terk edildikten sonra bölgedeki yaşam devam etmiştir. Bu dönemin yerleşimi (XIII. Hanedan) daha eşitlikçi bir görünüm sergilemektedir. Aynı zamanda kasabanın doğu kısmı daha yoğun bir şekilde yerleşim görmüştür. Sakinler hâlâ Kenanlıdır. Oranları %20'den %40'a ulaşmıştır. Bu, yeni bir Kenan akınının göstergesi olarak gösterilmektedir. Bu işgâlcilerin Doğu Akdeniz'in kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi geldikleri bilinmemektedir. Ticarete ek olarak bu yerleşimdeki ana ekonomik faaliyet bakır araçların üretimi gibi görünmektedir. Ahşap işleme âletlerinin üretimi için kullanılan kalıplar bulunmuştur. Metalurjide daha önce Mısır'da nadiren kullanılan çift kalıplar gibi yeni teknolojiler ortaya çıkmıştır. Yakınoğu'dan aralarında yün koyunları olan yeni hayvan türleri tanıtılmıştır. At, muhtemelen bu zamanda Mısır'a da ithal edilmiştir. Yerleşimin daha eski bölümünün aksine yalnızca Mısır tipi evler kullanılmıştır. Her ev avlu ve avluyu çevreleyen duvara sahiptir. XIII. Hanedan'da amforalar Güney Filistin'den gelmektedir ve böyle de devam etmiştir.

⁶⁰⁷ Bietak 1996, s. 29

Çanak çömleğin çoğu Güney Filistin'den gelse de Anadolu tarzında yapılan çanak çömleğe de yerleşimde rastlanılmıştır. Doğu Akdeniz'in kuzeyiyle olan ticaret azalmıştır ancak bitmemiştir.⁶⁰⁸

Mısır'ın Byblos ve çevresindeki kentlerle olan ticaret hacminin azalması Güney Filistin ve Kıbrıs'la olan ticaretini arttırmıştır. Arkeolojik katmanlarda Kıbrıs tarzı mallar ele geçmiştir. Bununla birlikte Tell ed-Dab'a'da bir Kıbrıs toplumunun yaşadığına ilişkin kanıtlar da bulunmuştur. Buna ilaveten Minos ile olan ticaret ilişkileri de yerleşimdeki Giritli kimselerin varlığına kanıt olarak gösterilebilir. Bu süre içinde yerleşim önemli ölçüde genişlemiştir ancak dönemin sonuna doğru bir kriz yaşanmıştır. Ölenler gelişigüzel gömülmüştür. Bazı kanıtlar bir salgın hastalığa işaret etmektedir. Mısırlıların Asya hastalığı olarak adlandırdığı bir hastalık yerleşimi vurmuş olabilir. Bununla birlikte bu kanıtlar yetersizdir. Yapılan antropolojik araştırmalar nüfusun genel fiziksel durumunun zayıf olduğunu göstermiştir. Parazitlerin neden olduğu düşünülen hastalıklar nüfusun üçte birini etkilemiştir. Kötü yaşam ve sağlık koşulları, yerleşimde meydana gelebilecek bir salgının etkisini arttıracaktır. Bebek ölüm oranları yüksektir. Sağ kalıp kurtulan kadınlar ortalama otuz, erkekler ise otuz beş yaşına kadar yaşayabilmektedirler. Yerleşimin erkek nüfusu tamamen Mısır kökenli değildir. Yerel eşlerle evlenen paralı askerler ve denizciler olabilir. Dışarıdan gelen bu göçmenlerin Mısır'ın sosyal yapısını değiştirdikleri açıktır. Yerleşim alanları, yakınlarda yeni inşa edilmiş Orta Tunç Çağı tarzındaki bir tapınağı çevreleyen mezarlıklara dönüştürülmüştür. Bu büyük tapınak, Orta Tunç Çağı dünyasında bilinen ve yaklaşık 30 metre uzunluğundaki en büyük tapınlardan biridir. Maviye boyandığından kozmik bir tanrı için yapıldığı düşünülmektedir. Tapınağın önünde dikdörtgen bir ahşap sunak bulunmuştur. Ağaçlar, sunak için gölge yapmaktadır. Sunağı çevreleyen ön sahada, çok sayıda ve çeşitte seramik ile sığır kemiği bulunmuştur.⁶⁰⁹

Bir avludan çift girişi olan ikinci bir tapınağın kulesi bulunmaktadır. Bir başka tapınak ise III. Tapınak olarak adlandırılmakta ve Mısır tarzındaki cenaze tapınağı olarak kabûl edilmektedir. Kentin kült tanrısı olarak Baal Zephon seçilmiştir ve Mısırlılaştırılarak Set'le özdeşleştirilmiştir. Nehesi, *Avaris'in efendisi*, *Set'in sevdiği*

⁶⁰⁸ Bietak 1996, s. 30-31, 35

⁶⁰⁹ Bietak 1996, s. 35-36

olarak kendini onurlandırmıştır. Set, bu bölgedeki Asya görünümünü Ramsesler dönemine kadar koruyacaktır.⁶¹⁰

Taşra krallığı olduğu için XIV. Hanedan memurları da taşralıdır. *Amu* adındaki bir memurun Asya tarzında yapılmış mezarı bulunmuştur. Mezarda savaş baltası, hançer ve çömlekler ele geçmiştir. Mezarın önüne çok sayıda eşek gömülmüştür.⁶¹¹

Mısır kapları daha dayanıklı olsa da çocuklar ithal amforalara gömülmüşlerdir. Kölelerin efendileriyle birlikte defnedildiği mezarlar da ele geçmiştir. Bu uygulama aynı dönemde 2000 kilometre uzaklıktaki Kuş krallığında da görülmüştür. Asyalılar bu uygulamayı terk etseler de Sudan'da devam etmiştir. Buna dayanarak Kuş ve Avaris arasında bağlantı olduğunu kesinleştirememekteyiz.⁶¹² Hyksos yönetiminin Kerma'yla olan ilişkisi hem siyasî hem de ticarî olarak belirsizdir. Hyksos kralından Kerma kralına giden mektup Kamose tarafından ele geçirilmiştir. Kerma vazoları da ticaret sonucu Avaris'te bulunmuştur.

Tüm kanıtlar, Hyksoslar gelmeden önce buradaki Kenanlıların varlığına işaret etmektedir. Kenanlılar geldikten sonra Mısır dininden etkilenmişler ve hızlı bir şekilde Mısırlılaşımlardır.⁶¹³ Mısır kaynaklarının ve Manetho'nun Hyksosları Mısır'ı yok etme çabası içinde görmeleri bu nedenle artık geçersizdir çünkü hem Kenanlılar hem de Hyksoslar Mısır'ı siyasî anlamda kötü etkilemelerinin dışında bir şey yapmamıştır. Ülkenin birliği bozulmuş olabilir ki bu, Mısır'ın yaşamadığı bir şey değildir. Mısır'a dışarıdan gelenler kendilerini yabancı olarak görmeyecek ve Mısır'a her türlü etkiyi yapacaklar ve Mısır'ı ekonomik ve kültürel anlamda değişime uğratacaklardır.

Hyksos istilasının hemen öncesinde Suriye-Filistin mallarında artış gözlemlenir. Bu, daha fazla Kenanlıya ya da artan ticaret hacmine işaret etmektedir. Evlerin yapım tarzı hâlâ Mısırlıdır. Yerleşimdeki eşitlikçi model bozularak sosyal olarak farklılaşma meydana gelmiştir. Zenginlerin evleri, bakmakla yükümlü oldukları köleler ve diğer kişiler nedeniyle genişlemiştir. Evlerin kalitesi bakımından kentin merkezî kısmı ile çevre bölgeler arasında fark oluşmuştur. Hyksos dönemi boyunca MÖ 1600'lü yıllardan itibaren çevre alanlar, yerleşim için daha yoğun olarak kullanılmıştır. Mezarlık alanları

⁶¹⁰ Bietak 1996, s. 40-41

⁶¹¹ Bietak 1996, s. 41

⁶¹² Bietak 1996, s. 45

⁶¹³ Bietak 1996, s. 48

kalmadığı için mezarlar evlere ve avlulara yapılmıştır. Bu mezarlar doğal olarak ev alanı içerisinde aile mezarlıkları oluşturmuştur. Bu gelenek aynı dönemde Megiddo'da da görülmüştür. Hâlihazırda Yakındoğu kentlerinin eski bir geleneği olan bu uygulama, Tell ed-Dab'a nüfusunun Kenan kökenli olduğunu ispat etmektedir. Buna ek olarak mezarlıklardan ve Mısır tarzındaki cenaze tapınaklarından vazgeçilmiştir.⁶¹⁴

Manetho'ya göre kent, en parlak dönemi ile en yüksek nüfusunu XV. Hanedan zamanında, Hyksoslar kenti başkent olarak kullandıkları zaman yaşamıştır.⁶¹⁵

Kamose'ye göre kent çok zengindir ve o, kenti kuşattığı sırada altın, laciverttaşı, gümüş, turkuaz, tunç savaş âletleri, katı ve sıvı yağ, bal, odun yüklü çok sayıda gemi ele geçirmiştir.⁶¹⁶ Kentin düşüşüyle ilgili bilgiler Kamose steli ile Abana oğlu Ahmose'nin otobiyografisinden gelmektedir.⁶¹⁷

Manetho'dan alıntı yapan Yahudi tarihçi Flavius Iosephus (MS 37-MS 100), Avaris'in Mısırlılar tarafından kuşatılmasını anlatırken Kenanlıların bir anlaşmayla kentten ayrıldıklarını ve Güney Filistin'e çekildiklerini anlatmaktadır. Bunun kanıtı olarak da yukarıda bahsettiğimiz gibi yerleşimdeki kale dışında yakılıp yıkılan başka bir alanın olmaması gösterilebilir. Kale, Nübye'deki askerî mimariye göre yeniden inşa edilmiştir. Bu platformdan ırmak üzerinde muhteşem bir manzara elde edilmiş olabilir. Bu platformun saray ve kült yeri olarak da kullanılması mümkündür. Duvarların bazılarında Minos usûlü duvar resimleri ve kabartmalar vardır.⁶¹⁸ Kamose'nin kale için söylediklerini ve Ahmose'nin kaleyi askerî üs olarak kullanmış olduğundan yukarıda bahsetmiştik.

Avaris halkı kentten çıkarıldıktan sonra eski yurtlarına doğru hareket etmiştir. Avaris'i almakla yetinmeyen Ahmose, Hyksos kalesi Şaruhen'i de ele geçirip Hyksos işini tamamen bitirmek istemiştir. Burası ele geçirilmedikçe Güney Filistin'i kontrol etmesi için yapılan kale, Mısır üzerinde bir baskı oluşturacaktır. Ahmose, bugün Tell el-Ajjul olduğu düşünülen Şaruhen'i de ele geçirmiştir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Bietak 1996, s. 49, 54

⁶¹⁵ Van De Mierop 2019, s. 127

⁶¹⁶ Bietak 1996, s. 63; Kuhrt 2013, s. 236 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 125

⁶¹⁷ Kuhrt 2013, s. 230 (Cilt I)

⁶¹⁸ Bietak 1996, s. 67-68, 70

⁶¹⁹ Bietak 1996, s. 63

Ele geçen arkeolojik materyaller, Hyksos yönetiminin Yeni Krallık başında sona ermesine rağmen amfora ve diğer mallardaki ticaretin devam ettiğini göstermektedir. Aynı şey Kıbrıs için de geçerlidir. Hyksosların arttırdığı ticaret hacmi Yeni Krallık Mısır'ı için de yarar sağlayacaktır.⁶²⁰

Kentin yağmalandığına ilişkin bilgi veren Mısır kaynakları, gerçeği saptırmış olabilirler. Nitekim kale dışında yakılıp yıkılan bir yer yoktur. Bu durum akla, Hyksosların kenti terk ettiklerini getirmektedir. Kendi rızalarıyla ayrılmaları, kentteki herhangi bir yıkımın önüne geçmiş olabilir ki kent, kullanılmaya devam edilmiştir. Ahmose, tahıl depolarının olduğu, kulübeler ve toplanma yerleri barındıran bir askerî üs kurmuştur.⁶²¹

I. Tutmose ile III. Tutmose arasındaki dönemde, Avaris'te üç ayrı saray gözlemlenmiştir. Kerpiç tuğlalı sarayların kireç sıvalı duvarları üzerindeki resimler, Minos tarzında yapılmıştır. Bu resimler (Resim 100, 102-103), Girit'teki Knossos sarayı resimleriyle benzerlik göstermektedir.⁶²²

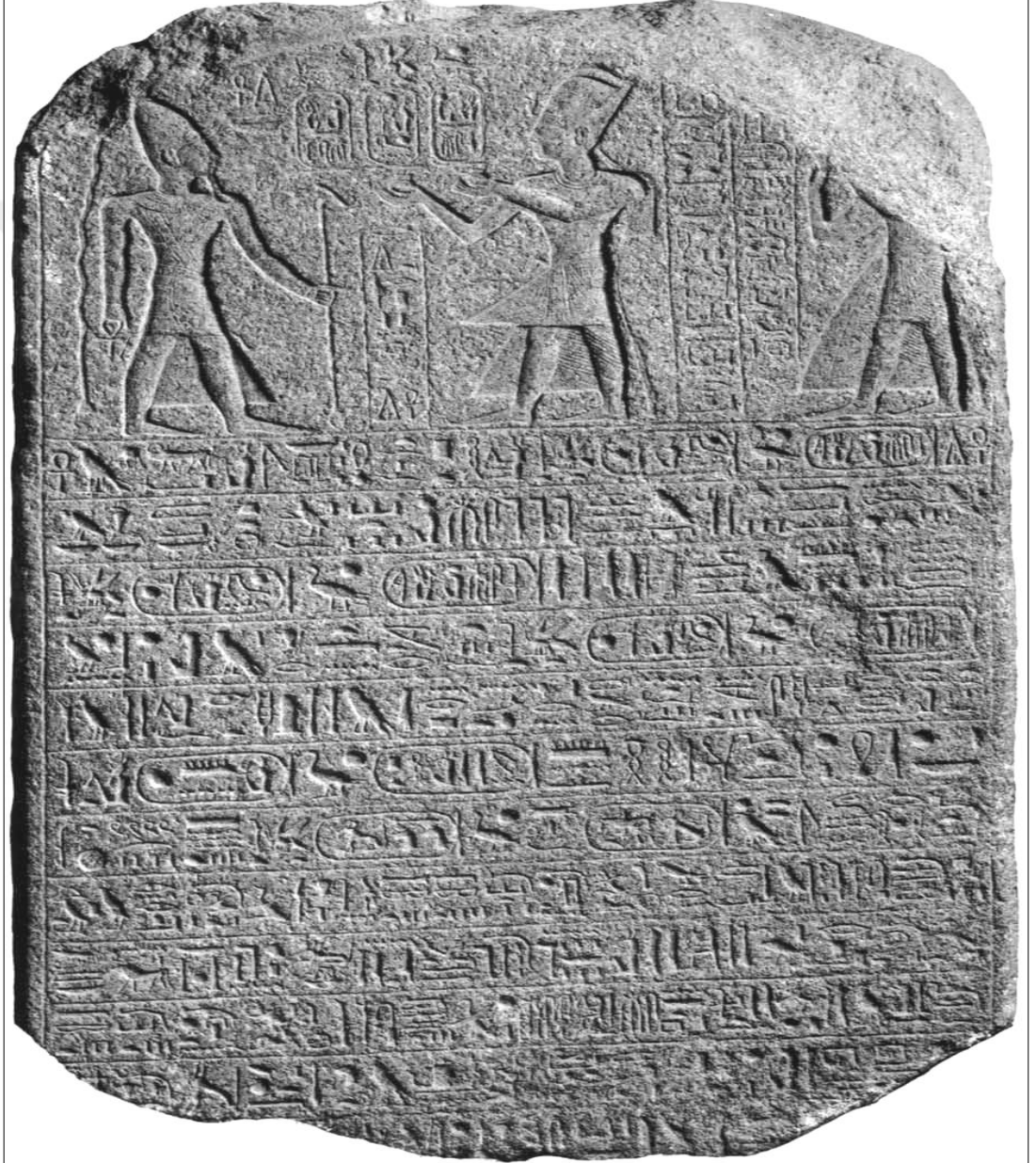
Resim 100 Taht odasının olası görünümü (Bietak 2010b, s. 59)

⁶²⁰ Bietak 1996, s. 70, 72

⁶²¹ Van De Mierrop 2019, s. 155

⁶²² Van De Mierrop 2019, s. 162-163

II. Ramses, Avaris'in 2 kilometre kuzeyine yeni bir kent kurduğunda bu kenti de kurduğu kente dâhil etmiştir.⁶²³ Yeni kentin kurulması ve Avaris'in de içine alınmasıyla kentte bulunan tanrı Set kültünün, XIX. Hanedan zamanında hanedan için önem kazanmasına sebep olmuştur. Bu durum, II. Ramses ve ailesinin doğu deltadan geldiklerine vurgu yapıyor olabilir.⁶²⁴

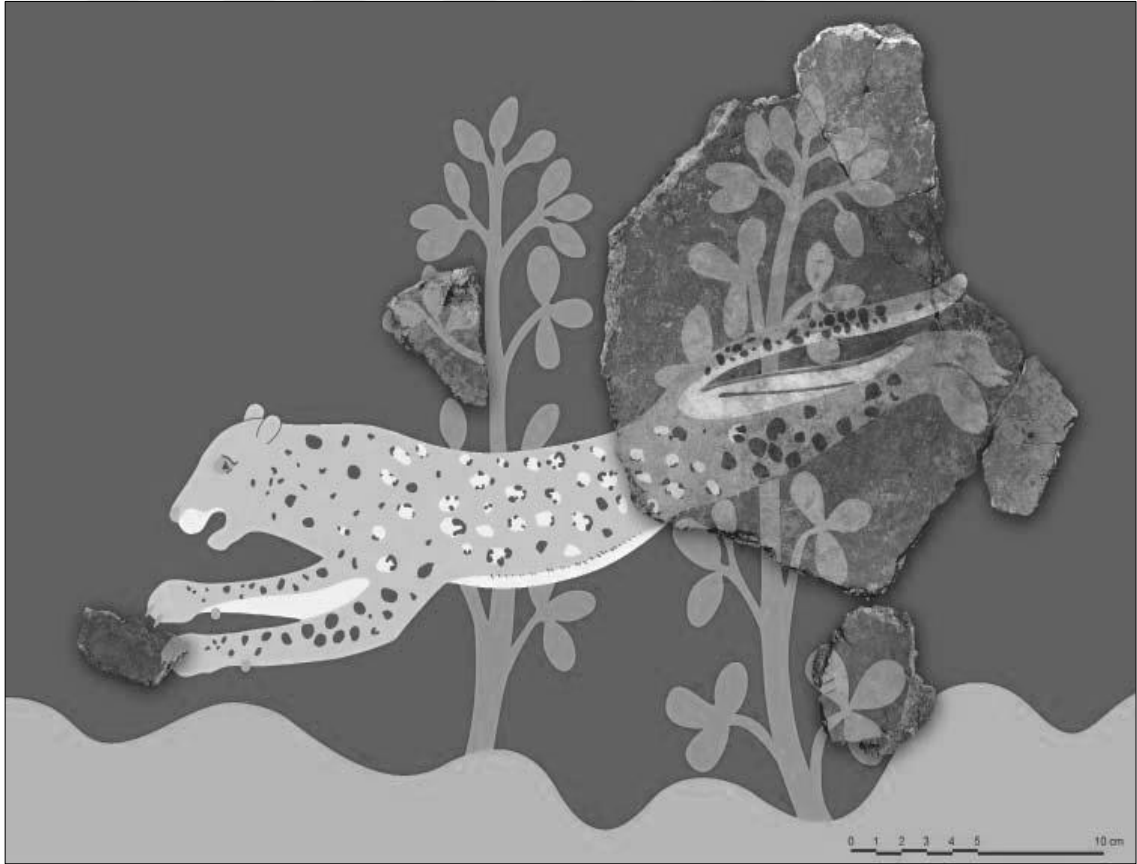
Resim 101 II. Ramses'in 400. Yıl Steli (Bietak 2010b, s. 31)

⁶²³ Arnold 2003, s. 240; Bard 2005, s. 953; Brewer ve Teeter 2017, s. 59; Lloyd 2010, s. 102; Osman 2016b, s. 59; Van De Mierop 2019, s. 210

⁶²⁴ Kuhrt 2013, s. 270 (Cilt I)

Kentte tanrı Set adına bir tapınak bulunmaktadır.⁶²⁵ Bu tapınağı yapan kişi Nehesi'dir. II. Ramses, tapınağın kuruluşunun 400. yılı anısına 400. Yıl Steli'ni (Resim 101) yazdırmıştır.⁶²⁶ Stel Tanis'te bulunmuş olsa da Avaris'ten geldiği kesindir.

Bölgenin 2 kilometre kuzeyindeki Kantir'de II. Ramses, Avaris'i de içine alarak Per-Ramses adını verdiği kendi başkentini kurmuş ve buraya kraliyet evini inşa etmiştir. Set kültü önemini korumakla birlikte XIX. Hanedan'ın tanrısı olmuş ve Avaris'teki Set tapınağı yenilenmiştir. Bölge, yalnızca hanedanın kökeniyle bağlantılı olarak başkent yapılmamıştır. II. Ramses ailesinin delta kökenli olduğu bilinmektedir. Bunun yanında uluslararası politika için stratejik öneme sahiptir.⁶²⁷ Ayrıca kralın babası zamanında artan Hitit tehlikesi ve belki de Deniz Kavimlerinin ilk oluşumu da bölgenin yeniden başkent olarak değerlendirilmesini önünü açmıştır.

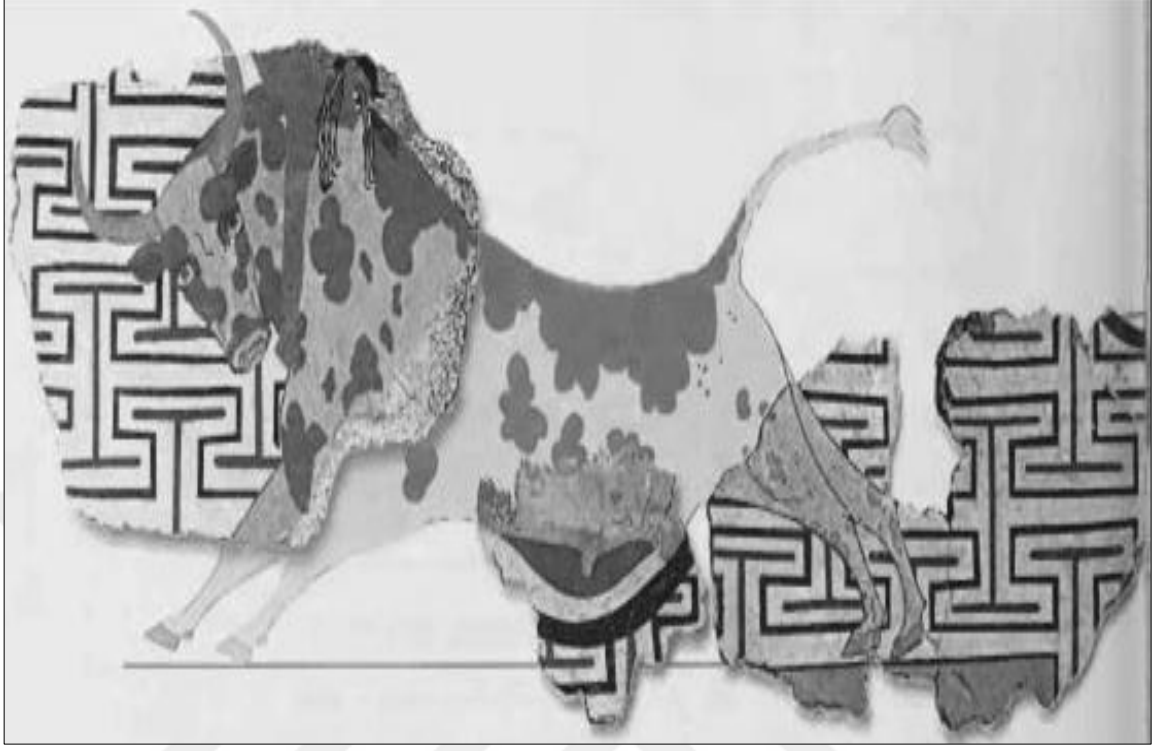

Resim 102 Minos tarzındaki duvar resminde bir leopar (Spier vd. 2018, s. 22)

⁶²⁵ Hornung 2004, s. 76; T. Wilkinson 2016, s. 239; Van De Mierop 2019, s. 142

⁶²⁶ Kuhrt 2013, s. 233 (Cilt I); Redford 1992, s. 117

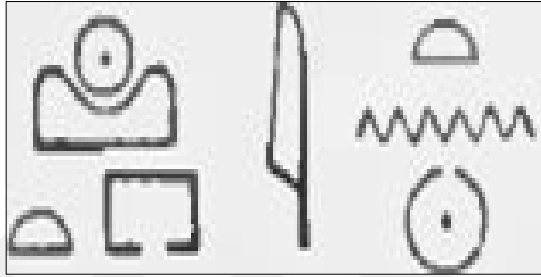
⁶²⁷ Bietak 1996, s. 82-83

Resim 103 Minos tarzındaki duvar resminde bir boğa (Malek 2000, s. 252)

3.8 Amarna

Kral Ahenaten, hükümdarlığının beşinci yılında, tanrı Aten için Teb ile Memfis arasındaki el değmemiş bir alanda yeni bir kent inşa etmiş ve ülkenin başkentini buraya taşımıştır. Kente, *Aten'in ufku* anlamında *Ahetaten* (Resim 104) denilmektedir.⁶²⁸ Kral, adını *Ahenaten* olarak değiştirse de kendisi için *sapkın firavun*,⁶²⁹ *Ahetaten'in düşkün* ve *asisi*,⁶³⁰ *tanrı sarhoşu*,⁶³¹ *dinî fanatik*, *tembel çılgın adam*, *hayırsever barışçıl* ve *heretik*⁶³² de denilmektedir.

Resim 104 Amarna'nın Eski Mısır dilindeki adı (Wallis-Budge 1920, s. 953)

Kentin bulunduğu koy, düz bir çöl ortamı sunmakla birlikte doğu uçurumları yüksek ve etkileyici bir sınır oluşturmaktadır. Bunun dışında, güneyde yükseklik azalmaktadır. Uçurumun görünüşü, geniş ve dikdörtgen bir profile sahip birkaç vadi (Resim 105) tarafından bozulmuştur. Bu nedenle Eski Mısır dilinde *ufuk* anlamına gelen *ahet* hiyeroglifine benzemektedir. Güneşle ilişkilendirilen tanrının, krala burayı seçtirtmesi bu açıdan mantıklı görülmektedir. Kentten geriye kalan başlıca yapılar, tarım arazisinin doğusunda kalmaktadır. Kentin en önemli tören binaları taştan yapılmasına rağmen kent, büyük ölçüde kerpiçten inşa edilmiştir. Temel yapı taşı, kentin hızla inşa edilmesinin önünü açabilmek için yerel taş ocaklarından kesilen ve standarttan daha küçük olan kireçtaşı bloklardır. Bu kireçtaşı bloklar *talatat* olarak da bilinmektedir. Kentin terk edilmesinden sonra talatatlar yeniden kullanılmak amacıyla ırmak üzerinden Teb'deki tapınaklara ve el-Aşmuneyn'deki II. Ramses yapılarına götürülmüştür.⁶³³

⁶²⁸ Brewer ve Teeter 2017, s. 56; Diakov ve Kovalev 2017, s. 141; Gates 2017, s. 162; Hornung 2004, s. 108; Kuhrt 2013, s. 258 (Cilt I); R. Wilkinson 2016, s. 240-241; Schulz ve Seidel 1998, s. 149, 200; Van De Mieroop 2019, s. 193, 196; Yıldırım 2019, s. 111

⁶²⁹ R. Wilkinson 2016, s. 236

⁶³⁰ Osman 2016a, s. 100

⁶³¹ Champdor 1984, s. 11

⁶³² Fagon ve Scaire 2016, s. 126

⁶³³ Baines ve Malek 1986, s. 119; Freeman 2003, s. 53; Kemp 2018, s. 330-331; Stevens 2016, s. 3-4

Resim 105 Tapınaktan geriye kalan sütunlar. Arka planda ise kentin ismini aldığı vadi bulunmaktadır.

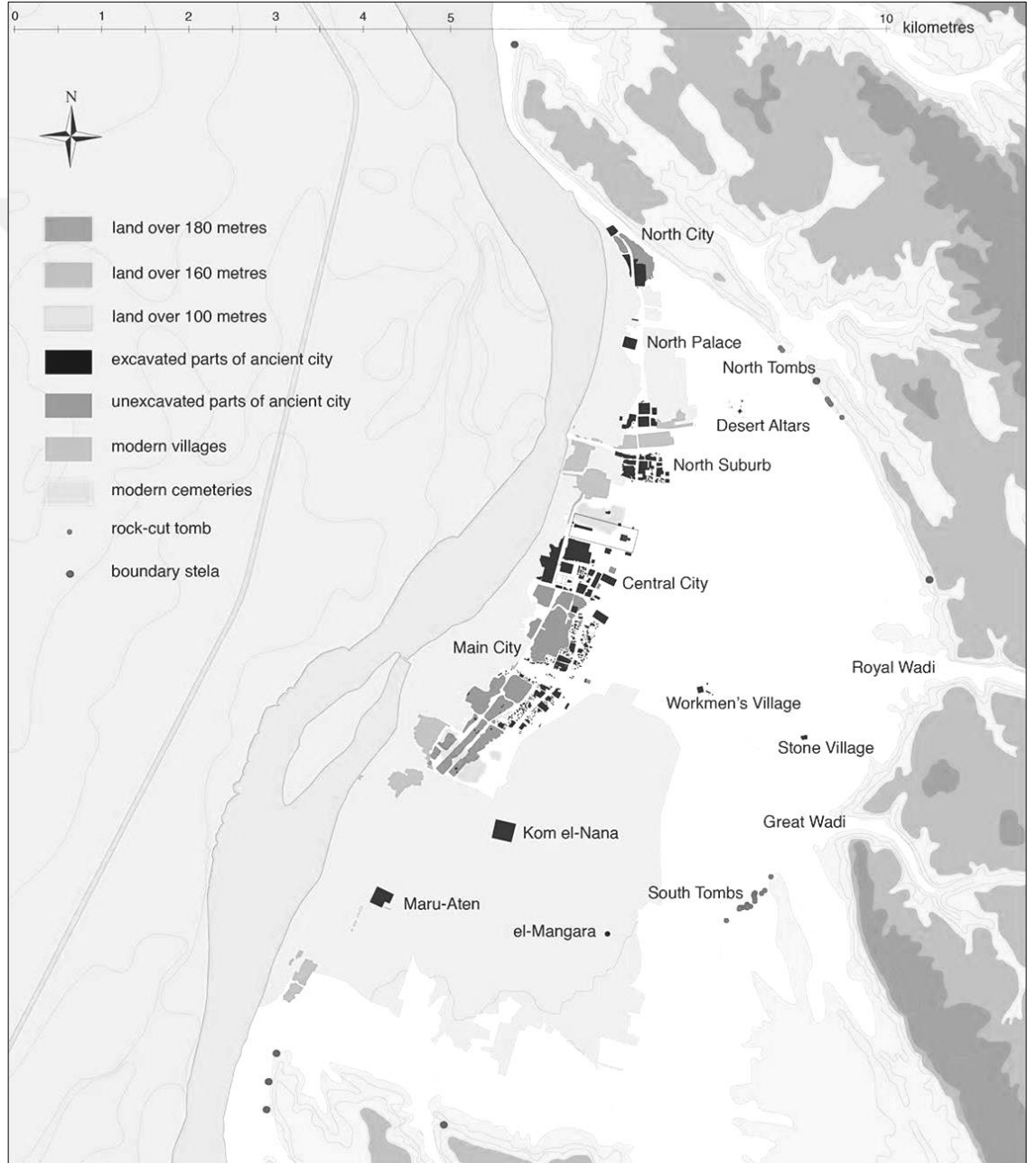
Amarna (Resim 106), ırmağın taşkın bölgesinden uzak kaldığı için toprak altında kalmamış ve arkeologlar tarafından kolayca keşfedilmiş ve kazısı yapılmıştır. Bununla birlikte kent, uzun süre kullanılmamıştır. Kralın ölümünden sonra kentin terk edilmesi, kentin ilk inşa edildiği zamanki katmanına zarar vermemiştir. Amarna, bir Eski Mısır kentinin en eksiksiz örneğidir.⁶³⁴

Amarna, Mısır'daki en kapsamlı araştırma alanlarından birisidir. XVIII. yüzyılın sonundan itibaren kent araştırılmaya, sınır stelleri ile kaya mezarlarının kopyaları çıkarılmaya başlanmıştır. Kentin kaydı, Napoléon seferlerinden sonra gerçekleşmiştir. 1820'li yıllarda John Gardner Wilkinson bazı anıtları kopyalamıştır. 1833'te Robert Hay ile G. Laver; 1843'te Nestor L'Hôte; 1845'te Karl Richard Lepsius kentte önemli keşiflerde bulunmuşlardır. Kent, XIX. yüzyılın sonlarında Amarna mektuplarının bulunmasından itibaren 1936'ya kadar sürekli olarak kazılmıştır. Sonraki düzenli kazılar 1977 yılında yeniden başlamış ve Mısır Keşif Topluluğu adına İngiliz arkeolog Barry John Kemp tarafından yönetilmiştir.⁶³⁵ Kazılar, Amarna Projesi kapsamında

⁶³⁴ Baines ve Malek 1986, s. 119; Freeman 2003, s. 54; Gates 2017, s. 162-163; Stevens 2016, s. 6; Uphill 2001, s. 58; Van De Mieroop 2019, s. 199

⁶³⁵ Gates 2017, s. 163; Kuhrt 2013, s. 255 (Cilt I); Redford 2010a, s. 62; Stevens 2016, s. 4-5

devam etmektedir ve yılın belirli dönemlerinde raporlar yayınlanmaktadır. Amarna dönemi için tarihî anlatıların yeniden yapılandırılması, Mısırbilim araştırmalarının önemli bir hedefi olmaya devam etmektedir. Anıtlar, mezarlar ve steller yazılı olarak daha az fayda sağlasa da devlet binalarında ve kavanoz parçalarında yazan hiyeratik metinler daha yararlı olmaktadır.⁶³⁶

Resim 106 Amarna'nın haritası (Stevens 2016, s. 2)

⁶³⁶ Stevens 2016, s. 6

Amarna kenti, bir Mısır kentinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili bilgiler vermektedir. Nitekim kentin uzun süre kullanılmayıp terk edilmesi, üst üste yerleşimlerin önüne geçmiş ve böylece kentin ilk hâlini korumasına yardımcı olmuştur. Bu durumuyla kente bakarak, diğer Mısır kentlerinin nasıl olması gerektiğine ilişkin çıkarımlarda bulunabiliriz.⁶³⁷ Kentin büyüklüğü tanrıyı anımsatmasına rağmen⁶³⁸ Amarna, Teb ya da Memfis'e rakip olabilecek ne büyük bir kenttir ne de bir kült merkezidir. Kentin önemi tanrıdan kaynaklanmaktadır. Yeni bir dine ev sahipliği yapan Amarna, öneminin büyük çoğunluğunu kent araştırmalarına yapmış olduğu yardımdan almaktadır.⁶³⁹ Bu duruma II. Sargon'un kurduğu Dur-Şarrukin kenti örnek gösterilebilir.⁶⁴⁰ Bir başka Mezopotamya kenti Kar-Tukulti-Ninurta ise Amarna gibi bâkir topraklar üzerine kurulmuştur.⁶⁴¹

Kent, ırmağın doğusunda yer almasına rağmen sınırdaki on dört dikilitaş (Resim 107) göre Batı çölüne doğru da uzanmaktadır. Bu dikilitaşlarda yer alan metinlere göre kral Ahenaten, tanrı Aten'in isteğiyle kenti inşa etmiştir. Kentin batı çölünde kalan kısmı tarım arazisi olarak kullanılırken merkezî kısmı nehrin doğusunda kalmıştır. Steller, kent için katı bir sınır çizmemiş ve kent, stellerin ötesine geçerek genişlemiştir. Stellerde yapılması planlanan bazı yapıların temel seviyeleri bulunsa da bazılarına ulaşılammıştır. Mnevis boğasının mezarı gibi henüz keşfedilemeyen bazı yapılar, stellerde planlanmasına rağmen hiç inşa edilmemiş de olabilirler.⁶⁴²

Sınır stelleri (Resim 108), kireçtaşı ana kayaya oyulmuş 8 metrelik tabletlerdir. Yayınlanan bu stellerin amacı, kentin sınırlarını belirlemek ve kralın kent için vizyonunu ortaya koymaktır. Ayrıca bunların büyük kısmı bildiri şeklindeki yazılarla doludur. Stellerde sıklıkla geçen konu, kent alanının daha önce hiçbir yerleşime ev sahipliği yapmamış olmasıdır. Kral, stellere önem vermekle birlikte zarar görmeleri durumunda tamir edilmeleri için söz almaktadır. Stellerin çoğu doğa ve insan tahribatına uğramıştır. Kötü hava koşulları dışında bazı parçaları antika pazarında

⁶³⁷ Gates 2017, s. 163; Kemp 2018, s. 330-331

⁶³⁸ Van De Mierop 2019, s. 196

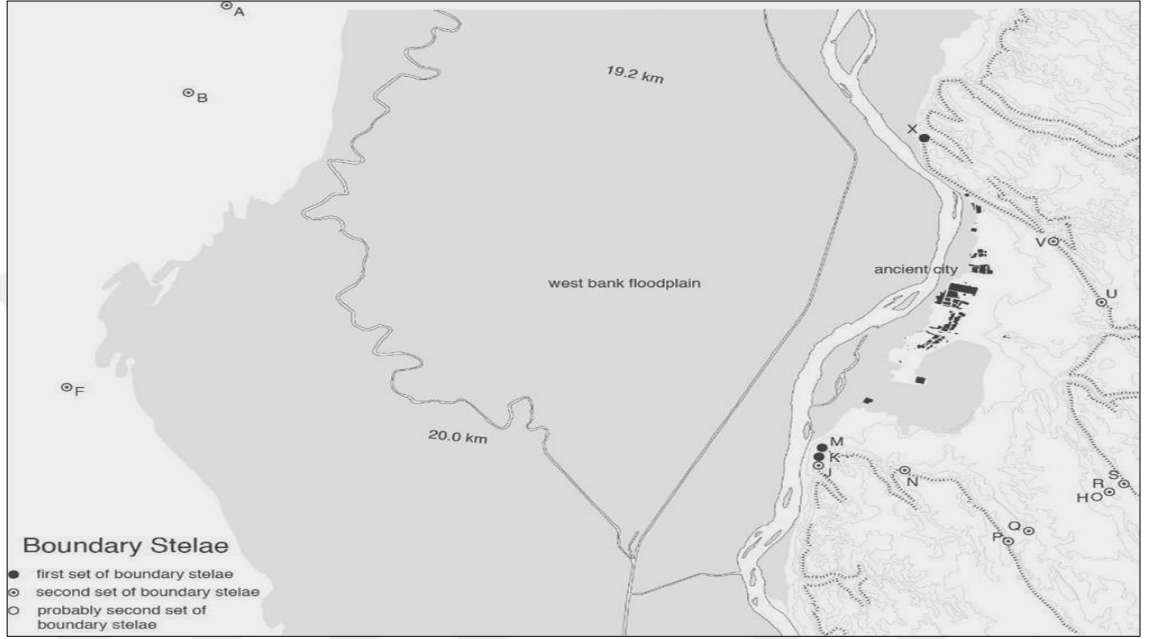
⁶³⁹ Stevens 2016, s. 5-6

⁶⁴⁰ Gates 2017, s. 240; Sevin 2019, s. 32

⁶⁴¹ Van De Mierop 2018, s. 162

⁶⁴² Baines ve Malek 1986, s. 119; Gates 2017, s. 163; Moret 1972, s. 321; Redford 2010a, s. 62; Stevens 2016, s. 2-4; Van De Mierop 2019, s. 196, 199

satılmak için koparılmış, arkalarında gizli hazine barındırdıkları gerekçesiyle kırılmıştır.⁶⁴³ Bir kentin kurulması anısına dikilen bu tarz stel örneklerine, Assur ve Hitit uygarlıklarında kaya kabartması şeklinde rastlanmıştır. Kassitler döneminde kullanılan *kudurru* adındaki sınır taşları da bu stellere örnek olarak gösterilebilir.

Resim 107 Sınır stellerinin mevcut konumları (Stevens 2016, s. 3)

Bu dikilitaşlarda kral Ahenaten'in kendi ağzından kentin kuruluşu anlatılmakta ve kral şöyle demektedir:

“Aten görülürken, kendi için sonsuz ve ölümsüz bir isme sahip anıt olarak bir kentin yapılmasını istedi. Şimdi, babam Aten, bu konuda bana öğüt verdi, (yani) Ahet-Aten'i. Bu uzak yerde Ahet-Aten'i önermek için hiçbir yetkili bana danışmanlık yapmadı, tüm ülkede bulunan hiçbir kimse bana bu konuda danışman olmadı. Bu konuda, Ahet-Aten'in yapılması için bana öğüt veren babam Aten'di. Bakın, ben [burayı] tapınaklarla donatılmış ve mezarları ile cepheleri sıvalı bulmadım [...]veya kaplı [...]veya] herhangi bir olayın kalıntısı, bu yüzden değildi [...] ben [...] babam Aten için Ahet-Aten.

Bakın, onu ne bir tanrının mülkü olarak ne bir tanrıçanın mülkü olarak ne bir kralın mülkü olarak ne bir kraliçenin mülkü olarak ne de iddia eden herhangi bir kimsenin mülkü olarak keşfeden 'dur, yaşam, güç, sağlık onunla olsun [...] Onu bir dul

⁶⁴³ Stevens 2016, s. 18-19

gibi buldum. Bakın, 'Ahet-Aten'i her şey için bir depo olarak erzaklarla doldur.' diyerek bana öğüt veren babam Aten'di. Re-Horahte'de yaşayan, Aten'de Şu ismiyle Ufukta Mutlu babam bana şunu bildirdi: 'Majestelerime ait olmak, ebediyen ve sonsuza dek Ahet-Aten olmak.'

Bakın, bu konuda yemin ediyorum, diyorum ki: '[Aten için], Ahet-Aten'i yapmalıyım, [onlar] istedikleri için, Aten'in her gün ortaya çıkması için, onun adil ve sevgi dolu ışınlarıyla doldurması için, her toprağın yaşadığı ve onlara emrederken Neferheperure-Vaenre [kralın taht adı] üzerinde ışık tuttuğu, yaşamda ve egemenlikte sonsuza dek, çünkü ben adını yaptım [...], yani Kralın Büyük Eşi Neferneferuaten Nefertiti.'

Bu yerde babam Aten için Ahet-Aten'i yapmalıyım. Ahet-Aten'i onun kuzeyinde, güneyinde ya da batısında yapmayacağım. Ahet-Aten'in güney stelinden ötesine, güneye doğru ilerlemeyeceğim, Ahet-Aten'in onun için kuzeyde olmasını sağlamak adına, Ahet-Aten'in kuzey stelinden ötesine, kuzeye doğru genişletmeyeceğim. Onun için Ahet-Aten'in batı kıyısını da yapmayacağım fakat Ahet-Aten'i babam Aten için dağın kenarında kendisi için çevirdiği yerde, Ahet-Aten'in doğusunda yapacağım, başarıyı elde edebileceğim ve ona sunu yapacağım yerde: işte budur.

Burada, Ahet-Aten'de, babam Aten için Aten Evi yapacağım, babam Aten için Aten'in Köşkü'nü yapacağım, [Kralın Büyük] Eşi [Neferneferuaten-Nefertiti]'nin Gölgeliğini yapacağım, Yıldönümlerinde Seçkin Aten'in Adası'nda, Sevinç Evi'ni yapacağım. Kendim için firavunun sarayını yapacağım, Kralın Büyük Eşi'nin sarayını yapacağım.

Ahet-Aten'in doğu dağında, benim için bir mezar yapılsın. Babam Aten'in bana bildirdiği gibi milyonlarca yıldönümünde beni gömün. Babam Aten'in ona hükmettiği gibi milyonlarca yıldönümünde, Kralın Büyük Eşi Nefertiti'yi ve kralın kızı Merietaten'i gömün. Eğer milyonlarca yıl içinde nerede ölürsem öleyim, aşağıda, yukarıda, batıda, doğuda, güneyde buraya getirin ve buraya gömün. Kralın Büyük Eşi Nefertiti nerede ölürse ölsün, aşağıda, yukarıda, batıda, doğuda, güneyde buraya getirin ve buraya gömün. Kralın kızı Merietaten nerede ölürse ölsün, aşağıda, yukarıda, batıda, doğuda, güneyde herhangi bir kasabada, buraya getirin ve buraya gömün. Ahet-Aten'in doğu dağında, Mnevis için mezarlık yapın, oraya gömün. Re başrahipleri için, tanrı babaları

için doğu dağında mezar şapelleri yapın, Aten rahipleri için Ahet-Aten'in doğu dağında mezarlar yapın ki hepsi buraya gömülebilsin.”⁶⁴⁴

Resim 108 Sınır steli U (Stevens 2016, s. 18)

Surları olmayan kentin boyutu 18 kilometrekareye ulaşmaktadır. Kent, ırmağa paralel olarak kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiş kral yolu aracılığıyla bölünmüştür.⁶⁴⁵ Kral Yolu, bu haliyle, Ahenaten'in babası III. Amenhotep'in Luksor'da yaptırdığı ve ırmağa paralel olan Amon tapınağını akla getirmektedir. Bu kraliyet yolu 6 kilometre uzunluktadır ve 30 metre genişliktedir.

Kentte yaklaşık 20.000 ile 50.000 arası kişinin yaşadığı düşünülmektedir. Tapınaklar, ambarlar, kışla, idarî binalar, arşiv ofisi ve saray gibi yapılar, ızgara plana göre inşa edilmiştir.⁶⁴⁶ Arşiv ofisi denilen yerde Amarna mektupları bulunmaktadır. Burası belgeler veya dış ilişkiler dairesi,⁶⁴⁷ kralın yazışma ofisi ve hayat evi⁶⁴⁸ olarak da

⁶⁴⁴ Breasted 1906, s. 948-972; Dodson 2014, s. 105-107; Kemp 2018, s. 330

⁶⁴⁵ Gates 2017, s. 163; Kuhrt 2013, s. 255 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 199

⁶⁴⁶ Brewer ve Teeter 2017, s. 68; Fagon ve Scaire 2016, s. 126; Kuhrt 2013, s. 258-259 (Cilt I); Lloyd 2010, s. 330; Mynářová 2007, s. 13; Stevens 2016, s. 1; Van De Mieroop 2019, s. 199-200

⁶⁴⁷ Brewer ve Teeter 2017, s. 71

⁶⁴⁸ Stevens 2016, s. 16

bilinmektedir. Depolar basit kubbe tavanlı olarak ya da arı kovanına benzeyecek şekilde inşa edilmiştir.⁶⁴⁹

Kentin terk edilmesine yakın bir zamanda kuzeydeki kesimine mahalleler yapılmıştır. Bu durum, ızgara planlı kentin yapısında bozulmaya yol açmıştır. Mezarlar ise kentin doğusundaki vadilere inşa edilmiştir.⁶⁵⁰ Bu mezarların kentin doğusuna inşa edilmesi bir Mısır geleneğinin daha terk edildiğini göstermektedir. Mısırlılar, mezarlarını ölümle ilişkilendirdikleri batıda inşa etmişlerdir. Yeni kentteki insanlar ise güneşin doğudan doğmasına istinaden mezarlarını batı yerine doğuya yapmışlardır.⁶⁵¹ Doğudaki vadilere inşa edilen mezarlar tamamlanamamakla birlikte kalitesiz kireçtaşıdan yapıldıkları için zamana karşı direnememiş ve tahribata uğramışlardır. Kraliyet mezarlığı kireçtaşı ana kayanın derinliklerine oyulmuştur. Krala ve kızına ait bitmemiş mezarlar burada yer almaktadır. Bununla birlikte kralın annesine ve eşine ait olduğu düşünülen mezarlar da vardır. Yağmalanmış ve zarar görmüş mezarların duvarlarında önemli olaylar sergilenmektedir.⁶⁵²

Saray (Resim 109-110), büyük tapınağın güneyinde yer almakta ve yolun iki tarafına da uzanmaktadır. Alanın büyük bir bölümü, tarım arazisinin altında kaldığı için kazı çalışmaları yürütülememiştir. Alan içerisinde bahçeler, salonlar ve kralın heykelleri bulunan düz çatılı avlular keşfedilmiştir. Kralın ikamet ettiği oda yolun doğusunda bulunurken kabûl odası, yolun batısında bulunmaktadır. Yolun her iki tarafına da uzayan saray, bir köprü aracılığıyla birbirine bağlanmıştır. Köprüde görünme penceresi bulunmaktadır. Sarayın yapımında taş ve ahşap kullanılmış, duvarlar kireçtaşı kaplamalarla kaplanmıştır. Kimi kireçtaşı kaplamalar kabartma içerirken kimisi sıvanmış ve boyanmıştır.⁶⁵³ Bu alandaki taş binalar ve avlular, mimarî süslemede bir aşırılığa gidilerek daha önce hiçbir kralın kullanmadığı zengin renkli bitki ve sebze süslemeleriyle kaplıdır. Yenilikçi bir özellik olarak kraliyet binaları yaldızlı yoncalara yerleştirilmiş cam ve fayans kakmalarla dekore edilmiştir.⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ Brewer ve Teeter 2017, s. 163

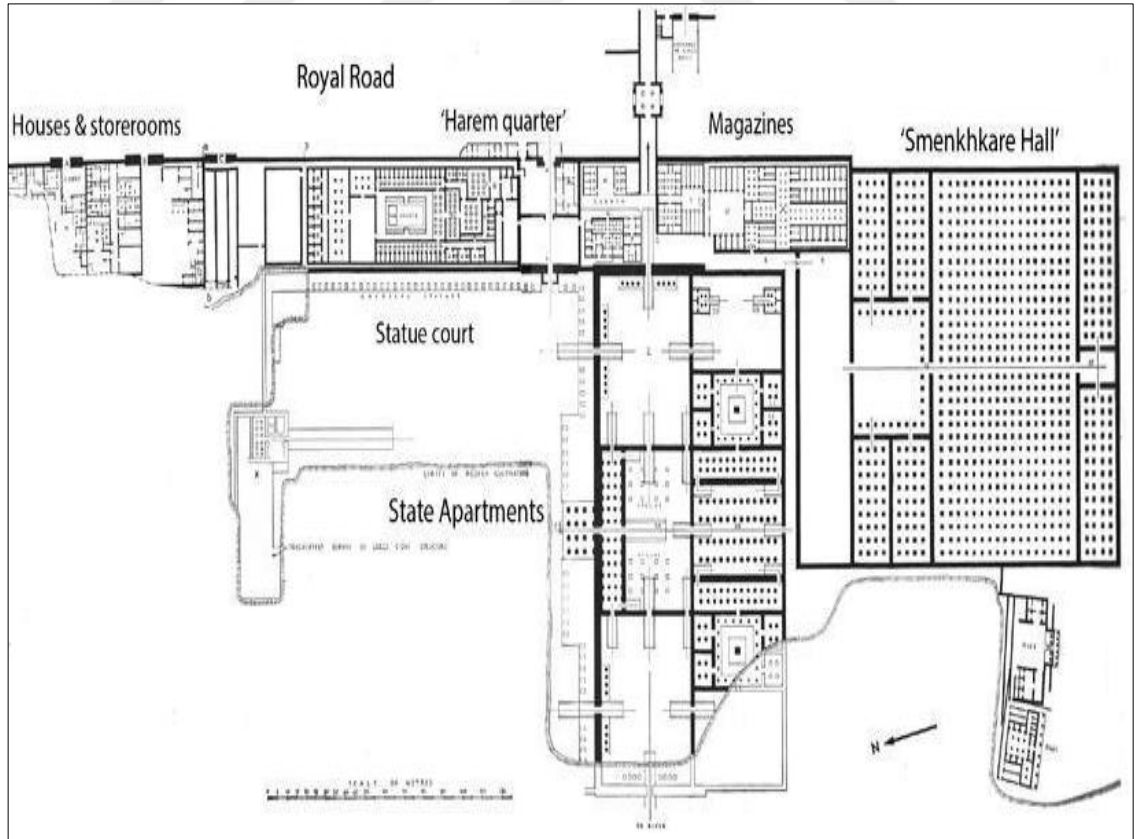
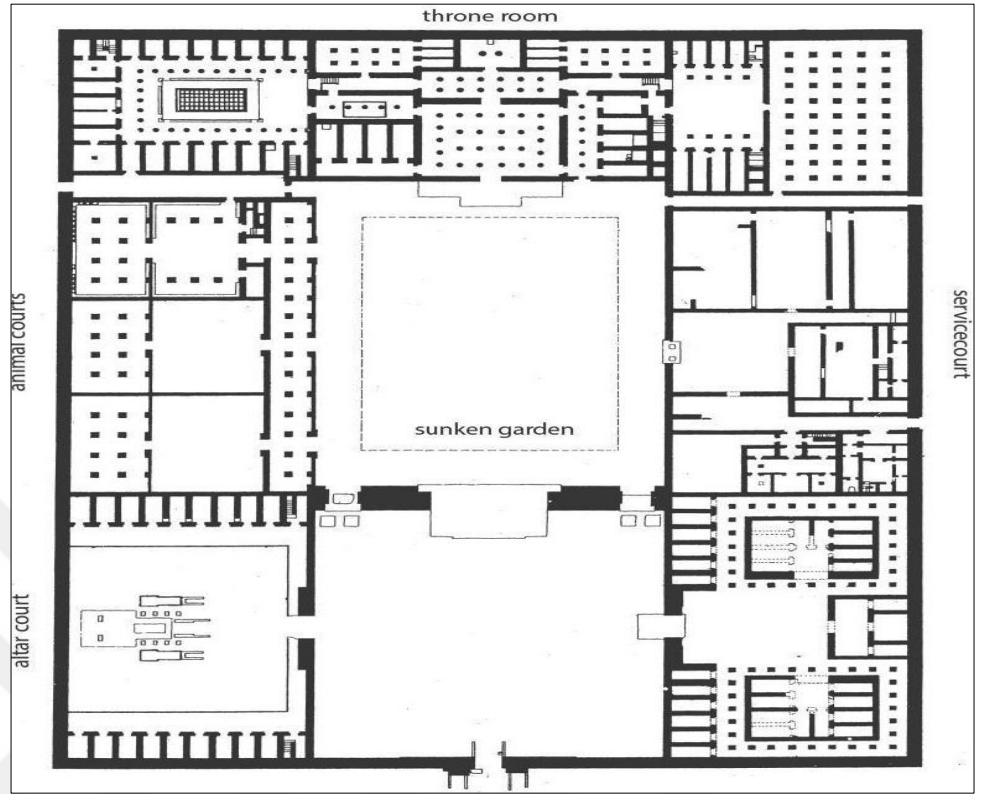
⁶⁵⁰ Brewer ve Teeter 2017, s. 68; Gates 2017, s. 165; Van De Mieroop 2019, s. 199

⁶⁵¹ Van De Mieroop 2019, s. 199

⁶⁵² Stevens 2016, s. 3, 20

⁶⁵³ Brewer ve Teeter 2017, s. 168; Gates 2017, s. 165; Kuhrt 2013, s. 259-260 (Cilt I); Stevens 2016, s. 12; Van De Mieroop 2019, s. 197

⁶⁵⁴ Bard 2005, s. 935

Resim 109 Büyük saray ile kuzey sarayının planı (Stevens 2016, s. 9, 14)

Resim 110 Kuzey sarayından kalanlar

Büyük tapınak (Resim 111-112) yaklaşık 800x300 metre ölçülerindedir ve duvarla çevrili büyük bir alan içerisinde bulunmaktadır. Ana giriş, kraliyet yoluna açılan tuğla pylondur. Alanda başka tapınaklar da bulunmaktadır. *Per Hai* adındaki şenlik evi dışında, altı tane açık hava avlusu bulunan ve her avlunun birbirinden küçük olduğu başka bir kısım daha vardır. Buraya *Aten bulundu* anlamında *Gem-pa-Aten* denilmektedir. Bu yapı, her gün için oluşturulmuş 365 tane sunu masası içermektedir. Tapınak alanında hayvan kesim yeri de vardır. Açık hava avlusu olan tapınakta, tanrı Aten için, Mısır güneşi altında tören düzenlemek kolay bir iş değildir.⁶⁵⁵

Küçük tapınak, iki parçaya bölünmüş dikdörtgen bir tapınaktır. Burada ağaç korusu ve kerpiç sunak bulunmuştur. Üç avludan oluşan yapı yaklaşık 200x120 metrelik bir duvarla çevrilidir. Bu avluların türlü amaçlar için kullanıldıkları düşünülmektedir. Üçüncü avludaki kutsal alan, ağaçlarla çevrenmiştir. Tapınağın çevresinde üretim yerleri de bulunmaktadır. Cam ve fayans üretim yerleriyle birlikte ekmek pişirildiği düşünülen fırın tarzı bir yapı da ele geçmiştir.⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ Bard 2005, s. 934; Brewer ve Teeter 2017, s. 70; Gates 2017, s. 165; Kuhrt 2013, s. 260 (Cilt I); Stevens 2016, s. 16; Wilkinson 2000a, s. 140

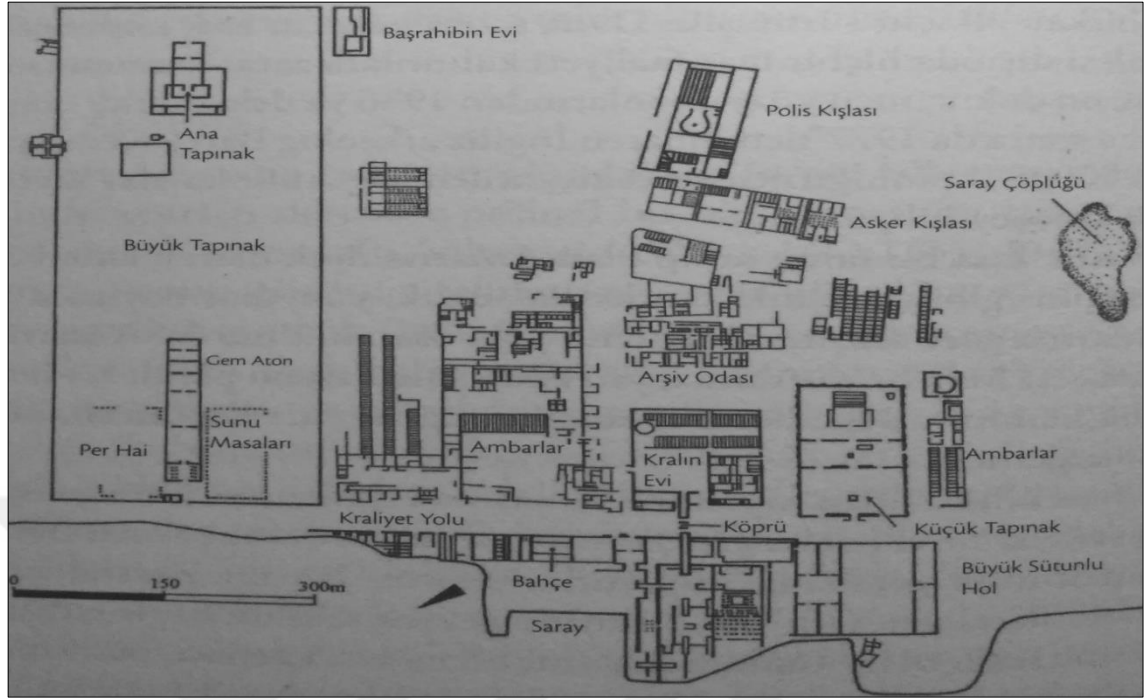
⁶⁵⁶ Stevens 2016, s. 16

Resim 111 Büyük Aten tapınağı (Stevens 2016, s. 15)

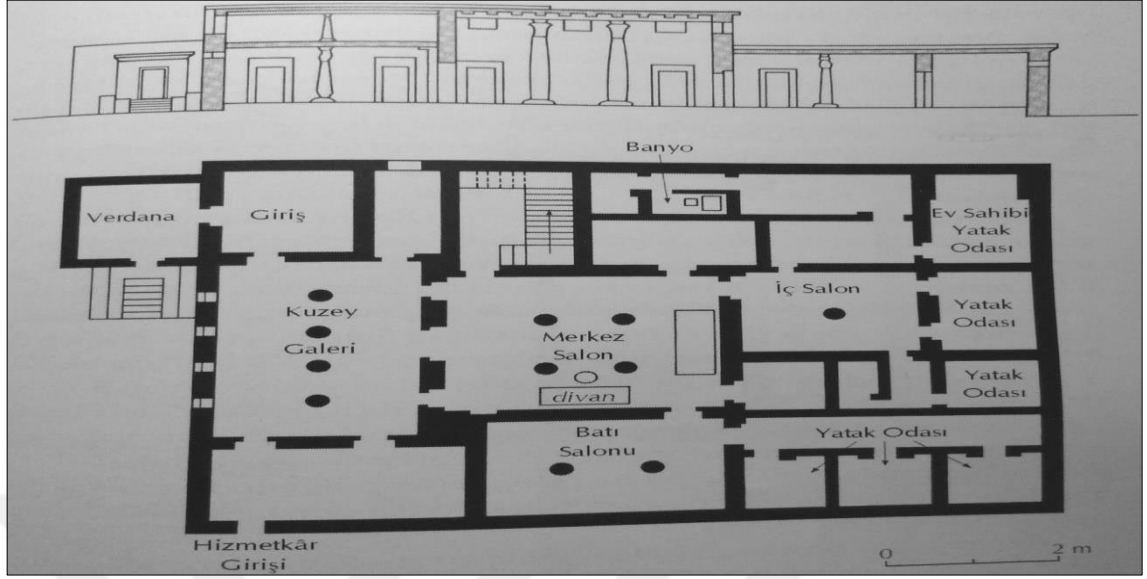
Resim 112 Büyük Aten tapınağının modeli

Resim 113 Kent merkezinin planı (Gates 2017, s. 164)

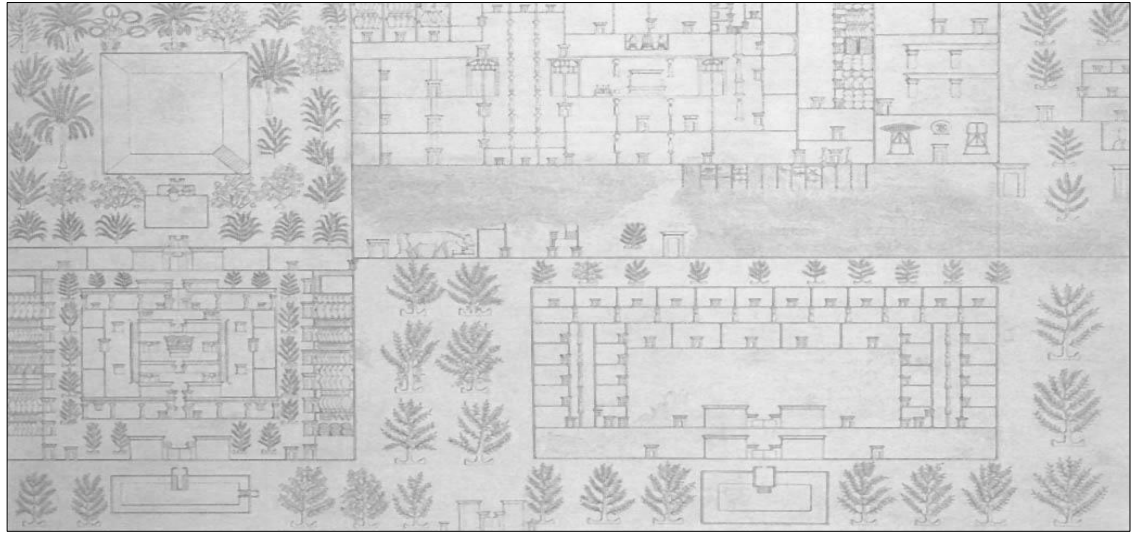
Amarna'daki evler (Resim 114), özellikleri itibarıyla birbirlerinden ayrılmamaktadır. Kentteki yerleşimler parça parça gelişmiştir ve evler bitişik biçimde yapılmıştır. Bu gelişme, kent nüfusunun yoğun olduğunu düşündürse de Amarna, hiçbir zaman Teb ve Memfis gibi nüfus yoğunluğu kazanamayacaktır. Bunun nedeni de kentin erkenden terk edilmesidir. Yerleşimdeki evlerin giriş odası, fazla yüksek olmayan bir platform üzerinde bulunmaktadır. Kuzey odasının çatısı ahşap sütunlara dayandırılmıştır. Evin ortasında merkez salon bulunmaktadır ve bu salon kare şeklindedir. Çatının hizasında yüksek pencereler bulunmaktadır. Banyo dışında, tanrı Aten ve kral Ahenaten ile ailesi için evlerde mihrap bulunmaktadır. Evlerde basit süslemeler kullanılmış ve sıvalı duvarlara geometrik desenler çizilmiştir. Bahçesi olan evler, ev sahibinin statüsünü göstermektedir. Bu bahçelerde su kuyuları, ağaçlar, bitkiler, depolar, köle evleri, ekmek fırınları ve ocaklar, hayvan barınakları ve tapınak bulunmaktadır. Atölyeler ise kentin birçok bölgesine yayılmıştır. Kentte herkes için ortak olan bir kanalizasyon sistemi yoktur. Kirli sular, yakınlardaki toprağa ulaşmaktadır. Taş döşeli banyo suları da çevredeki toprağa karışmaktadır.⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ Brewer ve Teeter 2017, s. 70, 160-162; Friedell 2006, s. 265; Gates 2017, s. 166; Kuhrt 2013, s. 259-260 (Cilt I); Stevens 2016, s. 6-8; T. Wilkinson 2016, s. 353; Van De Mieroop 2019, s. 200

Resim 114 Basit bir Amarna evinin planı (Brewer ve Teeter 2017, s. 163)

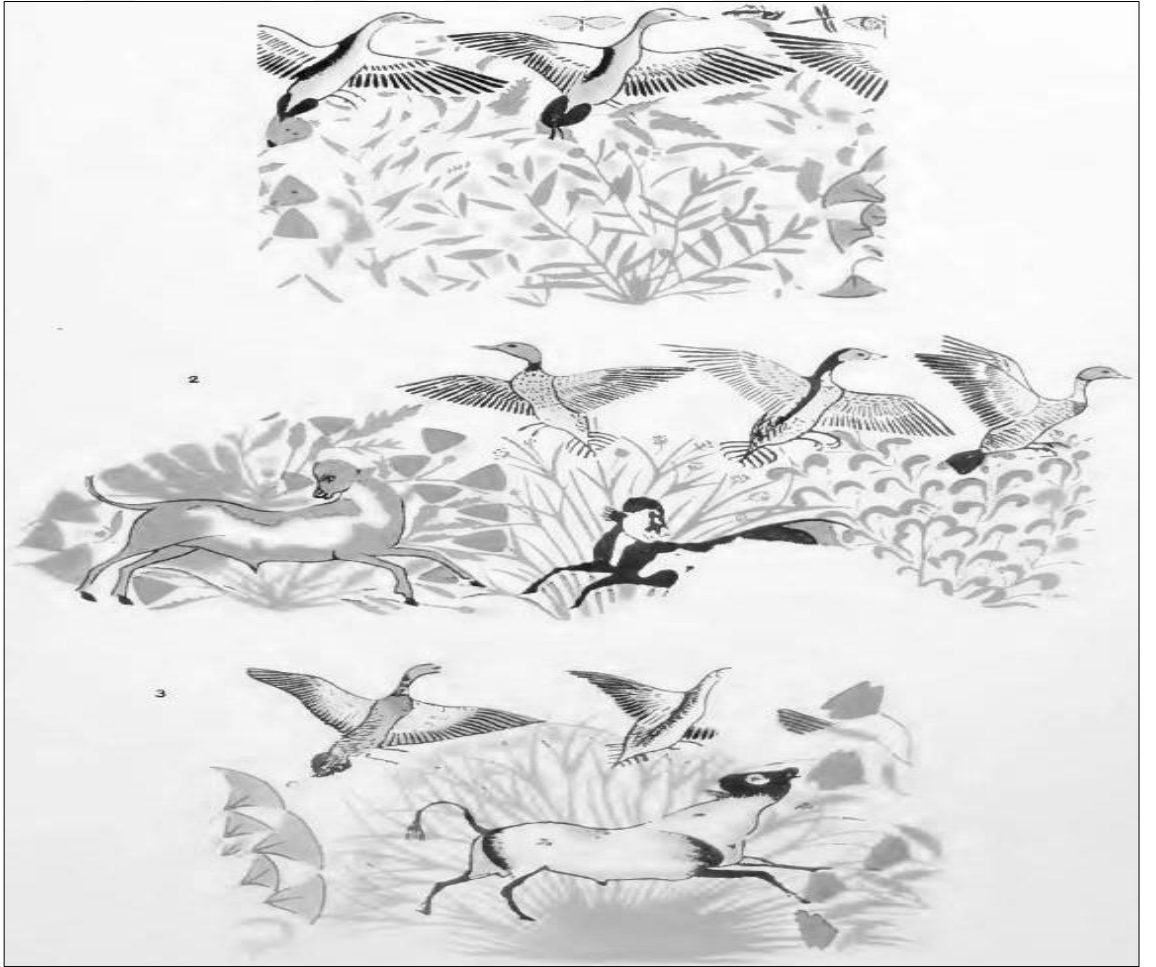
Amarna'nın kuru ve kalitesiz toprağında, taşıma su aracılığıyla hurma, çınar, incir ve firavuninciri ağaçları yetiştirilmiştir. Papirüs ve lotus bitkileri de ırmaktan getirilerek kentte üretimi yapılmıştır. Büyük miktarlarda su kullanılarak kent terk edilene kadar bitki ve ağaç yetiştirilmiş, kentin yeşil kalması sağlanmıştır. Amarna'daki havuzların (Resim 115) kenarında bahçelerin olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Havuzun çevresinde çınar, palmiye ve akasya ağaçları bulunmaktadır. Havuza inen basamakların yan sıralarında ise papirüs ve lotus yer almaktadır.⁶⁵⁸

Resim 115 Amarna'dan havuzlu bahçe rölyefi (D'Avennes 2000, s. 40)

⁶⁵⁸ Daines 2008, s. 23-24

Maru, kralın ilahî gücünün yabancı elçilere ve halklara gösterildiği yerdir. Peyzajının güzelliği (Resim 116) ve törenlerin etkileyiciliği sayesinde, yabancılar üzerinde psikolojik baskı oluşturulmaya çalışılmıştır. Kralın gücü ve büyüklüğü de avludaki heykeller aracılığıyla yansıtılmıştır. Buradaki sarayda bulunan Kralın Evinin Bahçesi, Karnak'taki Büyük Bahçelerle paralellik göstermektedir. Doğa, Aten'in lütfu sayesinde ayaktaadır. Cıvciv yumurtada nefes alıyorsa, kuşlar uçuyor, hayvanlar ot yiyor ve bitkiler filizlenip yeşeriyorsa bunlar Aten sayesindeadır. Bu nedenle bahçelerin temsil ettiği doğa, Aten'e övgüde bulunmaktadır. Amarna bahçeleri, Mısır'daki diğer bahçelerle çoğunlukla benzerlik göstermektedir. Bu halleriyle tüm bahçeler Mısır'a özgüdür. Eski krallıktan beri var olan bahçelerdeki yapı aynen korunagelmıştır. Bahçelerde *ba* ile ilişkili bennu kuşu da bulunmaktadır.⁶⁵⁹

Resim 116 Boyalı kaldırım örnekleri (Flinders Petrie 1975, III. levha)

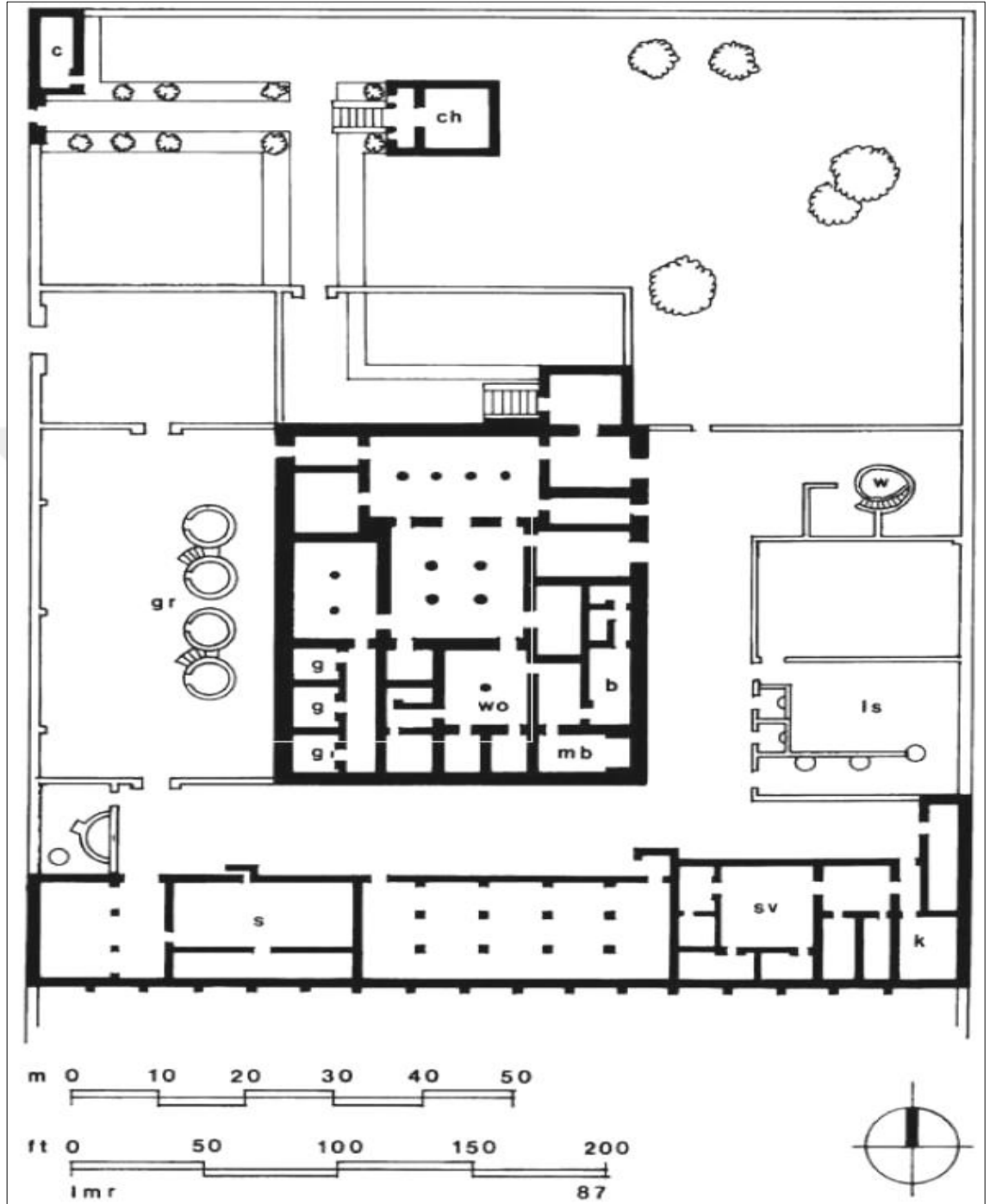
⁶⁵⁹ Arnold 2003, s. 10; Daines 2008, s. 24-25

Kentin ve doğudaki uçurumların arasında kalan alçak çölde, iki işçi köyüyle birlikte, işçi villası ile taş villa (Resim 117-120) olarak adlandırılan yapılar bulunmaktadır. Asıl işçi köyü *Yerdeki Hizmetçi* olarak adlandırılmıştır ve 73 tane eşit büyüklükte ev içermektedir. Köyde su kuyusu bulunmaması nedeniyle dışarıdan su getirilmektedir. Alçak çölde insanların ve malların hareketini kolaylaştıran bir karayolu ağı bulunmaktadır. Uçurumun etrafındaki noktalarda nöbetçi kulübeleriyle desteklenen ve kentin doğu sınırını koruyan polis karakolu vardır. Bu çölde kraliyet mezarları ile ana halk mezarlığı dışında seçkin kimselerin mezarları ile iki işçi köyüne ait mezarlar da yer almaktadır. Buradaki mezarlar da tamamlanmamıştır. XXV. ile XXX. hanedanlara tarihlenen çanak çömlek parçaları, mezarların geç dönemde de kullanıldığını göstermektedir. Yapılan kazılarda çok sayıda yetişkinin, çocuğun ve bebeğin bir arada olduğu mezarlar bulunmuştur. Çoğu hasıra sarılı gömülmüşken çok azı tabutla defnedilmiştir. Seramik taş parçaları mezar alanında yaygındır. Aynalar, sürme çekmek için kullanılan çubuklar, taş ve fayans kaplar, cımbızlar, bok böcekleri ve muskalar da bulunan nesneler arasındadır. İnsan kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar, ortalama yaşam süresinin kısa olduğunu göstermektedir. İnsanlar yaşarlarken eklem hastalıklarından etkilenmişlerdir. Nüfusun boy ortalaması da kısadır. Burada yaşayan yoksul kesimin çalışma hayatı fiziksel olarak yorucu geçmiş ve insanlar yeterince beslenememişlerdir.⁶⁶⁰

Resim 117 İşçi evinin bir kısmı (Stevens 2016, s. 23)

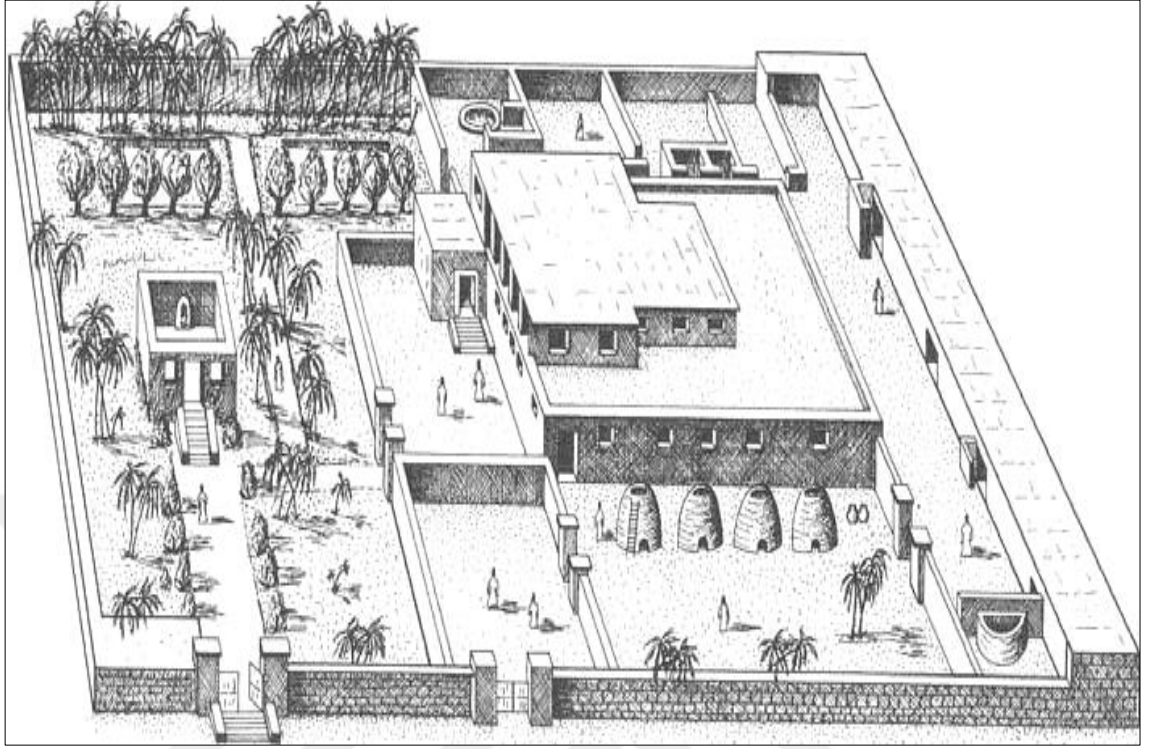
⁶⁶⁰ Bard 2005, s. 933, 937; Stevens 2016, s. 4, 20-21, 24

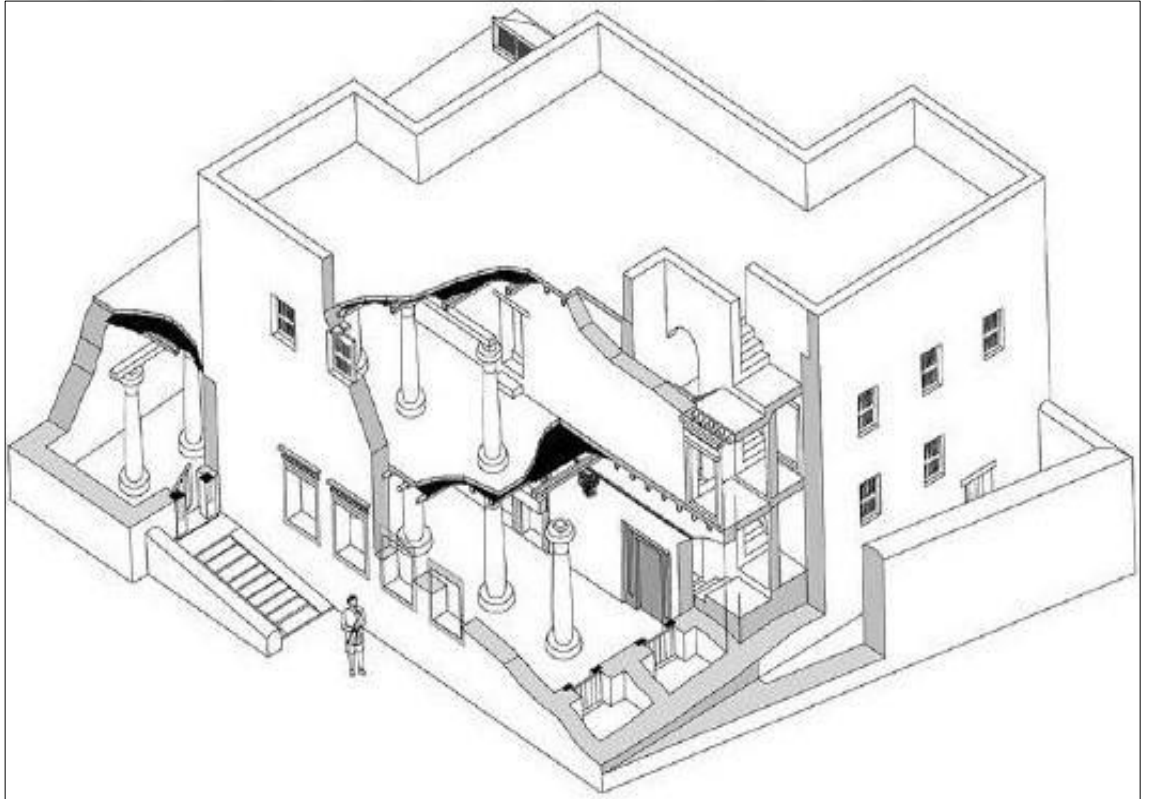
Resim 118 Bir villanın planı (Roth 2019, s. 242)

Plandaki kısaltmalar şu şekildedir: b:banyo, c:kapıcı odası, ch:şapel, g:misafir odası, gr:ambar, k:mutfak, Is:çiftlik hayvanları, mb:ev sahibinin yatak odası, s:ambar, sv:hizmetçilerin evleri, w:su kuyusu, wo:ev sahibinin eşinin odası.⁶⁶¹

⁶⁶¹ Roth 2019, s. 242

Resim 119 Bir Amarna evinin tam hâli (Gates 2017, s. 167)

Resim 120 Memur Ranefer'in evinin çizimi

Kent terk edildikten sonra talatları Haremheb ve II. Ramses tarafından yeniden değerlendirilmiştir. Bununla birlikte I. Seti ve III. Ramses dönemlerinde kentte yerleşim olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Bazı hanedanlar süresince kentteki mezarların kullanılıyor olması da bunun bir kanıtıdır. Geç döneme ait bir Roma kalesi de kent sınırları içinde keşfedilmiştir.⁶⁶²

Deyr el-Medine'deki işçi evlerinde, Taveret ile Bes'e ait birçok nesne ele geçmiştir. Bu nesneler Amarna'daki evlerde de bulunmuştur. Muskalar dışında tanrıçalara ait tasvirler, evlerin nişlerini süslemektedir.⁶⁶³ Deyr el-Medine'deki işçilerin Amarna'ya aktarılması göz önüne alındığında bu doğal karşılanmalıdır.

Tanrıya ait kentteki tapınaklar, mimarî anlamda Mısır'daki diğer tapınaklardan farklılık göstermektedir. Tipik karanlık Mısır tapınakları yerine güneş ışığı alması sağlanan yeni bir tapınak biçimi oluşturulmuştur. Çatısı olmayan bu tapınaklar, tanrının sembolü olan güneş ışığını doğrudan almaktadırlar. Kral ve ailesi dışında gerçek anlamda tanrıya tapan kimseler bulunmamaktadır. Kentteki memur mezarlarında yer alan ve tanrıya edilen dualar dışında, yeni din dışarıya kapalı tutulmuştur. Bu şekliyle yeni dinin yalnızca kraliyet ailesine has olarak oluşturulduğu ve geliştirildiği söylenebilir.⁶⁶⁴

Resim 121 Ahenaten, tanrı Aten'e zeytin dalı uzatıyor (Aldred 1973, s. 86)

⁶⁶² Bard 2005, s. 933; Gates 2017, s. 163

⁶⁶³ Brewer ve Teeter 2017, s. 114; Netzley 2003, s. 29; R. Wilkinson 2016, s. 186

⁶⁶⁴ R. Wilkinson 2016, s. 241

3.9 Per-Ramses

Deltanın doğusunda bulunan ve günümüzde Kantir ve çevresine konumlandırılan kent, II. Ramses tarafından inşa ettirilmiştir ve *Ramses'in evi* anlamına gelmektedir. Kentin uzun adı *Pr-Ra-ms.su mry Imn A-nht-u*, yani *Amon'un sevgilisi/sevdiği Zaferlerin Büyüğü Ramses'in evidir*. Ramses, kenti inşa ettirmeden önce babası I. Seti, hâlihazırda buraya bir saray yaptırmıştır. Avaris'i ve diğer başka yerleri de içine alan kent, 1.000 hektarlık bir alana yayılmış durumdadır. Tarım arazisi altında kaldığı için birkaç mahalle dışında pek çok yer kazılamamıştır. Irmağın kollarının değişmesi nedeniyle de başkent, Tanis'e taşınmış, malzemesi de Tanis için yeniden kullanılmıştır. Kentin mevcut konumundaki temeller hâricinde başka kalıntı bulunmamaktadır.⁶⁶⁵ Kentin inşa edilmesi için kullanılacak malzeme bölgede yoktur. Bu nedenle granit, kireçtaşı ve kumtaşı gibi yapı malzemeleri, kentin kıyısında bulunduğu Pelusiac kolu sayesinde güneyden getirilebilmiştir.⁶⁶⁶ Bu yokluk dikkate alınarak, XXI. Hanedan zamanında başkent olan Tanis'e ve XXII. Hanedan zamanında başkent olan Bubastis'e malzeme buradan gitmiştir.⁶⁶⁷ Kentin tarım arazisi altında kalan kısımlarını, Avaris'in kazıcısı olan Manfred Bietak kiralamakta ve kazmaktadır. Bu sayede kentin geri kalan kısımlarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Kent, dört tanrıyı temsilen dört bölgeye ayrılmıştır. Kentin batısına tanrı Amon, doğusuna Astarte, kuzeyine Uacet, güneyine Set hükmetmektedir. Buralarda tanrıların tapınakları da bulunmaktadır.⁶⁶⁸ Astarte, Suriye-Filistin'de tapım görmektedir ancak Mısırlılar tarafından da bilinmekte ve tapım görmektedir. Kentin Suriye-Filistin bölgesine yakın olması nedeniyle tanrıçanın önem kazanması anlaşılmaktadır. Uacet, Aşağı Mısır'ın koruyucu tanrısıdır ve yılan şeklindedir. Kenti kuran Ramses'e Kadeş savaşında yardım ettiğine inanılmaktadır. Set ise hem kraliyet ailesinin hem de Hyksos başkenti Avaris'in tanrısıdır. Ramses ailenin delta kökenli olması, tanrı Set'in önem kazanmasının önünü açmıştır.

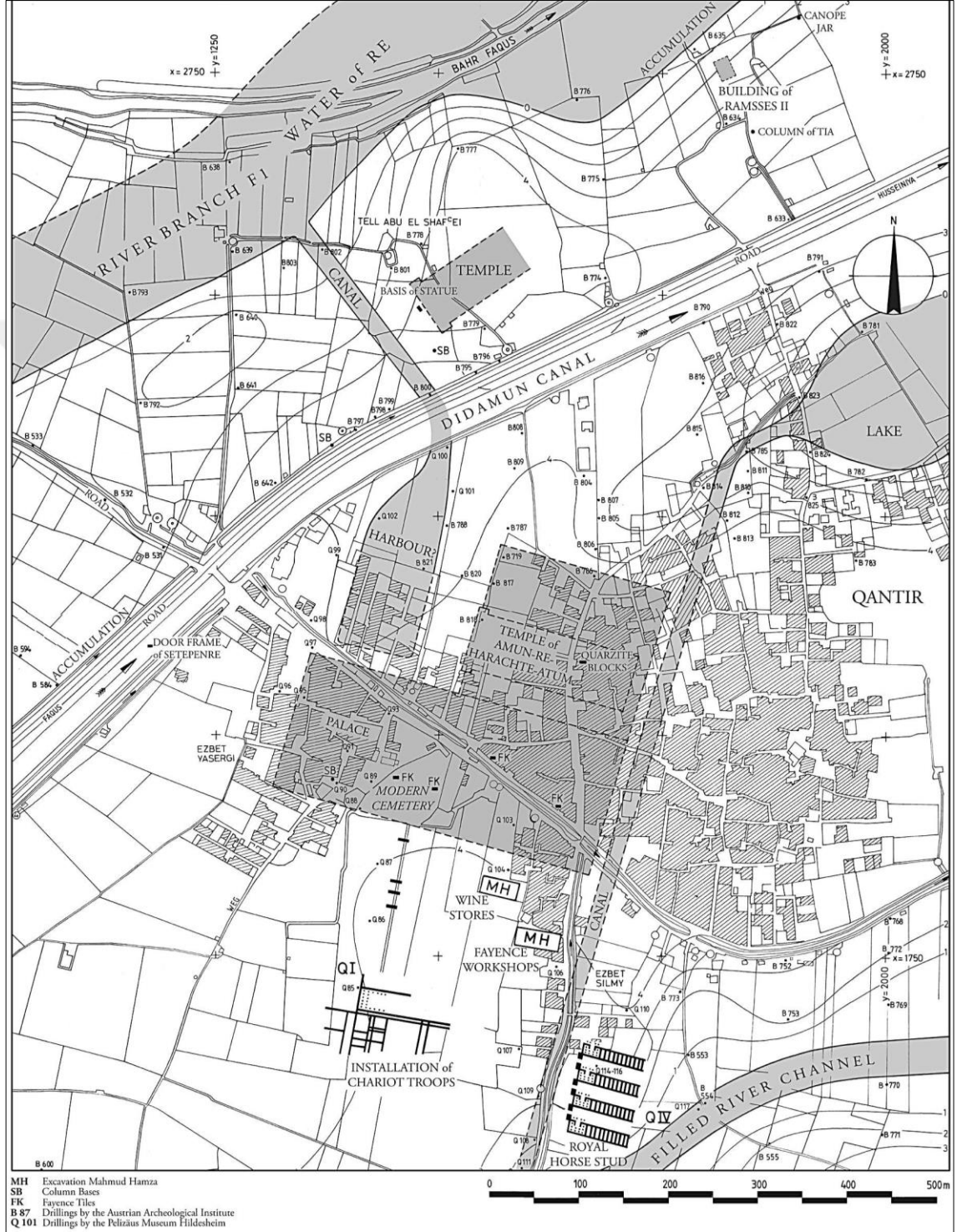
⁶⁶⁵ Desplancques 2016, s. 92; Eco 2019, s. 192; Gilli 2016, s. 139; Hornung 2004, s. 115-116; Kuhrt 2013, s. 270 (Cilt I); Lloyd 2010, s. 331; Osman 2017, s. 149; Schlögl 2019, s. 134; T. Wilkinson 2016, s. 411-412; Van De Mieroop 2019, s. 210; Yiğit 2019, s. 128

⁶⁶⁶ Gilli 2016, s. 166

⁶⁶⁷ Arnold 2003, s. 174; Nicholson ve Shaw 2002, s. 237

⁶⁶⁸ Arnold 2003, s. 174; Lloyd 2010, s. 332; Osman 2016a, s. 159; T. Wilkinson 2016, s. 413; Van De Mieroop 2019, s. 211

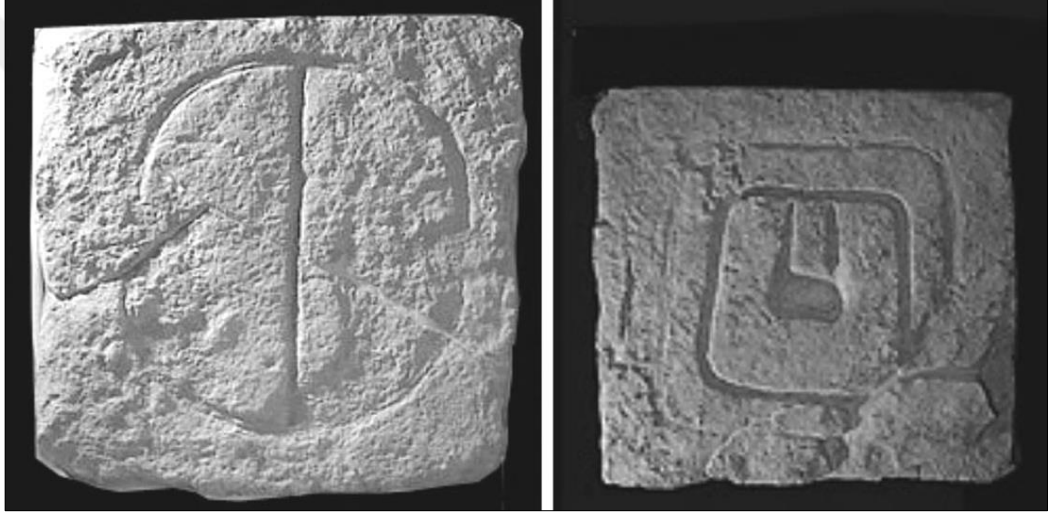
Nil ırmağının Pelusiac kolu kenarında bulunan kent (Resim 122), bir ana deniz limanı gibi de hizmet etmektedir.⁶⁶⁹

Resim 122 Per-Ramses'in planı (Bietak ve Forstner-Müller 2011, s. 33)

⁶⁶⁹ Desplancques 2016, s. 92; Friedell 2006, s. 280; Van De Mierop 2019, s. 212

Kentin kuzeyinde, savaş arabalarının onarıldığı bir atölye keşfedilmiştir. Burada Hitit tarzı tunç kalkan (Resim 123) üretimiyle birlikte cam üretimi de gerçekleştirilmiştir. En az 460 tane atın barınabileceği ahır da vardır. Bu bulgular, kentin Yakınoğu ile olan ilişkisinin kanıtı olarak gösterilebilir. Mısır dışında Hitit ve Asyalı kimseler de burada yaşamaktadır. Göçmen Sami kimseler kentin inşaatında çalışmış olabilirler. Denizaşırı temsilcilikler, yabancı paralı asker mahalleleri de yine kent içinde yer almaktadır. Pazarlar ve limanlar yabancı tacirlere açıktır. Kentte bulunan çanak çömlek parçaları, Suriye-Filistin, Myken, Kıbrıs ve Hitit varlığına işaret etmektedir.⁶⁷⁰

Resim 123 Hitit tarzı tunç kalkan modelleri

Kent, XVIII. Hanedan ile Üçüncü Ara Dönem'in sonuna kadar kullanılmıştır. Haremheb zamanında başlayan inşaat çalışmaları Seti'nin yazlık sarayıyla devam etmiştir. En büyük inşaat faaliyetleri II. Ramses zamanında yapılmış, Ramses'in oğlu Merneptah zamanında da sürdürülmüştür. Anastasi Papirüsü II ve III'te kenti öven bir şiir yer almaktadır.⁶⁷¹ Şiir şu şekildedir:

“Amon'un sevgilisi Per-Ramses'e vardım, yaşam, güç, sağlık onunla olsun ve onu çok iyi durumda buldum. Burası Teb'in düzenine sahip güzel bir kent, benzeri olmayan bir yer. Tanrı Re'nin bizzat kendisi bu kenti kurmuştur. Konutlar içinde hoş yerlerdir – taşrasında iyi olan her şey var ve orada yiyecek ve yaşamaya dair her şey

⁶⁷⁰ Bard 2005, s. 787-789; Lloyd 2010, s. 332; Shaw 2003, s. 292; T. Wilkinson 2016, s. 413-414; Van De Mieroop 2019, s. 211-212

⁶⁷¹ Bard 2005, s. 788; Gilli 2016, s. 139; Hodgkinson 2007, s. 101, 105; Lloyd 2010, s. 331

her gün vardır. Göletlerinde balıklar yüzmektedir; havuzlarında kuşlar vardır. Çayırıları otlarla doludur. Iades bitkisi bir buçuk kübit uzunluğundadır ve nemli toprakta yetişen keçiboynuzu bal gibi tatlıdır. Ambarları arpa ve gernik buğdayı doludur: gökyüzüne yaklaşırlar. Bahçesinde pırasalar ve soğanlar, korularında marullar vardır; narlar, elmalar, zeytinler vardır, meyve bahçesinde incirler vardır ve baldan daha tatlı yıllanmış Kankeme şarabı vardır. Konut gölündeki lotus çiçekleri üzerinde yaşayan ug balığı vardır, sularında bdn balığı, Peheret sularında ber balığı ile beg balığı birlikte yaşamaktadır, Baal sularında tekir ve nehrin ağzında huten balığı... Horus gölünde [Manzala gölü?] tuz, Pa-Her sularında natron vardır. Gemiler gelip demir atar; bu sayede yiyecek ve yaşama dair her şey onlarla gelir. İçinde mutluluk vardır ve orada yaşayan hiç kimse 'Keşke şu olsa' demez. Küçük olan şey içinde büyük gibidir. Gel, cennet şenliklerini ve takvim şenliklerini kutla. Papirüs bataklıklarında papirüs kamışları ve Horus sularında hasır otu olur, meyve bahçelerinin dalları, üzüm bağlarının taçları, ...çağlayan bölgesinin kuşları. Üzerine eğilir... beg balığı ile tekir ve iç bölgesi bile bunu sunar. Zaferin Büyüğü [yani kent] gençleri, her gün kutlama kıyafetleri giyer, yeni örgülü saçları ve kafaları üzerinde tatlı moringa yağı taşırlar. İki Ülkenin Montusu, Usermaatse Setepenre, (yaşam, güç, sağlık onunla olsun), Hoyah bayramının sabahı kente girdiği günde, her insan ellerinde yeşillikle eğilir, Per-Hathor'un yeşillikleri ve Pa-Her sularının keteniyle ve her insan, taleplerini dile getirirken onun arkadaşı gibidir. Zaferin Büyüğü'nde tatlı Sermet birası vardır, içkisi şa gibidir, şurubu inu tadı gibidir, baldan daha tatlı, limanın Kedi birası ve üzüm bağlarının şarabı gibidir. Segbin sularında tatlı yağ ve korunun taçları vardır. İlahi okuyan tatlı bir kadın, Memfis tarzında Zaferin Büyüğü'nü söyler. Burada yaşayın, mutlu olun ve buradan ayrılmadan önce özgürce hareket edin!"⁶⁷²

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla kentin olduğu bölge tarıma elverişlidir. Meyve-sebze yetiştirilmekte, şarap üretilmekte ve büyükbaş hayvanlar beslenmektedir. Balık ve kuş bolluğu vardır. Depolar tahılla doludur. Korunaklı bir yapıya sahip olan kentin duvarları, sütunları ve yerleri zengin süslemelerle dekore edilmiştir. Kanallar, büyük villalar ve bahçeler de kentin içeriğinde (Resim 124) önemli yer tutmaktadır.⁶⁷³

⁶⁷² Osman 2017, s. 150; Snape 2014, s. 30-31; Van De Mieroop 2019, s. 210

⁶⁷³ Friedell 2006, s. 281; Lloyd 2010, s. 331; T. Wilkinson 2016, s. 412-413

Resim 124 Per-Ramses kentinin modeli

Kentin kurulup başkent yapılma nedeni, kralın Hititlerle olan mücadelesinde zaman kazanması, ordunun hızlıca harekete geçirilmesi ve olası bir Hitit istilasının önüne geçmektir.⁶⁷⁴ Kent, bu amaçla kuzeydeki topraklara karşı bir “*denge hattı*” olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷⁵ Ayrıca, Yakınoğu’nun ekonomi ve ticaret merkezi yeniden Resimlenmiş ve bu bağlamda yeni merkez Per-Ramses olmuştur.⁶⁷⁶ Kent, doğal olarak suyollarıyla korunmakla birlikte, üç tane garnizon da barındırmaktadır. Devlet, var olan tehlikelere karşı savunmaya hazırlık yapmaktadır.⁶⁷⁷

Kadeş antlaşmasından sonra Mısır’a gelerek II. Ramses’in eşi olan Hitit prensesi Maathorneferure, yanında Hitit savaş arabalı askerleri de Per-Ramses’e getirmiştir. Bu askerler burada mahalle kurmuşlar ve burada yaşamışlardır. Daha sonra Hitit kralı Tuthaliya olarak tahta geçecek olan prens Hişmi-Şarruma da daha sonra Mısır’a gelmiştir.⁶⁷⁸

⁶⁷⁴ Brewer ve Teeter 2017, s. 59; Desplancques 2016, s. 92; Friedell 2006, s. 280; Van De Mieroop 2019, s. 212; Yiğit 2019, s. 129-130

⁶⁷⁵ Kuhrt 2013, s. 271 (Cilt I)

⁶⁷⁶ Baines ve Malek 1986, s. 42

⁶⁷⁷ Freeman 2003, s. 57

⁶⁷⁸ Bard 2005, s. 788; T. Wilkinson 2016, s. 418-419; Van De Mieroop 2007, s. 209

Resim 125 Per-Ramses'in tarım arazileri altında kalan batı kesimi

Resim 126 Per-Ramses'teki bir kazı (Snape 2014, s. 203)

Resim 127 II. Ramses heykeli (Bietak ve Forstner-Müller 2011, s. 37)

Resim 128 Per-Ramses'te bulunan fayans çini örneği

3.10 Tanis

XI. Ramses'in ölmesiyle birlikte XX. Hanedan'ın sonu gelmiştir. Ölen kral Per-Ramses kentinde kalmaktaydı fakat kentin bulunduğu ırmağın kolu yön değiştirdiği için başka bir kente taşınma gerekliliği doğmuş ve bu doğrultuda Tanis bölgesi uygun görülmüştür. Böylece ülke iki merkezden yönetilmeye başlanmıştır. Teb'deki Amon başrahibi, ülkenin güneyini yönetirken, Tanis'teki krallar, Smendes'le birlikte ülkenin kuzeyini yönetmektedirler. Bir bakıma Teb ülkenin dinî yanını temsil ederken, Tanis ülkenin dünyevî yanını temsil etmektedir. Bu bağlamda aynı anda iki yönetici ailesi, iki ayrı kentte ülkeye hükmetmektedirler.⁶⁷⁹

Tanis kralları, Aşağı ve Yukarı Mısır kralı olarak Teb de dâhil birçok yerde kabûl görseler de inşaat faaliyetleri konusunda seleflerine istinaden yetersiz kalmışlardır. Bunun nedeni, kentin kuruluşunda yatmaktadır. Nitekim kent, başka bir kentin kalıntılarından kurulmuştur. Delta bölgesi, taş ocakları bakımından yetersizdir. Asuan gibi taş ocaklarından malzeme getirmek ise ulaşım açısından zor olmakla birlikte buralar Teb kontrolü altındadır. Her ne kadar Teb, Tanis krallarını kabûl etse de Tanis'ten gelecek herhangi bir taş talebinde cimri davranacaktır. Krallar da bunu bildiği için Teb'den taş istemek konusunda çekimser davranmışlardır. Bu nedenle kralların inşaat faaliyetleri sönük kalabilmiştir.⁶⁸⁰

Tanis, Per-Ramses'in 25-30 kilometre kuzeydoğusundadır ve inşasında Per-Ramses'ten getirilen taşlar kullanılmıştır. Bu doğrultuda Tanis'e ilk kez gelen kâşifler, burada II. Ramses'in adına sıklıkla rastladıkları için kentin Ramses tarafından kurulduğunu düşünmüşlerdir. Bununla birlikte kentin nasıl inşa edildiği bilinmemektedir. Kent, kral Smendes zamanında kurulmuştur.⁶⁸¹ Kent, 105 hektarlık bir alan üzerine kurulmuş ve yerleşim gördüğü süre boyunca maksimum 30.000 kişiye ev sahipliği yapmıştır.⁶⁸²

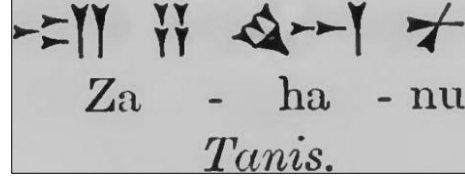
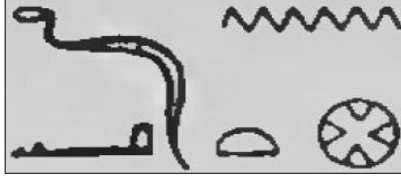
⁶⁷⁹ Kuhrt 2013, s. 321 (Cilt I); Van De Mieroop 2019, s. 259

⁶⁸⁰ Snape 2014, s. 209; Van De Mieroop 2019, s. 259

⁶⁸¹ Baines ve Malek 1986, s. 172; Kuhrt 2013, s. 275 (Cilt I); T. Wilkinson 2016, s. 467; Van De Mieroop 2019, s. 259

⁶⁸² Bard 2015, s. 296; Lloyd 2010, s. 331

Kentin Eski Mısır dilindeki adı *Canet*'tir. Kent, Yunanlar tarafından *Tanis* (Τάνις-Τανέως) olarak adlandırılırken günümüzde San el-Hacer olarak bilinmektedir.⁶⁸³

Mısırca Canet (Wallis Budge 1920, s. 1064) Assurca Zahanu (Smith 1871, s. 21)

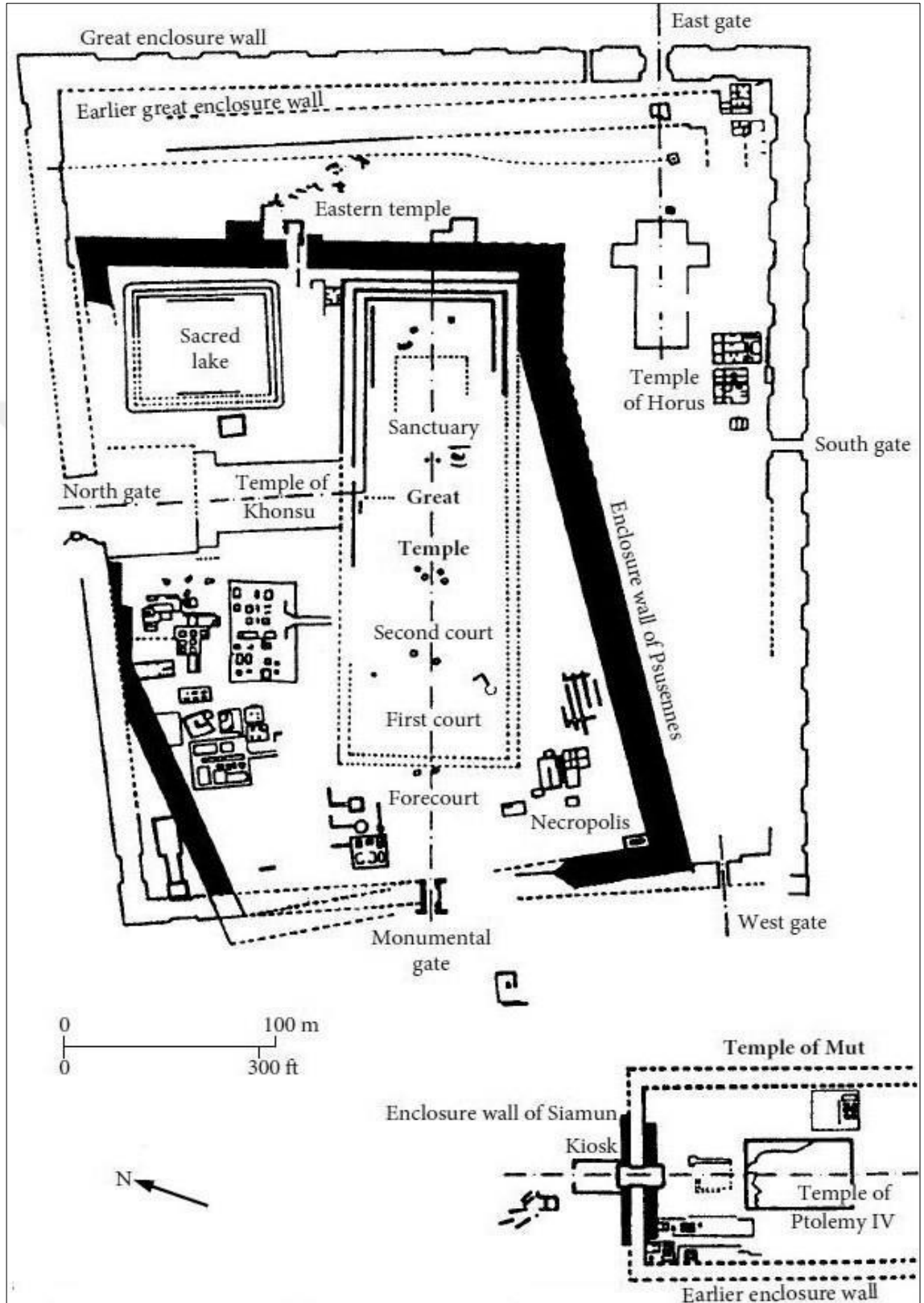
Kent, 1825'te Jean-Jacques Rifaud; 1860-1864 arasında Auguste Mariette; 1884'te William Matthew Flinders Petrie; 1929-1956 arasında Pierre Montet; 1965-1986 arasında Jean Yoyette ve 1987'den beri de Philippe Brissaud tarafından kazılmıştır. Kraliyet mezarları, 1939 yılında Fransız Mısırbilimci Pierre Montet tarafından açılmıştır.⁶⁸⁴

Kentin planı “yaratıcı” olmaktan ziyade bir özentî ürünüdür. I. Psusennes'in kentte yaptırdığı Amon tapınağı (Resim 129), Karnak'taki Büyük Amon tapınağı örnek alınarak inşa edilmiştir. Karnak'taki tapınağa göre daha küçük ölçekte inşa edilen tapınak, doğu-batı doğrultusundadır. Bu bakımdan da Karnak'taki tapınağa benzemektedir. Mut ve Honsu'ya adanan küçük tapınaklar da alan içerisinde yer almaktadır. Bunların dışında Astarte/Anat adına bir tapınak, kutsal göl, avlu, dikilitaş ve anıtsal kapılar da bulunmaktadır. I. Psusennes'ten sonraki krallar da tapınağa eklemeler yapmış, zamanla yıpranan tapınağı onarmışlardır. Amon tapınağının alanı, büyük bir duvarla çevrilidir ve duvar 430x370 metre uzunluğunda, 15 metre kalınlıkta ve 10 metre yüksekliğindedir. Duvarın içinde bir iç duvar daha yer almaktadır. Tapınağın güneyine *Opet* şenliklerinde kullanılması için Luksor tapınağına benzeyen başka bir tapınak inşa edilmiştir. Kent, bu hâliyle Aşağı Mısır'ın Teb'i ya da Kuzeyin Teb'i olarak da anılmaktadır.⁶⁸⁵

⁶⁸³ Baines ve Malek 1986, s. 172; Bard 2005, s. 921; Jameson ve Shaw 1999, s. 562; T. Wilkinson 2016, s. 467; Uphill 2001, s. 67

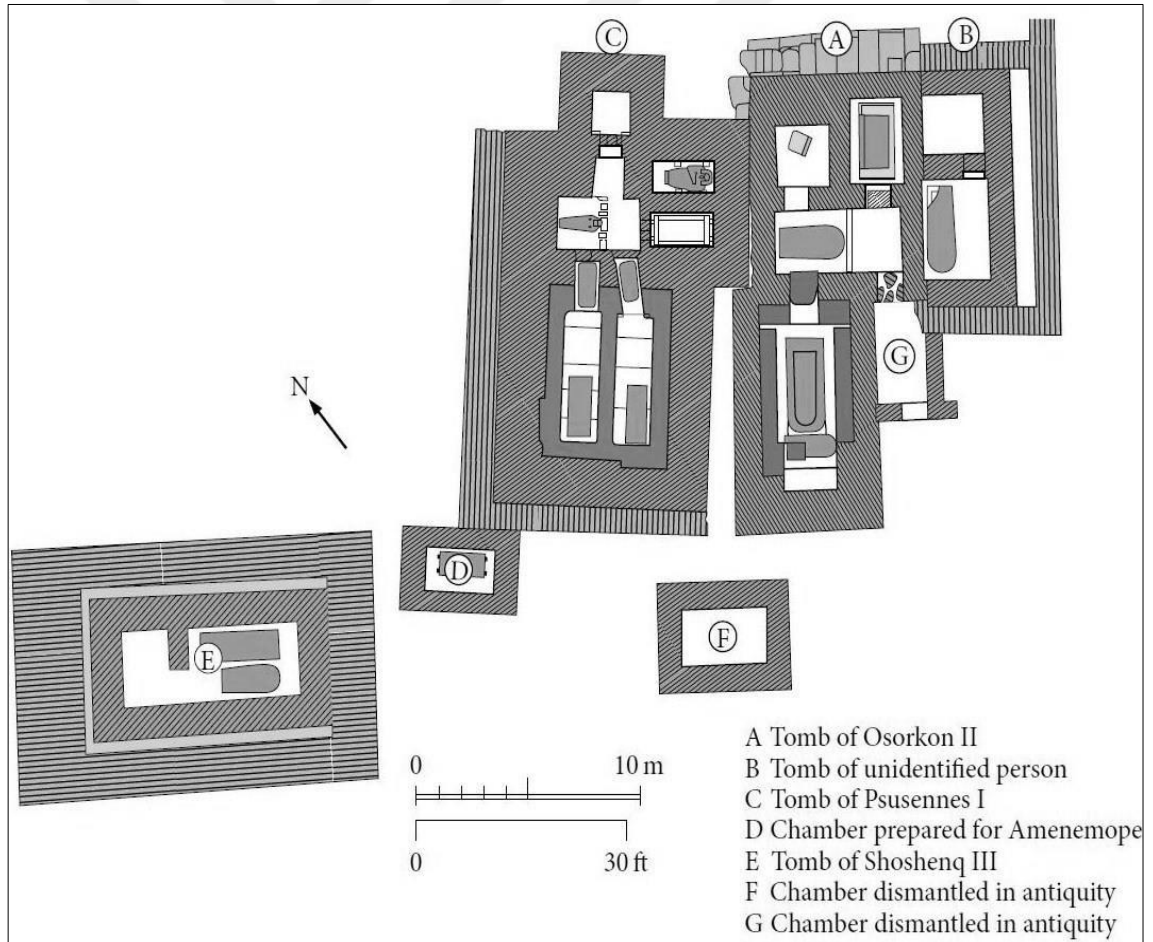
⁶⁸⁴ Baines ve Malek 1986, s. 24, 172; Bard 2015, s. 294; Bierbrier 2008, s. 230; Jameson ve Shaw 1999, s. 562; Mertz 2009, s. 274; Redford 2001c, s. 350; Snape 2014, s. 204; Wilkinson 2000, s. 112

⁶⁸⁵ Arnold 2003, s. 238-239; Baines ve Malek 1986, s. 172-173; Desplancques 2016, s. 99; Lloyd 2010, s. 129, 332; Nicholson ve Shaw 2002, s. 232; Snape 2014, s. 206-208; R. Wilkinson 2016, s. 139; T. Wilkinson 2016, s. 480; Van De Mieroop 2019, s. 259; Wilkinson 2000a, s. 112

Resim 129 Tapınak alanının planı (Bard 2015, s. 295)

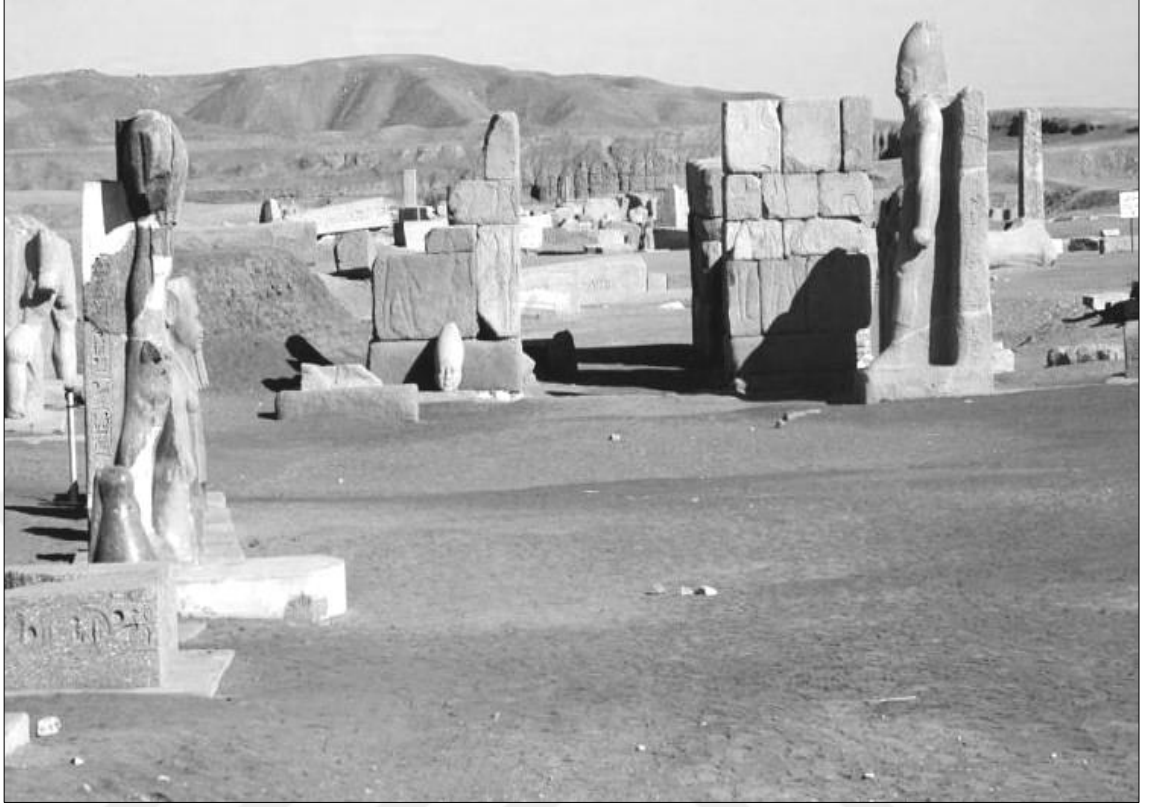
Tanis'in başkent olarak kullanıldığı Manetho tarafından dile getirilmiştir ancak ispatlanamamıştır. Kent civarında bulunan kral mezarlarının (Resim 130) keşfedilmesiyle birlikte kentin başkent olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Kraliyete ait altı mezar, Kraliyet Vadisi'nde olduğu gibi kayalara oyulmamış, mastaba tarzındaki tapınağın altına gömülmüştür. Bu gelenek, Üçüncü Ara Dönem'e ait bir özelliktir. Birçok mezar soyulmuş olsa da I. Psusennes'in mezarı sağlam kalabilmiş ve değerli altın nesnelerle birlikte ele geçmiştir. Bu eserler arasında, kralın altın maskesi de bulunmuştur. Bu maske, Resim itibarıyla Tutanhamon'un maskesine benzemektedir.⁶⁸⁶ Kraliyet mezarlarının duvarları, güneş tanrısı ile kral arasındaki ilişkiyi gösteren sahnelerle doludur. Yeniden kullanılan kireçtaşından ve granitten yapılan mezarlar, sıkışık olarak inşa edilmişlerdir.⁶⁸⁷

Resim 130 Kraliyet mezarları (Bard 2015, s. 296)

⁶⁸⁶ Bunson 2012, s. 425; Kuhrt 2013, s. 275 (Cilt I); Van De Mierop 2019, s. 259

⁶⁸⁷ Baines ve Malek 1986, s. 173; Brewer ve Teeter 2017, s. 199

Resim 131 Tanis kalıntıları

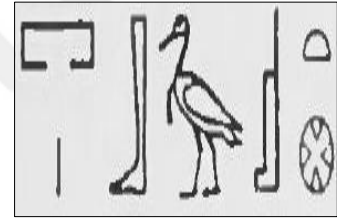
3.11 Bubastis

Teb ve Tanis'te bulunan bazı aileler güç kazanarak kendi krallıklarını ilân etmişlerdir. Böyle bir iddiada bulunabilecek başka bir aile Bubastis'te bulunmaktadır. Kökenleri Libya'ya dayanan aile, geçmişte deltaya gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Ailenin önderi Şoşenk, kendisini I. Psusennes'in varisi olarak belirtmiş ve oğlunu, Psusennes'in kızıyla evlendirerek resmiyet kazanmıştır. Şoşenk önderliğinde kurulan XXII. Hanedan, yaklaşık bir yüzyıl boyunca hüküm sürmüş ve bu süre boyunca da Bubastis başkent olarak kullanılmıştır.⁶⁸⁸ Kent, Sina'ya ve Yakınoğu'ya giden ticaret yolları üzerinde bulunduğu için bir denetim noktası olarak da işlev görmüştür.⁶⁸⁹ Bununla birlikte Tanis önemini kaybetmemiş ve kralların Yakınoğu'ya düzenledikleri seferlerde askerî üs olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bubastis kenti, XXII. Hanedan'dan itibaren adından söz ettirse de Eski krallığın başından beri bilinmektedir. Eski krallığa ait olan ve Abydos'ta bulunan fildişi etiketlerde (Resim 132) kentin ismi yer almaktadır.

Resim 132 Ba-st

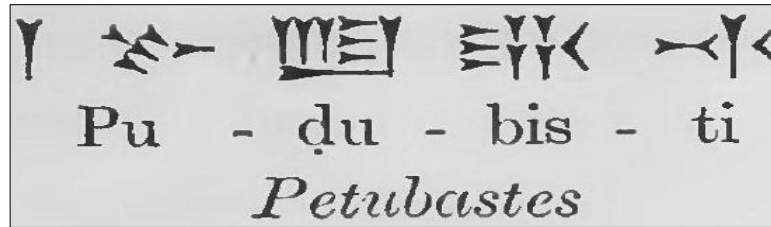
(Brewer ve Teeter 2017, s. 138)

Resim 133 Per-Bastet

(Wallis Budge 1920, s. 987)

Kentin adı Eski Mısır dilinde *Per-Bastet* (Resim 133) olarak bilinmektedir ve *Bastet'in evi* anlamına gelmektedir.⁶⁹⁰ Yunanlar kente Βούβαστις derlerken Assurlular Pudubisti (Resim 134) demektedirler. Günümüzde Zagazig olarak bilinmektedir.

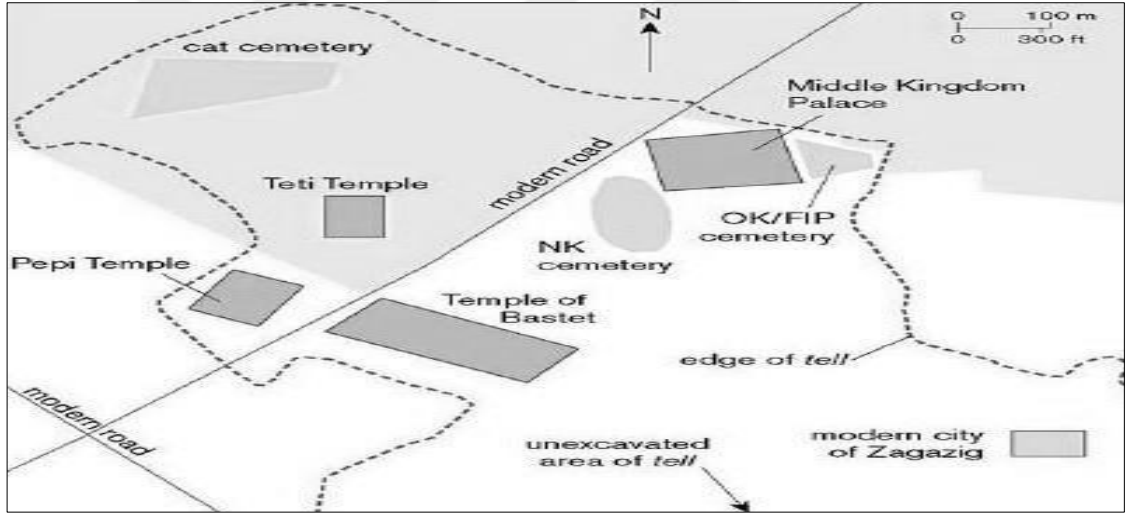
Resim 134 Assurca Bubastis (Smith 1871, s. 21)

⁶⁸⁸ Van De Mierop 2019, s. 262

⁶⁸⁹ Arnold 2012, s. 83; Baines ve Malek 1986, s. 170

⁶⁹⁰ Baines ve Malek 1986, s. 170; Redford 2001a, s. 208

Kent (Resim 135), 1887-1889 yılları arasında Édouard Naville; 1939 ve 1943-1944 yıllarında LabibHabachi; 1961-1967 yılları arasında Shafik Farid; 1967-1971 yılları arasında Ahmed es-Sawi; 1978'ten beri de Muhammed Bakr tarafından kazılmıştır. Zagazig Üniversitesi ve Potsdam Üniversitesi de 1998 yılından itibaren kazılara dâhil olmuştur. Bu kazılarda Hufu, Hafre, I. Amenemhat, I. ve III. Senusret'e ait parçalar dışında Teti ve I. Pepi'nin *ka* şapelleri, III. Amenemhat'ın sarayı, III. Amenhotep'in küçük tapınağı, II/III. Osorkon'un yeniden inşa ettiği tapınakta sütunlu giriş salonu ile *sed* şenlik salonu, Atum ve Mahes adlı tanrılar için tapınaklar ve II. Nektanebo'nun salonu bulunmuştur. Kentin ve tapınağın planını çıkartmak zordur. Birçok malzeme yeniden kullanılmıştır. Kedi mezarlığı dışında önemli devlet görevlerinde bulunan kişilere ait mezarlar da ele geçmiştir. Kentin kalıntıları (Resim 136) arasında Hathor sütun başlıkları ve papirüs sütunlar da bulunmaktadır.⁶⁹¹

Resim 135 Bubastis'in planı (Snape 2014, s. 196)

Tanrıça Bastet, ülkenin kuzeyini temsil etmektedir. Kült merkezi bugün Tell Basta olarak da bilinen Bubastis'tir. Burası, deltanın doğusunda bulunmaktadır. Tanrıçanın tapınağından geriye çok az şey kalmıştır. Burada yapılan şenlik; danslı, içkili ve eğlencelidir. Mısır'ın birçok yerinden insan geldiği için de kalabalık bir kutlama yapılmaktadır.⁶⁹²

⁶⁹¹ Arnold 2003, s. 37-38; Baines ve Malek 1986, s. 17; Bard 2005, s. 946-947; Jameson ve Shaw 1999, s. 110; Lloyd 2010, s. 333; R. Wilkinson 2016, s. 179; Redford 2001a, s. 208; Snape 2014, s. 41; T. Wilkinson 2016, s. 499; Uphill 2001, s. 17

⁶⁹² R. Wilkinson 2016, s. 178

Şenlik, Herodotos tarafından şu şekilde anlatılmaktadır:⁶⁹³

“Bubastis’e giderlerken şöyle yaparlar: Yolculuk ırmak üstünde geçer, kayıkları kadın erkek tıka basa doldururlar; bazı kadınlar ellerindeki kastanyetleri çalarlar; erkekler bütün yol boyunca flüt çalarlar; geri kalanlar ve erkekler türküler çağırırlar ve el çırpırlar. Kayık bir kentin önüne geldiği zaman kıyıya çıkarlar, türlü şakalar yaparlar. Kadınların bir bölümü demin dediğimi yaparken, öbürleri tuhaf sözlerle ve bağıra çağıra o kentin kadınlarına seslenirler, bazıları oyunlar oynarlar, bazıları ayaküstü durup soyunurlar. İşte önünden geçtikleri her kıyı kentinde böyle yaparlar. Bubastis’e varınca bol kurban keserek bayram yaparlar ve bu bayramda, yılın geri kalan günlerinde içilen üzüm şarabından çok daha fazlası içilir. Buralıların dediklerine göre, çocukları hesaba katmazsak, kadın erkek yedi yüz bin kişi toplanırmış.” Herodotos’un şenliğe katılan kişilere ilişkin vermiş olduğu sayı abartılı olsa da ülkenin birçok yerinden insanın gelerek şenliğe katıldığı görülmektedir. Bu bakımdan Bubastis’te düzenlenen bu şenlik, Eski Mısırlılar tarafından önemli addedilmektedir.

Resim 136 Bubastis kalıntıları (Wildung 2009, s. 159)

⁶⁹³ Hdt. II. 60

3.12 Sais

Nübyeli kral Piye'nin kuzeye doğru ilerleyerek ülkenin kontrolünü ele geçirdiği sırada, deltada bulunan Libyalı şef Tefnaht, Sais kentinden hareket ederek tüm deltayı birleştirmiş ve krallığını ilân etmiştir. Tefnaht'ın kurduğu XXIV. Hanedan boyunca başkent Sais olmuştur.⁶⁹⁴

Sais'in Eski Mısır dilindeki adı (Resim 137) *Sau*'dur. Kent, günümüzde Sa el-Hacer olarak bilinmektedir. XXIV. Hanedan ve sonrasına ait tapınak, saray ve mezarlar (Resim 139) bulunmaktadır. Kentten geriye bir şey kalmadığı gibi (Resim 140) heykeller parçalanmış hâlde ele geçmiştir. Burası çok az araştırılmıştır. Yapılan az sayıdaki kazı da başarısız olmuştur.⁶⁹⁵

Resim 137 Sais'in Eski Mısır dilindeki adı
(Wallis Budge 1920, s. 1030)

Resim 138 Assurca Sais (Sa-ai)
(Smith 1871, s. 20)

XXIV. Hanedan sonrası dönemde de önemini koruyan Sais, Yunan kolonisi olarak kurulan Naukratis'e on altı kilometre uzaklıktadır.⁶⁹⁶

Eski Krallık tarafından tapım gören ve Mısır dininde önemli bir yer edinen tanrıça Neith'e ait bir tapınak Sais'te bulunmaktadır. Tanrıçanın kült merkezi burasıdır. Sais'ten hüküm süren krallar da buraya gömülmektedirler.⁶⁹⁷ Apries ve Amasis adlı kralların mezarları burada ele geçmiştir.⁶⁹⁸

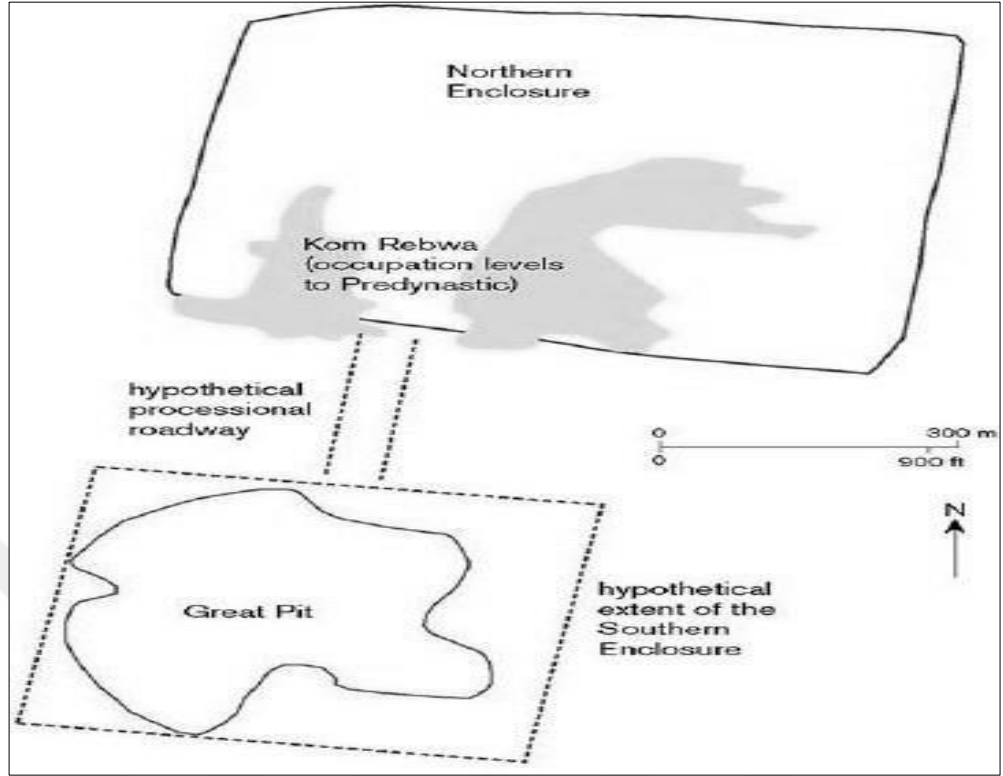
⁶⁹⁴ Van De Mieroop 2019, s. 269

⁶⁹⁵ Baines ve Malek 1986, s. 166; Redford 2001c, s. 174; Snape 2014, s. 203

⁶⁹⁶ Kuhrt 2013, s. 345 (Cilt II); T. Wilkinson 2016, s. 538; Van De Mieroop 2019, s. 287

⁶⁹⁷ Brewer ve Teeter 2017, s. 199; Kuhrt 2013, s. 344 (Cilt II)

⁶⁹⁸ Arnold 2003, s. 207

Resim 139 Sais'in planı (Snape 2014, s. 188)

Resim 140 Sais kalıntıları (Snape 2014, s. 186)

SONUÇ

Eski Mısır, MÖ III. binyılın başında siyasî birliğini sağlamış ve bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Birleşik Mısır ülkesinin ilk başkenti Thinis'tir. Burası birleşmenin öncü kralı Narmer'in memleketidir. Bu bakımdan Mısır'ın tarihinde önemli bir yer tutan kent, Mısırlılar için geleneksel nitelik taşımaktadır. Bununla birlikte kentin konumu henüz kesinleştirilmemiş ve kazısı yapılmamıştır. Kente ilişkin bilgiler var olduğundan öteye çok az gidebilmektedir. Yine de kentin mezarlık alanı olan Abydos kazılmıştır. Burada çok sayıda mezar ve kültür ögesi arkeolojik nesneler bulunmuştur. Mısır tarihinin ilk evresi için önemli bir yerleşim olan Abydos, önemini kaybetmemiş ve işlevini yitirmemiştir. Tapınakların da olması bu bölgeyi daha değerli kılmaktadır.

Eski Mısır'ın kimi araştırmacılar tarafından ilk başkent olarak gördükleri yer Memfis'tir. Gerçekten de Thinis'ten daha iyi bir konumda bulunan kent, iki ülkenin dengesi olarak önem kazanmıştır. Yerleşim alanında yapılan araştırmalar, kent hayatına dair biricik bilgiler sunmaktadır. Orta Krallık zamanına tarihlenen bu yerleşim, birçok Mısır yerleşiminden daha değerli bilgiler vermektedir. Memfis kenti sürekli yerleşim görmüş, Assur istilasını sırasında yakılıp yıkılmasına rağmen hayat devam etmiştir. Kentin mezarlık alanı Sakkare'dir. Mısır'ın anıtsal mimarisinin ayrıntıları bu mezarlık alanından daha iyi öğrenmekteyiz.

Herakleopolis eski bir kenttir ve yalnızca bir hanedanlık boyunca başkent işlevini sürdürdüğü için çok fazla ilgi görmemiştir.

Teb kenti, VII. Hanedan sonrası önem kazanmış olsa da tüm Mısır kentleri arasında belki de dikkate en değer kenttir. Mısırlılar da en çok bu kente yoğunlaşmış, imarı için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Tüm bu uğraşların sonucu olarak anıtsal mimariye ilişkin bilgilerimizin çoğu buradan gelmektedir. Teb kenti ırmağın her iki tarafına da yayılmış, hem yerleşim hem de mezarlık ve tapınak alanları iç içe geçmiştir. Kent yaşamına ilişkin kısıtlı bilgi sunmasının dışında zengin materyaller aracılığıyla birçok konu aydınlanmaktadır. Yaradılışın gerçekleştiği yer olan Teb de Assur istilasını sırasında büyük zarar görmüş ve zenginliğini yitirmiştir.

İti-Tavi kenti, tahtı gasp eden I. Amenemhat'ın meşruluğunu temin etmek için kurulmuş ve başkent yapılmıştır. Kısa süre kullanılmasıyla birlikte yeri belli olmadığı için kazısı yapılamamıştır.

Avaris kenti, Hyksosların bölgeye gelmesinden önce de var olan bir yerleşimdir. Hem Asyalı hem de Mısırlı kimseler yıllarca burada birlikte yaşamış ve kültür alışverişinde bulunmuştur. Özellikle mezarlardan elde edilen bilgiler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Kent, ırmak kolu kenarında kurulmuş ve bir limana sahip olabilmıştır. Mısır'ın ticaret hacmini anlamak adına önemli bir kenttir çünkü hem Minos hem de Kerma uygarlıklarıyla mal alışverişinde bulunmaktadır. Asya'dan gelen kimselerin yönetici olarak Mısır'da önemli görevlere geldikleri de görülmektedir ancak heykellere zarar verilmesi durumun kabûl edilmediğini gösterir niteliktedir.

Amarna kenti, Mısır kentlerini anlamak için kullanılan en iyi modeldir. Yine de kentten elde ettiğimiz bilgiler kısıtlıdır. Mısırlıların kanalizasyon sistemine olan ilgileri kente bakılarak daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca kentteki su kaynaklarının yeterli gelmemesi ve dışarıdan su getirilmesi, kentin kurulmasındaki aceleciliği gözler önüne sermektedir. Kentte yaşayan insanların sıradan insanlar olup iyi bir hayata sahip olmadıkları antropolojik çalışmalarda daha iyi anlaşılmaktadır. Kent, bir Mısır kentinden ziyade Yakındoğu kentine benzemektedir.

Per-Ramses kenti, çevre kentlerden elde edilen malzemeler ile kurulmuş toplama bir kenttir. Kent, ırmak suyunu iç bölgelere kadar almakta ve bir liman aracılığıyla hem denize hem de Mısır'ın geri kalanına ulaşmaktadır. Hitit prensinin kente geldiği düşünülürse yalnızca bir Mısır kenti olmadığı görülebilir. Kültür başkenti olarak da ele alınabilecek olan kent, kazıldıkça daha çok bilgi sağlayacaktır.

Tanis kenti, ırmağın kolunu değiştirmesi neticesinde başkent olarak işlev kazanmıştır. Kent, Teb'e benzediği için akılda kalıcıdır. Ayrıca kralların tapınak alanı içerisinde gömülmeleri de Mısır'daki durumların değiştiğini göstermektedir. Mısır ülkesi artık eskisi kadar güvenli bir hayat sürmenin rahatlığını kaybetmiştir.

Sais kenti Mısır'ın son zamanlarında işlev kazanmış bir diğer başkenttir. Kent Assurlular tarafından bilindiği gibi Yunan kolonisi Naukratis kentine de 16 kilometre uzaklıktadır. Bu bakımdan önemli bir mevkide bulunmaktadır.

Libyalılar tarafından kurulan Bubastis kenti, tanrıça Bastet'in kült merkezidir. Bir hanedan boyunca başkent işlevini koruyan kent, ilk zamanlardan beri yerleşim görmektedir. Bu da tanrıçanın eskiliğini göstermesi bakımından önemli bir bulgudur.

“Bu yapılar sağlamlık, işlevsellik ve güzellik ilkesine uygun olmak zorundadır. Sağlamlık, temeller sert bir zemine iyice oturtulduğunda ve mevcut kaynaklardan hasislik edilmeden, makul miktarda malzeme seçildiğinde gerçekleşmiş olur; işlevsellik, mekân düzenlemeleri kusursuz ve kullanıma bir engel teşkil etmeyecek şekilde yapıldığında, her bina kendi tarzına bire bir uygun konuma yerleştirildiğinde gerçekleşir; güzellikse binanın görünümü hoş ve şık olduğunda, elemanlarının oranları doğru simetri hesaplarına sahip olduğunda elde edilir.”⁶⁹⁹

Eskiçağdan günümüze kalan tek mimarlık kitabının yazarı olan Romalı Vitruvius (MÖ 90-MÖ 20), mimarlığın temel ilkelerini belirlerken binaların sahip olması gereken özellikleri de yukarıdaki şekilde sıralamıştır. Buna göre bir bina ya da yapı, sağlam olmalı, kullanışlı olmalı ve güzel olmalıdır. Vitruvius’un bu ilkelerini Eski Mısır yapılarına uygularsak günümüz için geçerli olan yalnızca sağlamlık ilkesi olacaktır. Eski Mısır evlerinden ve saraylarından geriye çok az şey kalmış olsa da ölüme önem veren Eski Mısırlıların mezarları ve tapınakları zamana dayanabilmiştir. Buna piramitler de dâhildir. Bunun nedeni mezarların taşlara oyularak ya da doğrudan taştan yapılması, evlerin ve sarayların ise dayanaksız malzemelerden inşa edilmesidir. Bu nedenle önemli tapınakları barındıran Mısır’ın en büyük iki kenti Memfis ve Teb’in metropolleri dayanaksız malzemeler kullanılması nedeniyle yok olmuştur.⁷⁰⁰

İşlevsellik ve güzellik bakımından ise günümüze göre değerlendirilemeyecek bir durum söz konusudur. Nitekim birçok Eski Mısır yapısı koca koca taşların üst üste oturtulmasıyla meydana gelse de görüntü ve renk açısından oldukça zengindir. Günümüze kalan boya kalıntıları Eski Mısırlıların renkli bir mimarî anlayışa sahip olduklarını göstermektedir. Renk, Mısır mimarisinde Neolitik dönem (MÖ 3500-3000) evlerinden beri kullanılmaktadır. Mısır’da olduğu gibi Minos ve Yunan mimarisinin boyalı yapıları da zamanla güneş ışığına maruz kalarak canlılıklarını yitirmişlerdir.⁷⁰¹ Bununla birlikte Mısır’daki mezarlar ve tavanlar, güneş ışığından korunmuş ve renkli bir hâlde ele geçmiştir. Bu durum, Eski Mısır ile birlikte diğer Eskiçağ devletlerinin yapılarında renge verdikleri önemi göstermektedir. Eski Mısır, özellikle yukarıda belirtilen Minos uygarlığıyla geliştirdiği ilişkiler neticesinde yapılarındaki renk

⁶⁹⁹ Vit. de. Arch. I. 3, 2

⁷⁰⁰ Mumford 2019, s. 17; Roth 2019, s. 241

⁷⁰¹ Roth 2019, s. 115

kullanımında çeşitlilik sergilemiştir. Bunun en iyi örneği III. Tutmose'nin Avaris'te ve III. Amenhotep'in Malkata'da yaptırdıkları saraylarda ele geçen fresklerdir.⁷⁰² Yapılarda kullanılan taşın sertliğini ise sütunları lotus ve papirüs çiçekleri şeklinde tasarlayarak gidermeye çalışmışlardır. Vitruvius'un belirttiği güzellik, kullanılan sert taşlar nedeniyle yitirilmiş olsa bile sütunların çiçek motifli olması ve çiçek motif kullanımının hiç bırakılmaması az da olsa bu sertliği giderebilmiştir.⁷⁰³ Bu sert taşlar sayesinde Mısır mimarlığı zamana karşı savaşmıştır. Felsefesi de bu nedenle süreklilik ve düzendir. Eski Mısırlılar ve onların yapıları; bozulmaya, ölüme ve zamana karşı direnmektedir. Bunu da toplumsal işbirliği ve katı disiplin sonucu elde etmişlerdir. Krallarına güvenip emirlerine harfiyen uymayı öğrenmişlerdir.⁷⁰⁴

Rahipler, ilk devletlerin kurulmasından beri aşına olduğumuz ve yöneticilik alanından tanıdığımız kişilerdir. Bunun yanı sıra rahipler, mimarlıkla da ilgilenmişlerdir. Eski Mısır'da bildiğimiz ilk mimar İmhotep'tir ve rahiptir. Varlığından kuşku duyulsa da İmhotep, Mısır'a *taşı getiren* kişi olarak bilinmektedir. Piramit yapımını bulan ve Batı'daki mimarlığın temelini atan da odur. Bununla birlikte Batı mimarlığının başladığı yer olarak Eski Mısır'ı görebiliriz. Nitekim Batı mimarlığının kökeni, Eski Mısır'ın dini ve bilimidir. Eski Mısır dışında İmhotep gibi hem rahiplik mesleğini sürdüren hem de mimar olarak görev yapan kimselere Sümer ve Babil uygarlıklarında da rastlanılmaktadır. Kentlerdeki binaların planları yöneticiler ve bilhassa rahipler tarafından çizilmiş ve binalar yine bu kimseler tarafından yapılmıştır.⁷⁰⁵

Mısır mimarlığı, Nil ırmağına ve güneşe göre belirlenmiştir. Çağdaş uygarlıklarda bu tarz mimarî tekniklere rastlansa da Eski Mısır'daki gibi böyle bir düzenleme göze çarpmazken Mısır tapınakları dik açılarla ırmak eksenine doğru döndürülmüştür⁷⁰⁶ ancak Luksor tapınağı ile Amarna'daki tapınaklar tam tersi bir şekilde ırmağa paralel olarak inşa edilmişlerdir. Bunun nedeni de bilinmemektedir. Bu durum Vitruvius tarafından da konu edilmiştir. Vitruvius, "*Dahası tapınaklar nehir*

⁷⁰² Cline 2018, s. 19; Mansel 2014, s. 45

⁷⁰³ Smith 1938, s. 249

⁷⁰⁴ Braudel 2013, s. 172; Mumford 2019, s. 64; Roth 2019, s. 253

⁷⁰⁵ Childe 2018, s. 126; Roth 2019, s. 155-157, 224

⁷⁰⁶ Roth 2019, s. 226

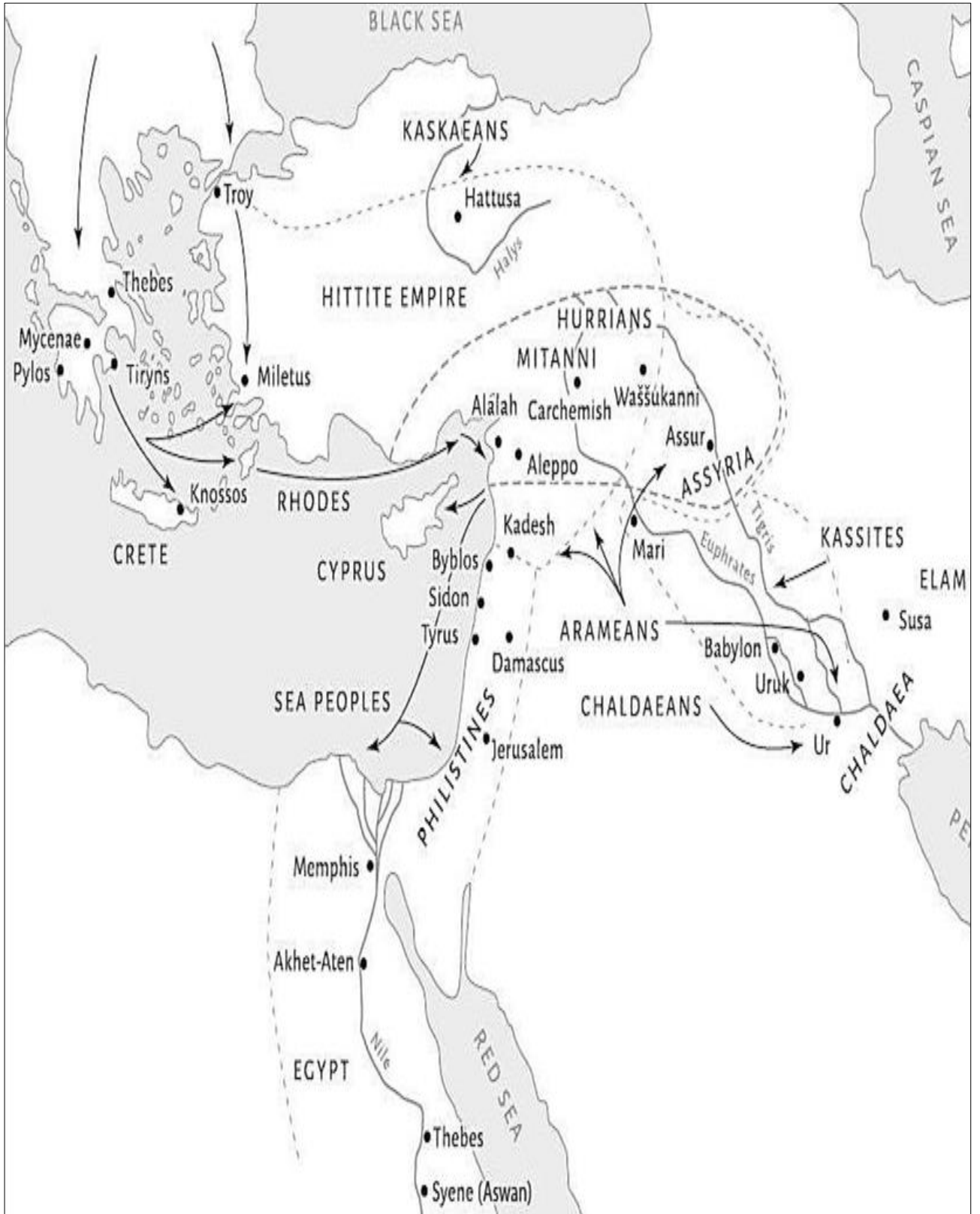
civarında kurulacaksa, bunların nehir kenarına hâkim manzaraları olması gerekir, tıpkı Nil nehri civarındaki Mısır tapınaklarında olduğu gibi.” demektedir.⁷⁰⁷ Buradan da anlaşılacağı gibi Eski Mısırlılar mimarilerini Nil ırmağına göre ayarlamışlardır.

Mısır tapınakları, yalnızca dinî amaçlı kullanılmamıştır. Devlet memurları buralarda çalışmakta ve eğitim yine burada verilmektedir. Rahipler yazı yazmayı ve resim yapmayı buralarda öğretmişlerdir. Bu nedenle tapınaklar bir okul gibi de işlev görmektedir. Aynı zamanda arşivler ve kütüphânelerde burada bulunmaktadır. Çalışma atölyeleri ve hasat sonrası elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı silolar da burada yer almaktadır. *Opet* gibi yaklaşık bir ay süren uzun şenlikler de yine burada yapılmaktadır.⁷⁰⁸

Eski Mısır kentleri, *kentsiz bir uygarlık* olmadığını kanıtlamıştır. Her ne kadar çağdaş kentler kadar gelişmiş bir kent yapısına sahip olmasa da bir kentin olması gerektiği gibi işlevini yerine getirmiştir. Gordon Childe’ın ilk kentler tanımına uyan yapısı nedeniyle de Eski Mısır kentlerini ele alabiliriz. Bununla birlikte Mısır kentleri, yeteri düzeyde gelişmemiştir. Bir kanalizasyon sisteminin eksik olması, halkın kent yaşamından şenlikler dışında uzak durması gibi etkenler gelişimin önündeki engel olabilir. Eski Mısır insanları rahat bir yaşama alıştıkları gibi kentleri konusunda da tekdüzeliği seçmiş, sanatında olduğu gibi binyıllarca aynı düzeni korumuştur. Memfis ve Teb kentleri günümüze kadar anıtsal mimarisini koruyabilmiştir. Geri kalan kentler ise bu durumdan muzdarip olarak kalıntılar hâlinde günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kentlerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları ise bir muamma olarak kalmış, yeteri kadar bilgi kalmadığı gibi kentlerin anlaşılmasını da olanaksız kılmıştır. Belki de bu nedenle Mısır’ın kentsiz bir uygarlık olarak görülmesi doğal karşılanmıştır. Her ne kadar biz buna bu çalışmada karşı çıksak da Eski Mısır kentlerinin gelişmemişliğini ve yetersizliğini de kabûl etmek durumundayız. Bu doğrultuda kentleri mimarî ve siyasî yönleriyle ele almak durumunda kaldığımızı da itiraf etmek istegindeyiz.

⁷⁰⁷ Vit. de. Arch. IV. 5, 2

⁷⁰⁸ Roth 2019, s. 248

Resim 141 Eski Yakındoğu (de Blois ve van der Spek 2019, s. 28)

Tablo 1 Eski Mısır Krallarının Egemenlik Süreleri

* Eski Mısır krallarının saltanat süreleri için kaynak olarak Erik Hornung, Rolf Krauss ve David A. Warburton'ın editörlüğünü yaptığı *Ancient Egyptian Chronology* kitabı kullanılmıştır.

** Aksi belirtilmedikçe tüm tarihler MÖ olarak belirlenmekte olup ekleme yapılan tarihler yaklaşık bir zaman aralığı vermektedir. Kesinlikleri yoktur.

Erken Hanedanlık Dönemi (2900-2545⁺²⁵)

I. Hanedan (2900-2730⁺²⁵)

<i>Narmer</i>	2900-? ⁺²⁵
<i>Aha</i>	?-2870 ⁺²⁵
<i>Cer</i>	2870-2823 ⁺²⁵
<i>Cet</i>	2822-2815 ⁺²⁵
<i>Den</i>	2814-2772 ⁺²⁵
<i>Acib/Anecib</i>	2771-2764 ⁺²⁵
<i>Semerhet</i>	2763-2756 ⁺²⁵
<i>Ka'a</i>	2755-2732 ⁺²⁵

II. Hanedan (2730-2590)

<i>Hetep-sehemui</i>	2730-? ⁺²⁵
<i>Raneb</i>	?-2700 ⁺²⁵
<i>Ninecer</i>	2700-2660 ⁺²⁵
<i>Peribsen</i>	2660-2650 ⁺²⁵
<i>Sehemib</i>	2650-? ⁺²⁵
<i>Sened</i>	?-2610 ⁺²⁵
<i>Hasehemui</i>	2610-2593 ⁺²⁵

III. Hanedan (2592-2544)

<i>Coser</i>	2592-2566 ⁺²⁵
<i>Sehemhet</i>	2565-2559 ⁺²⁵
<i>Haba</i>	2559-? ⁺²⁵
<i>Nebka</i>	?-? ⁺²⁵
<i>Huni</i>	?-2544 ⁺²⁵

Eski Krallık Dönemi (2543-2120⁺²⁵)

IV. Hanedan (2543-2436⁺²⁵)

<i>Snefru</i>	2543-2510 ⁺²⁵
<i>Hufu</i>	2509-2483 ⁺²⁵
<i>Cedefre</i>	2482-2475 ⁺²⁵
<i>Baefre</i>	2474-2473 ⁺²⁵
<i>Hafre</i>	2472-2448 ⁺²⁵
<i>Menkaure</i>	2447-2442 ⁺²⁵
<i>Şepseskaf</i>	2441-2436 ⁺²⁵

V. Hanedan (2435-2306⁺²⁵)

<i>Userkaf</i>	2435-2429 ⁺²⁵
<i>Sahure</i>	2428-2416 ⁺²⁵
<i>Neferirkare</i>	2415-2405 ⁺²⁵
<i>Neferefre</i>	2404 ⁺²⁵
<i>Şepseskare</i>	2403 ⁺²⁵
<i>Neuserre</i>	2402-2374 ⁺²⁵

<i>Menkauhor</i>	2373-2366 ⁺²⁵
<i>Cedkare</i>	2365-2322 ⁺²⁵
<i>Unas</i>	2321-2306 ⁺²⁵

VI. Hanedan (2305-2118⁺²⁵)

<i>Teti</i>	2305-2279 ⁺²⁵
<i>Userkare</i>	?-? ⁺²⁵
<i>I. Pepi</i>	2276-2228 ⁺²⁵
<i>I. Merenre Nemtiemsaf</i>	2227-2217 ⁺²⁵
<i>II. Pepi</i>	2216-2153 ⁺²⁵
<i>II. Merenre Nemtiemsaf</i>	2152 ⁺²⁵

VII. Hanedan

Çok sayıda kısa süreli kral

VIII. Hanedan (2150-2118⁺²⁵)

<i>Neferkaure</i>	2126-2113 ⁺²⁵
<i>Neferkauhor</i>	2122-2120 ⁺²⁵
<i>Neferirkare</i>	2119-2118 ⁺²⁵

Birinci Ara Dönem(2118-2080⁺²⁵)

Orta Krallık Dönemi (2080⁺¹⁶-1760)

XI. Hanedan (2080-1940⁺¹⁶)

<i>I. Mentuhotep</i>	2080-? ⁺¹⁶
<i>I. İnyotef</i>	?-2067 ⁺¹⁶
<i>II. İnyotef</i>	2066-2017 ⁺¹⁶

<i>III. İnyotef</i>	2016-2009 ⁺¹⁶
<i>II. Mentuhotep</i>	2009-1959 ⁺¹⁶
<i>III. Mentuhotep</i>	1958-1947 ⁺¹⁶
<i>IV. Mentuhotep</i>	1947-1940 ⁺¹⁶

XII. Hanedan (1939⁺¹⁶-1760)

<i>I. Amenemhat</i>	1939-1910 ⁺¹⁶
<i>I. Senusret</i>	1920-1875 ⁺⁶
<i>II. Amenemhat</i>	1878-1843 ⁺³
<i>II. Senusret</i>	1845-1837
<i>III. Senusret</i>	1837-1819
<i>III. Amenemhat</i>	1818-1773
<i>IV. Amenemhat</i>	1772-1764
<i>Nefrusobek</i>	1763-1760

İkinci Ara Dönem (1759-1539)

XIII. Hanedan (1759-1630)

<i>Vegaf</i>	1759-1757
<i>VII. Amenemhat</i>	1753-1748
<i>II. Sobekhotep</i>	1737-1733
<i>Hencer</i>	1732-1728
<i>III. Sobekhotep</i>	1725-1722
<i>I. Neferhotep</i>	1721-1710
<i>IV. Sobekhotep</i>	1709-1701
<i>V. Sobekhotep</i>	1700-1695

<i>İbiau</i>	1695-1685
<i>Aya</i>	1684-1661
<i>İni</i>	1660-1659
<i>Suactu</i>	?
<i>İni</i>	?
<i>Hori</i>	?
<i>Dedumose</i>	?

XIV. Hanedan (?-?)

Çok sayıda kısa süreli kral

XV. Hanedan (?-1530)

<i>Hian</i>	?-?
<i>Apofis</i>	1575-1540
<i>Hamudi</i>	?-?

XVI ve XVII. Hanedanlar (?-1540)

<i>VIII. Sobekhotep</i>	?-?
<i>Nebiriau</i>	?-?
<i>Rahotep</i>	?-?
<i>I. Sobekemsaf</i>	?-?
<i>II. Sobekemsaf</i>	?-?
<i>Bebianh</i>	?-?
<i>İnyotef</i>	?-?
<i>Senahtenre Ta'o</i>	?-?
<i>Sekenenre Ta'o</i>	?-?
<i>Kamose</i>	?-1540

Yeni Krallık Dönemi (1539-1077)

XVIII. Hanedan (1539-1292)

<i>Ahmose</i>	1539-1515
<i>I. Amenhotep</i>	1514-1494
<i>I. Tutmose</i>	1493-1483
<i>II. Tutmose</i>	1482-1480
<i>III. Tutmose</i>	1479-1425
<i>Hatşepsut</i>	1479-1458
<i>II. Amenhotep</i>	1425-1400
<i>IV. Tutmose</i>	1400-1390
<i>III. Amentohep</i>	1390-1353
<i>IV. Amenhotep</i>	1353-1336
<i>Smenhkare</i>	1336-1334
<i>Nefernefruaten</i>	1334-?
<i>Tutanhamon</i>	?-1324
<i>İtnecer Ay</i>	1323-1320
<i>Haremheb</i>	1319-1292

XIX. Hanedan (1292-1191)

<i>I. Ramses</i>	1292-1291
<i>I. Seti</i>	1290-1279
<i>II. Ramses</i>	1279-1213
<i>Merneptah</i>	1213-1203
<i>II. Seti</i>	1202-1198
<i>Amenmesse</i>	1202-1200

Siptah 1197-1193

Tausret 1192-1191

XX. Hanedan (1190-1077)

Setnaht 1190-1188

III. Ramses 1187-1157

IV. Ramses 1156-1150

V. Ramses 1149-1146

VI. Ramses 1145-1139

VII. Ramses 1138-1131

VIII. Ramses 1130

IX. Ramses 1129-1111

X. Ramses 1110-1107

XI. Ramses 1106-1077

Üçüncü Ara Dönem (1076-723)

XXI. Hanedan (1076-944)

Smendes 1076-1052

I. Psusennes 1051-1006

Amenemnisu 1005-1002

Amenemope 1002-993

Osorkon 992-987

Siamun 986-968

II. Psusennes 967-944

XXII. Hanedan (943-746)

<i>I. Şoşenk</i>	943-923
<i>I. Osorkon</i>	922-888
<i>I. Takelot</i>	887-874
<i>II. Şoşenk</i>	873
<i>II. Osorkon</i>	872-842
<i>III. Şoşenk</i>	841-803
<i>IV. Şoşenk</i>	?-790
<i>Pami</i>	789-784
<i>V. Şoşenk</i>	783-746

XXIII. Hanedan

Çok sayıda kısa süreli kral

XXIV. Hanedan (736-723)

<i>Tefnaht</i>	736-729
<i>Bakenrenef</i>	728-723

Geç Krallık Dönemi (722-332)

XXV. Hanedan (722-655)

<i>Piye</i>	753-723
<i>Şabaka</i>	722-707
<i>Şebitko</i>	706-690
<i>Taharka</i>	690-664
<i>Tantamani</i>	664-655

XXVI. Hanedan (664-525)

<i>I. Psamtik</i>	664-610
<i>II. Nekau</i>	610-595
<i>II. Psamtik</i>	595-589
<i>Apries</i>	589-570
<i>II. Ahmose</i>	570-526
<i>III. Psamtik</i>	526-525

XXVII. Hanedan (Persler) (525-404)

<i>Kambyses</i>	525-522
<i>I. Dareios</i>	521-486
<i>Kserkses</i>	486-466
<i>I. Artakserkses</i>	465-424
<i>II. Dareios</i>	424-404

XXVIII. Hanedan (404-399)

<i>Amirtaios</i>	404-399
------------------	---------

XXIX. Hanedan (399-380)

<i>I. Neferites</i>	399-393
<i>Psammutis</i>	393
<i>Hakor</i>	393-380
<i>II. Neferites</i>	380

XXX. Hanedan (380-343)

I. Nektanebo 380-362

Teos 365-360

II. Nektanebo 360-343

XXXI. Hanedan (II. Pers Dönemi) (343-332)

III. Artakserkses 343-338

Arses 338-336

III. Dareios 335-332

III. Aleksandros (Büyük İskender) (332-323)

BİBLİYOGRAFYA

- Aldred 1973 Cyril Aldred, *Akhenaten and Nefertiti*, The Brooklyn Museum, New York
- Allen 2010 James Peter Allen, *Middle Egyptian An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*, Cambridge University Press, Cambridge
- Arnold 2003 Dieter Arnold, *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, Princeton University Press, New Jersey
- Assmann 2002 Jan Assmann, *The Mind of Egypt*, Metropolitan Books, New York
- Baedeker 1898 Karl Baedeker, *Egypt*, Karl Baedeker Publisher, Leipsic
- Baines ve Malek 1986 John Baines ve Jaromir Malek, *Eski Mısır*, İletişim Yayınları, İstanbul
- Bard 2005 Kathryn Ann Bard, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Routledge, Londra
- Bard 2015 Kathryn Ann Bard, *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*, Wiley Blackwell, Maden
- Ben-Tor vd. 1999 Daphna Ben-Tor, Susan J. Allen ve James Peter Allen, “Seals and Kings”, *BASOR* 315, s. 47-74
- Bietak 1996 Manfred Bietak, *Avaris The Capital of Hkysos Recent Excavations at Tell ed-Dab’a*, British Museum Press, Londra
- Bietak 2010a Manfred Bietak, “From Where Come The Hyksos and Where Did They Go” *OLA* 192, s. 139-182
- Bietak 2010b Manfred Bietak, “Houses, Palace sand Development of Social Structure in Avaris”, *UZK XXXV, Denkschriften Des Gesamtakademie LX*, s. 11-68
- Bietak ve Forstner Müller 2011 Manfred Bietak ve Irene Forstner-Müller, “The Topography of New Kingdom Avaris and Per-Ramesses”, *Ramesside Stduies in Honour of K.A. Kitchen*, s. 23-50

- Bleiberg 2005 Edward Bleiberg, *Artsand Humanities Through The Eras: Ancient Egypt (2675 B.C.E.–352 B.C.E.)*, Thomson Gale, Michigan
- Braudel 2013 Fernand Braudel, *Bellek ve Akdeniz, Tarihöncesi ve Antikçağ*, Metis Yayınları, İstanbul
- Breasted 1906 James Henry Breasted, *Ancient Records of Egypt I-II-III-IV*, The University Press of Chicago, Chicago
- Breasted 1931 James Henry Breasted, *A History of the Ancient Egyptians*, John Murray Press, Londra
- Brewer ve Teeter 2017 Douglas Brewer ve Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, Arkadaş Yayınevi, Ankara
- Bierbrier 2008 Morris L. Bierbrier, *History Dictionary of Ancient Egypt*, The Scracrow Press, Lanham
- Bordreuil vd. 2015 Pierre Bordreuil, Françoise Briquel-Chatonnet, Cecile Michel, *Tarihin Başlangıçları, Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, Alfa Yayınları, İstanbul
- Bunson 2012 Margaret R. Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Facts On File, New York
- Cahail 2014 Kevin Michael Cahail, *In The Shadow of Osiris: Non-Royal Mortuary Landscapes A South Abydos During The Late Middle and New Kingdoms*, ProQuest LLC, Michigan
- Champdor 1984 Albert Champdor, *Eski Mısır'ın Ölüler Kitabı, British Museum'daki Ani, Hunefer, Anhai Papiruslarına Göre*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul
- Childe 2018 Vere Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü*, Kırmızı Yayınları, İstanbul
- Cline 2018 Eric H. Cline, *M.Ö. 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul
- Collier ve Manley 2001 Mark Collier ve Bill Manley, *Hieroglyphen*, Knauer, Münih

- Crawford 2015 Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, Arkadaş Yayınevi, Ankara
- Daines 2008 Alison Daison, “Egyptian Gardens”, *Studia Antiqua* 6/1, s. 15-25
- D’Avennes 2000 Prisse D’Avennes, *Atlas of Egyptian Art*, The American University in Cairo, Kahire
- de Blois ve van der Spek 2019 Lukas de Blois ve R.J. van der Spek, *An Introduction to the Ancient World*, Routledge, Oxon
- Desplancques 2016 Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, Dost Kitabevi, Ankara
- Diakov ve Kovalev 2017 V. Diakov ve S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi Cilt: 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul
- Dodson 2014 Aidon Dodson, *Amarna Sunrise, Egypt from Golden Age to Age of Heresy*, The American University in Cairo Press, Kahire
- Doğan-Alparslan 2020 Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan, *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Drioton 1959 Étienne Drioton, *L’Égypte Pharaonique*, Librairie Arment Colin, Paris
- Eco 2019 Umberto Eco, *Antik Yakındoğu*, Alfa Yayınları, İstanbul
- El-Daly 2013 Okasha El-Daly, *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır*, İthaki Yayınları, İstanbul
- Embabi 2018 Nabil Sayed Embabi, “Landscapes and Landforms of Egypt, Landforms and Evolution”, Springer, Cham
- Erman 1894 Adolphe Erman, *Life in Ancient Egypt*, Macmillan Publishers, Londra
- Erman 1952 Adolphe Erman, *L’Égypte des Pharaons*, Payot Paris Publisher, Paris
- Fagon ve Scaire 2016 Brian M. Fagon ve Chris Scarie, *Ancient Civilizations*, Routledge, Oxon

- Flinders Petrie 1900 William Matthew Flinders Petrie, *The Royal Tombs of The First Dynasty I*, The Egyptian Exploration Fund, Londra
- Flinders Petrie 1909 William Matthew Flinders Petrie, *The Palace of Apries (Memphis II)*, School of Archaeology in Egypt University College, Londra
- Flinders Petrie 1974 William Matthew Flinders Petrie, *Tell El Amarna*, Aris&Philipps LTD, Warminster
- Forstner-Müller 2003 Irene Forstner-Müller, “Überlegungen zu Gräbern und Grabbräuchen des Späten Mittleren Reiches und der Weiten Zwischenzeit in Teil el-Dab’a/Ägypten”, *AoF* 70/1, s. 140-190
- Foster 2001 John L. Foster, *Ancient Egyptian Literature An Anthology*, University of Texas Press, Austin
- Freeman 2003 Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, Dost Kitabevi, Ankara
- Friedell 2006 Egon Friedell, *Mısır ve Antik Yakındoğu’nun Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara
- Gardiner 1957 Alan Handerson Gardiner, *Egyptian Grammar*, Griffith Institute, Oxford
- Gardiner 1965 Alan Handerson Gardiner, *Geschichte des Alten Ägypten*, Kröner, Stuttgart
- Gates 2017 Charles Gates, *Antik Kentler*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Gauthier 1925 Henri Gauthier, *Dictionnaire Des Noms Géographiques Contenus Dans Les Textes Hiéroglyphiques I-VI*, Société Royale de Géographie D’Égypte, Kahire
- Gauthier 1929 Henri Gauthier, *Dictionnaire Des Noms Géographiques Contenus Dans Les Textes Hiéroglyphiques VI*, Société Royale de Géographie D’Égypte, Kahire
- Gilli 2016 Barbara Gilli, “How to Build a Capital The Second Life of Pre-Ramesside Materials in Pi-Ramesses”, *Mitarchäologischen Schichten Geschichteschreiben Festschrift für Edgar B Pusch zum 70, Forschungen in der Ramses-Stadt* 10, s. 137-176

- Grimal 2005 Nicolas Grimal, *A History of Ancient Egypt*, Blackwell Publishing, Bodmin
- Hart 2005 George Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge, New York
- Hdt. Herodotos, *Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, İstanbul
- Hodgkinson 2007 Anna Kathrin Hodgkinson, "The Final Phase of Per-Ramesses: The History of the city in the Light of its Natural Environment", *Current Research In Egyptology 2006, Proceeding of the Seventh Annual Symposium*, s. 99-115
- Hom. İl. Homeros, *İlyada*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, İstanbul
- Hornung 2003 Erik Hornung, *Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- Hornung vd. 2006 Erik Hornung, Rolf Krauss ve David Alan Warburton, *Ancient Egyptian Chronology*, Brill, Leiden
- Kemp 2007 Barry John Kemp, *Ancient Egypt Anatomy of a Civilization*, Routledge, Oxford
- Kemp 2018 Barry John Kemp, *Ancient Egypt Anatomy of a Civilization*, Routledge, Oxford
- Kitchen 1973 Kenneth Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt*, Aris&Phillips, Oxford
- Kramer 2016 Samuel Noah Kramer, *Sümerler, Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul
- Kuhrt 2013 Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I-II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Leprohon 2013 Ronald J. Leprohon, *The Great Name Ancient Egyptian Royal Titulary*, Society of Biblical Literature, Atalanta
- Lichtheim 1975 Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature Volume I: The Old and Middle Kingdoms*, University of California Press, Berkeley

- Lloyd 2010 Alan B. Lloyd, *A Companion To Ancient Egypt Volume I-II*, Wiley-Blackwell, West Sussex
- Loprieno 1995 Antonio Loprieno, *Ancient Egyptian A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge
- Macqueen 2015 James G. MacQueen, *Hititler ve Hititler Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara
- M. Manetho, *Aegyptiaca*, The Loeb Classical Library, 1964, Aberdeen
- Manley 1996 Bill Manley, *The Penguin Historical Atlas of Ancient Egypt*, Penguin Group, Bath
- Mansel 2014 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Maspero 1901 Gaston Maspero, *History of Egypt I*, The Grolier Society Publishers, Londra
- Massey 2007 Gerald Massey, *Ancient Egypt: The Light of the Word*, Cosimo Classics, New York
- Mertz 2009 Barbara Mertz, *Temples, Tombs and Hieroglyphs*, Harper Collins e-books
- Moeller 2016 Nadine Moeller, *The Archaeology of Urbanism in Ancient Egypt*, Cambridge University Press, New York
- Moret 1912 Alexander Moret, *Kings and Gods of Egypt*, The Knickerbocker Press, New York
- Moret 1972 Alexander Moret, *The Nile and Egyptian Civilization*, Routledge, Londra
- Morkot 2005 Robert George Morkot, *The Egyptians*, Routledge, Londra
- Mojsou 2005 Bojana Mojsou, *Osiris*, Blackwell Publishing, Oxford
- Mumford 2019 Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Mynářová 2007 Jana Mynářová, *Language of Amarna-Language of Diplomacy, Perspectives on the Amarna Letters*, Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prag

- Netzley 2003 Patricia D. Netzley, *Ancient Egypt*, Greenhaven Press, ABD
- Nicholson ve Shaw 2002 Paul Nicholson ve Ian Shaw, *The British Museum Dictionary of Ancient of Egypt*, The American University in Cairo Press, Kahire
- Oates 2015 Jean Oates, *Babil*, Arkadaş Yayınevi, Ankara
- O'Connor ve Quirke 2003 David O'Connor ve Stephen Quirke, *Mysterious Lands*, UCL Press, Londra
- O'Connor 2009 David O'Connor, *Abydos*, Thames& Hudson, New York
- O'Neill 1999 John P. O'Neill, *Egyptian Art In The Age of The Pyramids*, The Metropolitan Museum of Art, New York
- Osman 2016a Ahmed Osman, *Musa ve Akhenaton*, Omega Yayınları, İstanbul
- Osman 2016b Ahmed Osman, *Kayıp Şehir*, Omega Yayınları, İstanbul
- Osman 2017 Ahmed Osman, *Krallar Vadisi'ndeki Yabancı, Firavun'un Veziri Yuya İbranilerin Atası Yusuf Peygamber'e Nasıl Dönüştü*, Omega Yayınları, İstanbul
- Özkan 2019 Süleyman Özkan, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazılar ve Müzecilik*, Ege Üniversitesi Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü, İzmir
- Parkinson 1991 Richard Bruce Parkinson, *Voices from Ancient Egypt*, University of Oklahoma Press, Londra
- Pollock 2017 Susan Pollock, *Antik Mezopotamya Var Olmayan Cennet*, Sümer Yayıncılık, İstanbul
- Poole 1852 Raginald Stuart Poole, *The Cities of Egypt*, Smith, Elderand Co., Londra
- Pritchard 1969 James Bennett Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University, New Jersey
- Quirke 1991 Stephen Quirke, *Middle Kingdom Studies*, SIA Publishing, Kent
- Redford 2001 Donald Bruce Redford, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt A-F, G-O, P-Z*, Oxford University Press, New York

- Redford 1987 Donald Bruce Redford, *Akhenaten The Heretic King*, Princeton University, New Jersey
- Redford 1992 Donald Bruce Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton University, New Jersey
- Redford 2004 Donald Bruce Redford, *From Slave To Pharaoh*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Roth 2019 Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü, Öğeleri, Tarihi ve Anlamı*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul
- Ryan 2019 Donald P. Ryan, *Antik Mısır'da 24 Saat*, Kanak Yayınları, İstanbul
- Schlögl 2019 Hermann Alexander Schlögl, *Eski Mısır*, Alfa Yayınları, İstanbul
- Schulz ve Seidel 1998 Regine Schulz ve Matthias Seidel, *Egypt The World of the Pharaohs*, Könemann, Maxeville
- Sevin 2019 Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Shaw 2003 Ian Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University, Oxford
- Shaw ve Jameson 1999 Ian Shaw ve Robert Jameson, *A Dictionary of Archaeology*, Blackwell, Cornwall
- Simpson 2003 William Kelly Simpson, *The Literature of Ancient Egypt*, Yale University Press, New Haven
- Smith 1871 George Smith, *History of Assurbanipal Translated From The Cuneiform Inscriptions*, Williams and Norgate, Londra
- Smith 1938 Earl Baldwin Smith, *Egyptian Architecture As Cultural Expression*, D. Appleton-Century Company, New York
- Snape 2011 Steven Snape, *Ancient Egyptian Tombs: The Culture of Life and Death*, Blackwell, Malaysia
- Snape 2014 Steven Snape, *The Complete Cities of Ancient Egypt*, Thames&Hudson, New York

- Spalinger 2005 Anthony J. Spalinger, *Was In Ancient Egypt The New Kingdom*, Blackwell Publishing, Cornwall
- Spier vd. 2018 Jeffrey Spier, Timothy Potts, Sara E. Cole, *Beyond The Nile, Egypt And The Classical World*, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles
- Stevens 2016 Anna Stevens, "Tell el-Amarna", *UCLA Encyclopedia of Egyptology* 1/1, s. 1-37
- Tavares ve Kamel 2012 Ana Tavares ve Mohsen Kamel, "Memphis, a City Unseen", *AERA GRAM Vol 13 NO 1 Bahar*, Kahire, 2-7
- Teeter 2011 Emily Teeter, *Before the Pyramids*, The Oriental Institute Museum Publication, Chicago
- Thuk. Thukydides, *History of the Peloponnesian War Books 1-2*, Loeb Classical Library, 1919, Londra
- Török 1997 László Török, *The Kingdom of Kush Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*, Brill, Leiden
- Török 2009 László Török, *Between Two Worlds*, Brill, Leiden
- Van De Mieroop 2007 Marc Van De Mieroop, *The Eastern Mediterranean in the Age of Ramesses II*, Blackwell Publishing, Malden
- Van De Mieroop 2018 Marc Van De Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, Homer Kitabevi, İstanbul
- Van De Mieroop 2019 Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul
- Vercoutter 2016 Jean Vercoutter, *Eski Mısır*, İletişim Yayınları, İstanbul
- Vitr. de. Arch. Vitruvius, *De Architectura Libri Decem: Mimarlık Üzerine On Kitap*, Alfa Yayınları, 2019, İstanbul
- Wallis Budge 1920 Ernest Alfred Thompson Wallis Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary Volume I-II*, John Murray, Londra
- Wallis Budge 2008 Ernest Alfred Thompson Wallis Budge, *The Egyptian Book of the Dead*, Penguin Classics, Londra

- Wegner 2007 Josef Wegner, "From Elephant-Mountain of to Anubis-Mountain?", *The Archaeology and Art of Ancient Egypt: Essays in Honor of David B. O'Connor*, Kahire, s. 473-491
- Wegner vd. 2009 Josef Wegner, David P. Silverman ve William Kelly Simpson, *Archaism and Innovation: Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*, Yale Egyptological Seminar, New Haven
- Wegner 2010 Marry-Ann Pouls Wegner, "The Construction Accounts from the 'Portal Temple' of Ramesses II in North Abydos", *Millions of Jubilees: Studies in Honor of David P. Silverman*, Kahire, s. 557-574
- Wildung 2009 Dietrich Wildung, *Egipto De La Prehistoria A Los Romanos*, Taschen, Madrid
- Wilkinson 1999 Toby Wilkinson, *Early Dynastic Egypt*, Routledge, Londra
- Wilkinson 2000a Richard H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, Thames&Hudson, New York
- Wilkinson 2000b Richard H. Wilkinson, *The Complete Valley of the Kings*, Thames&Hudson, New York
- Wilkinson 2003 Richard H. Wilkinson, *The Complete God and Goddesses of Ancient Egypt*, Thames& Hudson, New York
- Wilkinson 2007 Toby Wilkinson, *The Egyptian World*, Routledge, Oxon
- Wilkinson 2014 Toby Wilkinson, *The Nile A Journey Downriver Through Egypt's Past and Present*, Alfred A. Konpf, New York
- Wilkinson 2016 Richard H. Wilkinson, *Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları*, Alfa Yayınları, İstanbul
- Wilkinson 2016 Toby Wilkinson, *Eski Mısır*, Say Yayınları, İstanbul
- Yıldırım 2019 Ercüment Yıldırım, *Nil'in Tanrı Kralları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Yiğit 2019 Turgut Yiğit, *Eski Mısır Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara

TEŞEKKÜR

Bu tez konusunu önermekle Eski Mısır'ın tarihine katkı yapmamı sağlayan ve kütüphânesini kullanmama büyük bir zevkle müsaade veren, desteğini hiçbir zaman esirgemeyip tez süreci boyunca yardımda bulunan tez danışmanım Prof. Dr. Süleyman Özkan hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Doğduğum günden beri maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen annem Betül Erişken, babam Yahya Erişken, ağabeyim Mehmet Erişken ve kız kardeşim Eylül Erişken'e şükranlarımı sunuyorum.

ÖZ GEÇMİŞ

3 Kasım 1996 tarihinde Manisa’da dünyada geldim. İlk ve orta eğitimimi tamamladıktan sonra Halitt Görgülü Lisesi’nde 2010-2014 yılları arasında eğitime devam ettim. Eşit ağırlık öğrencisi olmama karşın hep tarihle ilgilendim ve tarih öğretmenimin desteğiyle üniversite eğitimimi İzmir’deki Ege Üniversitesinde tamamladım. Üniversitede geçirdiğim dört yıl, bir tarihçi olarak gelişmeme büyük katkı sağlamıştır. Bu bağlamda eğitimimi ilerleterek yüksek lisansa başladım.

